

ПОЛТАВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.Г. КОРОЛЕНКА

На правах рукопису

ВОЛОШИН ЮРІЙ ВОЛОДИМИРОВИЧ

УДК 2-855(477);314 «17»

**РОЗКОЛЬНИЦЬКІ СЛОБОДИ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ
ГЕТЬМАНЩИНИ У ХVІІІ СТ.: ІСТОРИКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ
АНАЛІЗ**

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора історичних наук

Науковий консультант:

Пащенко Володимир Олександрович,
доктор історичних наук, професор,
академік АПН України

Полтава – 2006

ЗМІСТ:

ПЕРЕЛІК ТЕРМІНІВ.....	4
ВСТУП.....	10
РОЗДІЛ I. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА	
ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. „Государеві описні малоросійські розкольніцькі слободи” в історіографії.....	22
1.2. Джерела з історії старообрядницьких поселень Гетьманщини.....	48
РОЗДІЛ II. МЕТОДОЛОГІЯ ТА МЕТОДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
2.1. Методологія й теоретичне підґрунтя роботи.....	60
2.2. Методи дослідження.....	72
РОЗДІЛ III. ПОСЕЛЕННЯ СТАРООБРЯДЦІВ НА ТЕРИТОРІЇ ПІВНІЧНОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ У XVIII ст.	
3.1. Обставини заснування слобід. Громадянський статус їхніх мешканців.....	80
3.2. Динаміка міграційних процесів та їхній вплив на демографічну ситуацію в слободах.....	117
РОЗДІЛ IV. ОСНОВНІ ДЕМОГРАФІЧНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПОСЕЛЕНЬ.....	
4.1. Статеві-віковий склад населення.....	150
4.2. Природний рух населення	
4.2.1. Народжуваність.....	168
4.2.2. Смертність.....	177
4.2.3. Приріст населення.....	200

4.3. Антропоніміка стародубських старовірів.....	208
--	-----

РОЗДІЛ V. ШЛЮБ, СІМ'Я, ДОМОГОСПОДАРСТВО

5.1. Шлюбність та шлюбний стан мешканців слобод.....	229
--	-----

5.2. Типологія і структура старообрядницьких	
--	--

домогосподарств

5.2.1. Типологія.....	260
-----------------------	-----

5.2.2. Структура.....	282
-----------------------	-----

5.3 Соціальна диференціація.....	304
----------------------------------	-----

5.4. Становище жінки та статево-рольова система	
---	--

старообрядницької сім'ї.

5.4.1. Становище жінки.....	345
-----------------------------	-----

5.4.2. Статево-рольова система.....	352
-------------------------------------	-----

ВИСНОВКИ.....	357
----------------------	------------

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	369
---	------------

ПЕРЕЛІК ТЕРМІНІВ

Антропоніміка	розділ філологічної науки, що вивчає власні імена людей.
Безпопівці	<p>послідовники другої головної течії у старообрядництві, яка сформувалася наприкінці XVII ст. Безпопівці заперечували необхідність посередництва духовенства для спасіння душі, бо справжнє священство було, на їхню думку, винищене Антихристом (звідси і назва). За їх вченням, «кожен християнин є священник». Богослужіння у безпопівців здійснювали спеціально вибрані наставники, або начотчики. Безпопівці визнавали необхідність лише трьох таїнств: хрещення, причастя і покаяння. Для ранніх безпопівців характерний суворий аскетизм, заперечення шлюбу і негативне ставлення до світу Антихриста. Поширеною була ідея спасіння шляхом самоспалення. Безпопівці ніколи не були єдиною релігійною течією, а поділялись на цілий ряд напрямків. Найбільші з них поморський (данилівці), філіповський та бігунський, які сформувались на поч. XVIII ст.. В Україні перші громади безпопівців з'явилися у др. пол. XVIII ст.</p>
Бігуни (мандрівники)	безпопівський старообрядницький толк, який виник в останній чверті XVIII ст. Засновником його був Євфимій із Переяславля (пом. у 1792р.). На відміну від інших старообрядницьких течій, бігуни вважали, що антихрист втілюється не лише в цареві, а й у

податках, рекрутчині, грошах, паспортах, переписах населення тощо. Єдину можливість спасіння вони бачили у втечі (бегстве) від світу антихриста, переході на нелегальне існування, постійному мандрюванню.

- Бобилі особлива категорія держаних селян, до якої зараховували бідних і бездомних селян, що не мали власного господарства.
- Бурмістри теж саме, що й бургомістри – посадові особи міського управління, які головували в магістратах і ратушах. Обирались терміном на 3 роки, платню отримували від міських прибутків.
- Ветка колонія, заснована старообрядцями попівського напрямку на поч. 70-х рр. XVII ст. на території Речі Посполитої на однойменному острові р. Сож. Досить швидко В. перетворилась на головний центр біглопопівщини. Там виникло 14 слобід з населенням понад 30 тис. чол. У 1735 царські війська здійснили т. зв. першу «вигонку» Ветки. Старообрядці були повернуті до Росії. Проте незабаром Ветка знову розрослась. Остаточо її було розгромлено в результаті другої «вигонки» у 1764. Значна частина населення Ветки перейшла на Стародубщину, яка зайняла провідне місце в попівщині.
- Дворові селяни домашні кріпосні слуги в поміщицьких маєтках.
- Домострой збірник життєвих правил і настанов XVI ст., у якому відображені основні принципи російського патріархального сімейного побуту.

Есхатологія

Єдиновір'я

релігійне вчення про “кінець світу”.

своєрідний компроміс між поміркованими старообрядцями-попівцями та офіційним православ'ям, Одним з його основоположників вважається протоієрей Андрій Журавльов. Основні принципи Є. розробив московський православний митрополит Платон. У 1800 царський уряд затвердив правила, за якими старообрядці, що перейшли на єдиновір'я, зберігали свою обрядовість, але в адміністративному відношенні підпорядковувались державній церкві. Служба в єдиновірських церквах велась за книгами старого друку і згідно старообрядницьких канонів. Обслуговувались вони священиками, поставленими офіційною церквою. Перші єдиновірські приходи з'явилися на початку ХІХ ст. в Москві та на Уралі. В Україні зростання кількості єдиновірських приходів припадає на часи царювання Миколи І, коли воно примусово насаджувалось по всій Російській імперії. Тоді на єдиновір'я перейшла значна кількість попівських громад і два монастирі на Стародубщині — Покровський чоловічий (1847) та Казанський жіночий (1850). Проте посісти панівне становище в попівщині, яка значно зміцнилась після заснування Білокриницької ієрархії, єдино вір'я так і не змогло.

Консистентні дачі

грошовий податок на утримання російських військ, розквартированих в Малоросії, який сплачували всі господарства Гетьманщини.

- Нуклеарна сім'я (від лат. *nukleus* – ядро), родина яка складається лише з шлюбної пари з дітьми, або шлюбну пару, яка не має дітей, або одного з батьків з дітьми.
- Однодворці особлива категорія державних селян, які поряд з землеробством виконували ще й військову функцію. Формувалися вони з нижчих категорій служилих людей, дітей боярських – козаків, стрільців, рейтарів, солдат тощо. У XVI –XVII ст.. однодворців селили на східних та і південних кордонах московської держави для захисту від ногайських і кримських татар. Ділянки землі, що їх надавав уряд, були невеликого розміру, тому селилися на них не кількома, а одним двором (звідси й назва – Ю.В.) Після того, як охорона кордонів була покладена на регулярне військо, однодворців зарахували до селянського стану.
- Поморський напрям одна з найбільших течій у безпопівщині. Сформувався наприк. XVII ст. на Півночі Росії. Першу громаду заснував дяк Данило Вікулін у 1695 на р. Виг (звідси інша назва — Данилівці). На ранній стадії свого існування данилівці не приймали царської влади, не визнавали шлюбу і пропагували самоспалення як одну з форм спасіння. У першій половині XVIII ст. данилівці дещо відійшли від есхатологічних поглядів. Це викликало розкол і появу цілого ряду згод (новожони, філіповці, аароновці). В Україні громади данилівців з'явилися у другій половині XVIII ст. (Харківській,

Волинській та Київській губ.) Зараз діє лише незначна їхня кількість.

Попівці

послідовники одного з головних напрямків у старообрядництві, який сформувався в середині 90-х років XVII століття. На відміну від представників іншої течії — безпопівців, попівці визнавали необхідність духовенства у спілкуванні з Богом. Вони вважали никоніанську церкву ересью, але приймали священників, які переходили до них. Попівці не створили свого оригінального віровчення, а дотримувались загальних для старообрядців принципів (двоперстя, восьмиконечний хрест, використання семи просфор).

Ратмани

члени міських магістратів і ратуш. Як і бурмистрів, їхнє число залежало, очевидно, від кількості населення. У нашому випадку в усіх слободах, крім Злинки, вибрали по 2 бурмистри і 4 ратмани. У Злинці – 1 бурмистр і два ратмани.

Тинф

срібна монета Речі Посполитої. У першій половині XVIII ст. її номінальна вартість становила 30 мідних польських грошів¹.

Федосіївський толк

одна з найзначніших течій в безпопівщині, яка сформувалась у другій половині XVII ст. Засновником цього толку був дяк Феодосій Васільєв, який разом зі своїми однодумцями відколовся від поморців і організував громаду

¹ Див.: Археология и нумизматика Беларуси. Энциклопедия. – Минск, 1993. – С.621.

нового напрямку. Для віровчення федосіївців були характерні безшлюбність та вороже ставлення до держави і православної церкви. З другої половини XVIII ст. головним центром федосіївського толку став Преображенський цвинтар у Москві, де були засновані чоловічий та жіночий монастирі. У XIX ст. Цей толк розпався на цілий ряд згод. В Україні громади федосіївців діяли в Волинській, Київській та Харківській губ.

Четверть	одиниця виміру земельної площі, яка за твердженням М.І Грамма ¹ дорівнювала сучасним 0,54625 га., четверик — сучасним 0,068 га.
Шлюбне коло	сукупність можливих для кожного індивіду шлюбних партнерів.
Шлюбний ринок	система співвідношень чисельності різних груп шлюбоздатного населення.

¹ Грамм М.И. Занимательная энциклопедия мер, единиц и денег. — Челябинск: Урал Л.Т.Д, 2000. — 411с.

ВСТУП

Актуальність теми. Історія Гетьманщини у XVIII ст., як окремий системний і багатоаспектний об'єкт дослідження, привертає увагу науковців, оскільки у цей період відбувалася глибока трансформація соціальної й економічної структури тогочасного українського суспільства, інкорпорація його в політичну систему Російської імперії, закладалися основи формування ідентичності майбутньої української модерної нації. При цьому населення Лівобережної України не було гомогенним, а являло собою доволі строкату мультиетнічну та мультиконфесійну спільноту. Очевидно, що без вивчення співіснування в межах цього політико-адміністративного утворення різних етнічних та релігійних груп не можливо зрозуміти як історичне тло подій, що тоді відбувалися, так і розвиток історичного процесу в цілому. У зв'язку з цим вивчення у рамках даного дослідження однієї з таких етноконфесійних груп, а саме російських старообрядців, поселення яких знаходилися на території двох північних полків – Стародубського та Чернігівського, видається нам доволі актуальним.

З іншого боку, проблему актуалізує також активне розгортання в сучасній Україні історико-релігійних студій, переосмислення впливу релігійного та конфесійного чинника на соціальні, економічні й політичні процеси. Однак старообрядці, які на основі православного християнства створили не лише оригінальне віровчення, але й унікальну культуру, на сьогодні залишаються однією з найменш вивчених релігійних конфесій, що діють на території сучасної України. Історія цієї конфесії активно розробляється російськими істориками, однак у центрі їхньої уваги закономірно є питання тих старообрядницьких центрів, які сьогодні знаходяться на території Росії. Російсько-українське пограниччя, яке до того ж опинилося у чорнобильській зоні, на жаль не входить в коло їхніх інтересів. Натомість історія старообрядницьких поселень в Україні тільки

починає розвиватися і на сьогодні представлена лише поодинокими науковими розвідками¹. Ще гірша ситуація з вивченням старообрядницьких поселень Гетьманщини, дослідженням яких займається надзвичайно обмежене коло науковців. З огляду на розвиток релігійної ситуації в сучасній Україні такі студії набувають важливого значення.

Крім того, зміна історико-теоретичної парадигми, яка сьогодні відбувається в українській історичній науці, сприяє оновленню теоретико-методологічного апарату та розширенню предметного поля досліджень і дозволяє по-новому підійти до вирішення окремих історіографічних проблем. З'явилася можливість застосування на українському матеріалі випробуваних у світовій історіографії методологічних підходів та методів дослідження. Це, в свою чергу, дає можливість звернутися до ряду тем, які в українській соціальній історії розвинуті надзвичайно слабо. Серед них такі субдисципліни, як історична демографія, історія сім'ї, домогосподарств та родинних зв'язків, гендерна історія тощо. Поселення російських старообрядців у силу компактності розташування, особливих світоглядних і релігійних уявлень їхніх мешканців, достатньою забезпеченістю масовими джерелами допускають можливість проведення досліджень з цієї проблематики. Все це й стало вирішальним при виборі теми дослідження.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертація виконувалася в межах науково-дослідної теми Полтавського державного педагогічного

¹ Таранець С. Куреневское тримонастырь: история русского старообрядческого центра в Украине (1675-1935). – К., 1999. – 159 с.; Його ж: Старообрядчество Подоли. – К., 2000. – 239 с.; Його ж: Джерела з історії старообрядництва Правобережної України кін.ХVІІІ – поч. ХХ ст. - Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2003. – 18 с.; Його ж: Старообрядчество города Киева и Киевской губернии / НАН Украины. Институт украинской археологии и источниковедения им. М.С. Грушевского. Музей истории и культуры русского старообрядчества Украины. – К.,2004. – 350 с.; Липоване: история и культура русских старообрядцев. – Одесса,2004. –Вып.1 – 152 с.; Федрова А. Старообрядницькі общини Південної Бессарабії у ХІХ – першій половині ХХ ст.: історико-конфесійний аспект. – Автореф. дис. канд. іст. наук. – Одеса, 2005. – 20 с.

університету імені В.Г. Короленка: „Християнські конфесії в культурно-історичному просторі України” (Номер державної реєстрації: 0103U001240).

Об’єктом дослідження є мешканці старообрядницьких поселень, розташованих на території Стародубського та Чернігівського полків Гетьманщини. У період правління Петра I старообрядницькі поселення були вилучені з-під влади малоросійських землевласників і об’єднані в окрему адміністративну одиницю: „Государеві описні малоросійські розкольніцькі слободи” (далі „описні слободи” – Ю.В.), підпорядковану Київській губернській канцелярії, що представляла в тогочасній Україні царський уряд. Вона існувала до кінця XVIII ст., коли на Гетьманщину був поширений імперський адміністративний устрій.

Предмет дослідження – демографічна поведінка (народжуваність, смертність, приріст населення) та шлюбно-сімейні відносини населення старообрядницьких слобод. Ці проблеми становлять основу будь-якого дослідження демографічних процесів, оскільки є визначальними для всього комплексу подібних проблем.

Старообрядці являли собою унікальну релігійну течію, яка суттєво відрізнялася від офіційного православ’я. Головною конфесійною особливістю старовірів було неприйняття ними обрядових і богослужбних нововведень, запроваджених Російською православною церквою в ході реформи патріарха Никона у середині XVII ст. Вони продовжували здійснювати богослужіння за укладеними ще до реформи т.зв. „старопечатними книгами”, не визнавали нових ікон та новопоставленого духовенства, не приймали чотириконечного хреста, поясних поклонів, триперстного знамення тощо.

Другою особливістю представників цієї релігійної течії були досить сильні есхатологічні настрої, сприйняття ними релігійних та світських перетворень, розпочатих з утвердженням на престолі Петра I, як ознак початку Кінця Світу та приходу Антихриста. Тож будь-які дії влади

сприймалися у середовищі старообрядців через апокаліптичне забарвлення й викликали відповідну реакцію, яка виявлялася у намаганні втекти від сфери дії Антихриста, уникнути контактів з його слугами та його світом загалом.

Третя характерна риса пов'язана з релігійною практикою старовірів — суворим аскетизмом, що був наслідком їхнього прагнення до Спасіння в умовах Кінця Світу, який, за їхнім переконанням, уже настав. Він виявлявся у неухильному дотриманні постів, відмові від уживання алкогольних напоїв, тютюну, картоплі та ін. Старообрядницький аскетизм вплинув на формування у послідовників цієї релігійної течії бережливості та специфічної, подібної до протестантської, етики праці¹.

У зв'язку з тим, що дослідження присвячене релігійним дисидентам, які до останньої чверті ХХ ст. залишалися не визнаними офіційним православ'ям, вважаємо за потрібне окремо зупинитися на термінологічних проблемах. Перш за все це стосується поняття „розкольник”, яке вживалося представниками влади та офіційного православ'я на означення старообрядців. Паралельно у владній сфері використовувалася ще й інша формула – «описних слобод обивателі». Активне використання цих назв у практиці тогочасного діловодства, схоже, сприяло їх засвоєнню обома сторонами. Принаймні старовіри послуговувалися ними в офіційному листуванні з Київською губернською канцелярією².

Окремим питанням є ступінь використання цих назв старообрядцями для внутрішнього вжитку. Найімовірніше, що вживання їх було певною

¹ Більш детально про господарську етику старовірів див.: Керов В.В. «Се человек и дело его...»: Конфессиально-этические факторы старообрядческого предпринимательства в России. – М.: ЭКОН-ИНФОРМ, 2004. – 658 с.; Його ж: Эсхатология старообрядчества конца XVII – первой половины XVIII в. и новая хозяйственная этика старой веры // Старообрядчество в России (XVII – XX вв.) – М.: Языки русской культуры, 2004 – Вып.3. – С.405 – 433.

² Див: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДАК України) – Ф.59, оп.1.

поступкою у спілкуванні з владою, яка створила для них відносно нормальні умови проживання. До того ж мешканці „описних слобод” – переважно старовіри-попівці – не були радикалами у питаннях віри, на відміну від безпопівців. Відповідно й стосунки між ними та чиновниками Київської губернської канцелярії склалися доволі терпимі, що, в свою чергу, забезпечувало мешканцям слобод кращі умови існування порівняно з представниками інших течій.

Одночасно з цими офіційними назвами старообрядців зустрічаємо й іншу – „капітони”. Назва ця походить від вчення старця Капітона, яке відрізнялося крайнім аскетизмом і есхатологією. Капітон, діяльність якого відбувалась ще до офіційного розколу в Російській православній церкві, заперечував інститут священства та деякі таїнства церкви, поклоніння новим іконам, написаним під західним впливом. Сам старець носив кам’яні вериги вагою в три пуди (бл. 50 кг.), спав, підвішуючи себе за пояс до вбитого в стелю гака, дотримувався суворого посту – крім виконання звичайних постів, у середу, п’ятницю й суботу зовсім не вживав їжі. Дослідники вважають, що капітонівщина була однією з причин, яка дала поштовх виникненню російського містичного релігійного руху – христовщини¹. Цією назвою послуговувалися в основному представники козацької адміністрації. Зокрема, у листі стародубського полковника Семена Самойловича до гетьмана від 2 вересня 1684 р. читаємо про вигнання ним з території свого полку «веры капитонской москалей».² У витягові зі стародубських міських книг теж натрапляємо на позначення старовірів «капитонами»³. За словником В.Даля, цим терміном позначались «первые последователи раскола беспоповщины, по старцу Капитону, в Костромской и Вологодской губ. при царе Михаиле

¹ Панченко А.А. Христовщина и скопчество: фольклор и традиционная культура русских мистических сект. – М.:ОГИ, 2002. – С.105 – 107.

² Лилеев М.И. Новые материалы из истории раскола на Ветке и в Стародубье (XVII – XVIII вв.) — К.,1893. – С.40.

³ Там же, С.60.

Федоровиче».¹ На мою думку, це визначення не було офіційним, а два наведені вище документи лише засвідчують практику, поширену серед широких народних мас. Сумнівно, щоб стародубський полковник, вживаючи слово «капитоны», мав на увазі виключно безпопівців, яких на той час на Стародубщині, очевидно, ще не було.

Тож залишається відкритим питання найпоширенішої самоназви у середовищі старовірів. На жаль, використані нами документи не дають можливості відповісти на це питання. Можемо хіба що твердити, що старовіри у зносінах з офіційною владою самі себе так не називали, як не називали і „древлеправославними християнами”. Якщо ж їм усе-таки доводилось вказувати на свою релігійну відмінність від решти мешканців цих територій, то у цьому випадку наголошувалося на їхньому розходженні з офіційним православ'ям у богослужебній практиці, тобто говорилося про відправлення богослужіння «по старопечатным московским книгам».²

Отже, в досліджуваній мною період термін „старообрядці” не вживався ні представниками влади й офіційної церкви, ні самими мешканцями „описних слобод”. Поширення він набув лише в ХІХ ст. у сфері офіційного діловодства, де зустрічається паралельно з терміном „розкольники”. Як свідчать джерела, розрізнялися дві групи старовірів – «старообрядцы, приемлющие священство», або «раскольники, приемлющие священство», та «старообрядцы, не приемлющие священство»³, або «раскольники, не приемлющие священство». Серед останніх також виділяли дві групи: «раскольники, не приемлющие священство, но поклоняющиеся иконам» та «раскольники, не приемлющие священство и не поклоняющиеся

¹ Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Рус. Яз., 1979. – Т.2: И-О. – С.87.

² Наказ жителей раскольнических слобод // Сб. импер. рус. ист. об-ва. – СПб., 1900. – Т. 107. – С.205.

³ Державний архів Чернігівської області (ДАЧО). – Ф.128, оп.1, спр.2814, арк.117.

иконам»¹. Очевидно, малися на увазі безпопівці поморської та федосіївської згод. Як бачимо, у цих двох випадках обидва терміни вживаються як синоніми на означення старовірів. У той же час їх використовували і з різними значеннями: словом «старообрядцы» позначали попівців, а «раскольники» - безпопівців. Представників інших православних течій в документах іменували „сектантами”. До них, зокрема, зараховували духоборців, молокан, іудействующих, скопців та ін. За законом від 27 травня 1835, всі вони, а також безпопівці, котрі не молились за царя, були оголошені «особенно вредными ересями».²

Тоді ж термін „розкольники” стараннями влади з відносно нейтрального перетворився на негативний. Ми ж, використовуючи це слово у своїй роботі, не надаємо йому жодних оціночних значень.

Також непопулярне в сучасній українській історіографії слово „Малоросія” вживаємо як офіційну й поширену історичну назву регіону, під якою у XVIII ст. розумілася Лівобережна Україна.

Хронологічні межі дисертації визначені часом існування поселень старовірів як окремої адміністративної одиниці – „Государевих описних малоросійських розкольницьких слобод”. З 1715 року, коли згідно з указом Петра I виникло це адміністративне утворення, і по 1782 рік, коли, у зв’язку з поширенням на територію Гетьманщини загальноімперського адміністративного устрою, воно було ліквідоване.

Мета дослідження полягає у реконструкції демографічних процесів, що відбувалися в поселеннях старовірів протягом визначеного хронологічними рамками періоду, визначенні особливостей демографічної поведінки та соціальних стереотипів поведінки та з’ясуванні впливу на них конфесійних особливостей цієї групи населення Гетьманщини.

Завдання підпорядковані поставленій меті. Ними передбачено:

¹ Там само, спр.8919, арк.88 – 92.

² Державний архів Харківської області. – Ф. 3, оп.103, спр.47, арк.135.

- проаналізувати джерельну базу дослідження старообрядницьких поселень, здійснити реконструкцію архівних фондів, у яких зберігаються необхідні матеріали, визначити їхню структуру й склад документів, ступінь їхньої збереженості, репрезентативності й інформативності;
- розглянути причини, передумови й умови заснування російськими розкольниками своїх поселень у володіннях українських землевласників та рангових маєтках козацької старшини, обставини об'єднання їх в „описні слободи”, стосунки старовірів з різними категоріями місцевого українського населення до і після об'єднання;
- дослідити міграційні процеси, у які було втягнуте старообрядницьке населення Гетьманщини, їхній вплив на демографічну ситуацію в слободах; визначити особливості, направленість, інтенсивність та соціальний склад міграційних потоків, вплив на них політики царського уряду та гетьманської адміністрації;
- визначити основні демографічні характеристики поселень, вивчити статеві-віковий склад мешканців слобод, особливості природного руху населення, з'ясувати показники народжуваності, смертності, приросту населення та антропомічні особливості старовірів; зробити порівняльний аналіз отриманих даних з аналогічними показниками українських сіл цього ж регіону;
- з'ясувати шлюбний стан та рівень шлюбності старообрядницького соціуму; визначити вік укладання шлюбу представниками обох статей, яке число жителів слобод перебувало у шлюбі в досліджуваній період, скільки залишалось поза його межами; дослідити ситуацію на шлюбному ринку, межі шлюбного кола, тривалість шлюбів, поширеність повторних шлюбів та позашлюбних зв'язків; зіставити ці дані з результатами, отриманими в українських селах;

- охарактеризувати типи домогосподарств, що існували в розкольніцьких слободах, визначити, які з них і чому переважали; розглянути структуру різних типів господарських одиниць, проаналізувати родинні зв'язки між їхніми членами;
- дослідити проблеми, пов'язані із становищем жінки у родині старообрядців, визначити рівень суспільного контролю над жіночою сексуальністю у порівнянні з чоловічою, місце жінок в економічній, культурній та релігійній сферах життя старообрядницького соціуму, їхній доступ до освіти, а також проаналізувати статево-рольову систему в сім'ях розкольників.

Методи дослідження. Метрологічну основу дослідження становлять принципи історизму, системності, антропологізації та міждисциплінарності. Ці методи тісно поєднуються з історико-порівняльним, історико-типологічним, квантитативним та мікроісторичним. Поряд з ними для вирішення ряду конкретних завдань, поставлених у цьому дослідженні, використовувалися також спеціальні методи історичної демографії, соціології, історії сім'ї та родинних зв'язків.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в українській історіографії на основі широкого кола, у тому числі введених до наукового обігу автором дослідження, масових джерел статистичного характеру, з позицій сучасної методології розглянуто „Государеві описні малоросійські розкольніцькі слободи” як окремий об'єкт дослідження. З'ясовано, що ця адміністративна одиниця займала особливе становище на території Гетьманщини, яке виражалось в підпорядкуванні старовірських поселень не гетьманському уряду, а Київській губернській канцелярії, яка представляла імперський центр. Проаналізовано стосунки мешканців описних слобод з українським населенням та землевласниками цього регіону упродовж усього XVIII ст. Доведено, що ці стосунки не були однозначними, а головними чинниками, які їх визначали, були не релігійні відмінності, як

стверджувалося на офіційному рівні, а економічні інтереси обох груп населення.

Досліджено міграції населення, які відбувалися у слободах упродовж усього періоду їхнього існування. Встановлено, що вони мали значний вплив на демографічну ситуацію в слободах. Визначено основні етапи міграцій, з'ясовано територіальну приналежність та соціальний склад учасників міграційних потоків.

Проведено порівняльний аналіз статеві-вікового складу, рівня народжуваності, смертності, приросту населення і антропомічних особливостей мешканців старообрядницьких поселень і українських сіл. Доведено, що за більшістю цих параметрів старовіри відрізнялися від православного населення досліджуваного регіону.

Через окреслення специфічних рис ставлення старообрядців до інституту шлюбу, з'ясовано особливості шлюбно-сімейних відносин, зокрема, визначено рівень шлюбності, шлюбний вік, досліджено ситуацію на шлюбному ринку, тривалість шлюбів та поширення позашлюбних зв'язків.

Відповідно до загальноприйнятої в історичній науці класифікації, встановлено, які саме типи домогосподарств були найпоширенішими у слободах, визначено їхню середню населеність. Доведено перевагу малої сім'ї та з'ясовано причини цього нетипового, як для аграрного суспільства, явища. Розглянуто структуру слобідських родин, відзначено домінування патрілінійного принципу їхньої організації та перевагу працездатних серед членів окремих сімей.

За допомогою сучасних методик проаналізовано становище жінки в старообрядницькому соціумі. Встановлено, що, не зважаючи на незначні виключення, життя жінки-старообрядки регламентувалося традиційними для патріархального суспільства нормами поведінки.

Практичне значення одержаних результатів. Результати дослідження можуть бути використані при написанні конкретно-проблемних

та узагальнюючих праць з історії України XVIII ст., історичної демографії, історії релігій в Україні, релігієзнавства. Їх можна рекомендувати при розробці вузівських підручників та навчальних курсів для гуманітарних факультетів, де вивчається історія України, історична демографія та релігієзнавство.

Окремі факти, судження та гіпотези, висловлені автором у цій роботі, можуть бути використані науковцями при дослідженні певних аспектів історії сім'ї та родинних зв'язків, антропоніміки, гендерної проблематики, народної релігійності, вирішенні мікроісторичних питань.

Апробація результатів дисертації. Отримані результати роботи оприлюднювалися у формі доповідей на міжнародних і всеукраїнських наукових конференціях, зокрема: Всеукраїнській науковій конференції „Історичне краєзнавство на межі тисячоліть: досвід, проблеми, перспективи” (Дніпропетровськ, 1999), Всеукраїнській науковій конференції „Християнські старожитності Лівобережної України” (Полтава, 1999), X-й Подільській історико-краєзнавчій конференції (Кам'янець-Подільський, 2000), шести сесіях міжнародної наукової конференції „Історія релігій в Україні” (Львів, 2000, 2001, 2002, 2003, 2004, 2005), міжнародній науковій конференції „Екуменізм і проблеми міжконфесійних відносин в Україні” (Київ, 2001), міжнародній науковій конференції „Свобода релігії і національна ідентичність: світовий досвід та українські проблеми” (Київ, 2002), міжнародній науково-практичній конференції „Старообрядництво як історико-культурний феномен” (Гомель, Білорусь, 2003), міжнародній науковій конференції „Проблеми термінології білоруської історичної науки” (Мінськ, Білорусь, 2003), міжнародній науковій конференції „Релігія і церква в Україні: уроки минулого і проблеми сьогодення” (Київ, 2003), II міжнародному конгресі українських істориків: „Українська історична наука на сучасному етапі розвитку” (Кам'янець-Подільський, 2003), міжнародній науковій конференції „Археологія та етнологія Східної Європи” (Одеса,

2003), всеукраїнській науковій конференції „Український етнос в часі і просторі” (Київ, 2003), міжнародній науковій конференції „Духовна вісь України: Галичина – Наддніпрянщина – Донеччина” (Івано-Франківськ, 2004), міжнародній науковій конференції „Липовани-старообрядці на Дунаї: історія та культура” (Одеса, 2004), II наукових читаннях „Біографічна некрополістика в контексті сучасної історичної науки. Джерела та результати досліджень” (Київ, 2004), II міжнародній науково-теоретичній конференції „Знаки питання в історії України: українська історія у східноєвропейському контексті” (Ніжин, 2004), VII міжнародній науково-практичній конференції: „Старообрядництво, історія, культура, сучасність” (Москва, Росія, 2005), IV міжнародному науковому симпозіумі „Культура російських липован у національному і міжнародному контексті” (Бреїле, Румунія, 2005), VI міжнародному конгресі українців (Донецьк, 2005). Зміст дисертації обговорювався на кафедрі історії України Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.

Публікації. Основні положення дисертації знайшли своє відображення у 39 публікаціях. З них 1 монографія, 20 статей у фахових виданнях,

РОЗДІЛ I

Історіографія та джерельна база дослідження

1. 1. „Государеві описні малоросійські розкольницькі слободи” в історіографії

Історіографію проблеми „государевих описних малоросійських розкольницьких слобод” можна умовно розділити на чотири хронологічні періоди, кожен з яких має свої характерні риси. Їхня специфіка значною мірою зумовлювалася, з одного боку, розвитком філософсько-методологічної бази історичних досліджень, а з іншого – політичною ситуацією в країні. Перший період – це кінець XVII – середина XIX ст. Він характеризується майже повною відсутністю спеціальних наукових досліджень. У історичних дослідженнях того часу містяться лише окремі, зазвичай опосередковані, згадки про поселення російських старовірів на території Гетьманщини.

Найбільш насиченим спеціальними роботами виявився другий, виділений нами період, з середини XIX ст. до 1917 р. Від першого він відрізняється, по-перше, появою наукових історичних розвідок, а, по-друге, багатоманітністю дослідницьких напрямків. У той час до вивчення проблеми залучалися представники держави, офіційного православ'я, світські історики та етнографи. Більшість тогочасних робіт, за прикладом російської дослідниці О.П. Єршової¹, можна згрупувати за окремими напрямками – богословським, науковим та етнографічним.

Третій період – це радянська історіографія „описних слобод” (1917-1991), яка розвивалася під впливом богоборчої політики влади 20-30-х рр. та т.з. „науково-атеїстичної пропаганди” повоєнного періоду. Це зумовило втрату зацікавлення дослідників не лише проблемою старообрядницьких

¹ Єршова О.П. Старообрядчество и власть. – М.: Уникум-Центр, 1999. – С.18-70.

поселень Гетьманщини, але й історією релігійних спільнот взагалі. Певне поживавлення розпочалося лише з другої половини 70-х рр. Як не дивно, але в часі воно збігається з визнанням старообрядців Російською православною церквою у 1971 р¹. Роботи, що тоді з'явилися, мають здебільшого або ж яскраве атеїстичне забарвлення, або ж були присвячені культурним особливостям старообрядництва.

Останній, сучасний період, відзначається посиленням інтересу дослідників як до вивчення історії старообрядництва взагалі, так і ветковсько-стародубських слобод зокрема. Однак цілий ряд аспектів, які стосуються існування цих поселень у рамках „государевих описних малоросійських розкольницьких слобод”, все ще залишаються поза увагою науковців.

У цьому параграфі спробуємо проаналізувати літературу з історії „описних слобод” і з'ясувати, в якій мірі вивчене це унікальне явище в етнічній та конфесійній історії Гетьманщини XVIII ст. Основне питання, яке нас цікавитиме, це демографічні процеси в слободах, а також ті проблеми, без яких дослідження цих процесів неможливе.

Слід також зауважити, що велика кількість робіт з історії старообрядництва не дають можливості зробити вичерпний огляд історіографії. У зв'язку з цим зосередимо свою увагу лише на тих працях, які, на нашу думку, найповніше відображають процес дослідження даної проблеми.

Кінець XVII – середина XIX ст. Уперше про появу старовірів на території Північної Гетьманщини згадує козацька хроніка другої половини XVII ст. – літопис Самовидця. Її автор у стислій формі повідомляє про те, що в 1676 р., після розгрому Соловецького монастиря та репресій проти небажаючих приймати церковні нововведення, багато прихильників старої

¹ Саган О. Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К.: Світ Знань, 2004. – С.785.

віри переселилося в Україну: «... и за тіє новіє річи многих черцов, попов и свіцкоґо сану людей у землі Московскої помордовано, же того не хотіли приймати але на старом держалися, як перед тим було. И многіє виходили на Україну на мешканя и у Сівер, позоставивши набитки свої, а инних и у силку позасилано».¹ Як бачимо з цієї короткої фрази, Самовидець не вдається до пояснень особливостей старообрядницького віровчення. Однак він не лише констатує факт переселення, але й вказує на його причини.

Світські автори XVIII ст. також подавали у своїх творах свідчення про старообрядців, які мешкали в Гетьманщині, хоч і доволі обмежені. Так, О.Шафонський у своїй відомій роботі «Черниговского наместничества Топографическое описание» двічі згадує старообрядців. Перша згадка доволі скупа, Автор лише вказує на факт заснування у Малоросії старообрядницьких слобод і називає їхнє число: «В начале нынешнего столетия поселившиеся по границе Могилевской губернии в Черниговском и Новгород-Северском наместничествах в шестнадцати селениях великороссийские крестьяне, раскольниками называемые»². У другому випадку подається доволі розлога характеристика старообрядницьких поселень Добрянки та Радулі. Дослідник повідомляє про число їхніх мешканців, соціальну структуру населення, називає основні види господарської діяльності, наголошуючи на домінуючій ролі ремесла, промислів та торгівлі³. Свій матеріал О. Шафонський викладав доволі нейтрально, не виказуючи власного прихильного чи негативного ставлення до старовірів. Очевидно, що така позиція автора значною мірою пояснюється тим, що він укладав свій опис за дорученням П. Румянцева⁴, тобто – з

¹ Літопис Самовидця. – К.: Наук. думка, 1971. – С. 123.

² Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К.: Тип. ун-та, 1851. – С.23.

³ Там само, С. 318-320,331.

⁴ Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). – К.:Гене́за, 2000. – С.197.

ініціативи влади і для її потреб, а, як відомо, Катерина II доволі ліберально ставилася до старообрядців.

Інше, загалом неприязне ставлення до мешканців „описних слобод” зустрічаємо у видатній історіографічній пам’ятці того періоду – „Історії Русів”¹. Старообрядницькі слободи згадуються там у зв’язку з конфліктом, який розгорівся між гетьманом І. Скоропадським та козацькою старшиною з одного боку, й князем О. Меншиковим – з іншого. Результатом цього протистояння нібито й стало вилучення цих населених пунктів з-під влади малоросійських власників, через що козацька старшина зазнала значних збитків. Поряд з цим автор повідомляє про час та причини появи старовірів у Малоросії, а також намагається розтлумачити особливості їхнього віровчення. Він, зокрема, вказує, що старообрядці переселилися на територію Сіверщини ще за «польского владения Малороссиєю», та наголошує на особливій прихильності старовірів двоперстому знаменню, восьмикінецьним хрестам, старим іконам та старим книгам. Досить оригінально трактуються причини появи старообрядництва. Розкол у Російській церкві автор цього твору пояснює не реформою патріарха Никона, а єретичним вченням XII ст. Мартина Вірменина, який вважався першим єретиком в Російській православній церкві. Він начебто запроваджував у Руській церкві двоперстя та ходіння посолонь². Звертається увага й на проблему об’єднання старообрядницьких поселень у т. з. „государеві описні малоросійські розкольницькі слободи” та функціонування органів управління ними.

Зрозуміло, що автор „Історії Русів” не переймався дослідженням історії появи старообрядців на території Гетьманщини, а сюжет про розкольницькі

¹ Кониский Г. История Русов или Малой России. — (Репр. воспр. изд. 1846 года) — К.:Дзвін, 1991. — С.222 – 223.

² Справочный богословский преимущественно церковно-исторический словарь. / Сост. протоиерей Л. Петров. – СПб., 1889. – С.154 -155.) Це, на нашу думку, зайвий раз доводить, що Георгій Кониський не був автором „Історії Русів”, адже сумнівно, щоб російський православний владика не знав, хто такі розкольники.

слободи включив до своєї роботи з єдиною метою – продемонструвати, яких утисків зазнавали малоросійські землевласники від сваволі царських сановників. Однак ця фабула виявила неабияку життєздатність і майже без змін перемістилася в синтетичні праці з історії України першої половини XIX ст.

Так, Д.М. Бантиш-Каменський у своїй «Истории Малой России» майже повністю повторив перебіг подій, змальований у „Історії Русів”: вилучення старовірський поселень в українських землевласників – помста князя Меншикова гетьманові Скоропадському. Щоправда, на відміну від попереднього автора, він не вдавався до тлумачення причин появи розколу, а лише констатував, що слободи, вилучені в малоросійських державців, були населені старообрядцями. Вдруге історик згадав старовірів, коли переказував зміст „Рішительних пунктів”, наданих імператором Петром II гетьманові Д. Апостолю. У шістнадцятому пункті цього документу йшлося про відмову імператора задовольнити прохання гетьмана про виселення розкольників за межі Малоросії¹. Нейтральний тон обох повідомлень дозволяє припустити, що він зумовлений не лише особистим ставленням автора до проблеми старовірів, а й політикою Олександра I, який, за твердженням сучасних істориків, не «желал ожесточать старообрядцев»². Ймовірність такого впливу цілком допустима ще й тому, що, за твердженням українського дослідника В.Кравченка, «Истории Малой России» писалася на замовлення малоросійського генерал-губернатора князя М.Г. Рєпніна³, а, отже, її автор мав дотримуватися й певних політичних канонів.

¹ Бантыш-Каменский Д.Г. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – С. 440.

² Христианские вероисповедания и государственная власть в России в XVIII – первой половине XX века / Шапов Я.Н., Васильева О.Ю., Зырянов П.Н. и др. // Отеч. ист. – 1998. – №3. – С. 157.

³ Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х.: Основа, 1996. – С.166.

Аналогічно переказав цей сюжет і представник романтичного напрямку в українській історіографії – М.А Маркевич. Його «История Малороссии», принаймні та частина, у якій згадуються старообрядці, є компіляцією двох вищеназваних творів. Зрозуміло, що жодного внеску у розвиток проблеми Маркевич не зробив і його робота великої цінності не має, але, на нашу думку, сам факт згадки про старовірів Гетьманщини вказує на те, що вони відігравали помітну роль в тогочасному українському суспільстві.

Іншу версію утворення „описних слобод” презентували офіцери генерального штабу, які на замовлення уряду створили «Военно-статистическое обозрение Российской империи». За їх твердженням, російська влада не знала про існування поселень старовірів у Стародубському та Чернігівському полках аж до 1708 р. Об'єднання цих населених пунктів в „описні слободи” було здійснене Петром I з метою покарання українських поміщиків, які дозволили без відома уряду старовірам селитися на своїх землях.¹

Проте таке пояснення не було продуктом власних наукових пошуків укладачів цього твору, а перемістилося до нього з роботи одного з перших представників богословського напрямку, протоієрея А.Журавльова, мова про якого йтиме нижче.

У той же період виникли й розвідки, які прямо стосувалися історії старообрядництва на землях Північної Малоросії і появу яких можна, на нашу думку, кваліфікувати як зародження богословського напрямку в розробці цієї проблеми. Вони з'явилися у результаті полеміки, що розгорілася у середовищі старообрядництва в другій половині XVIII ст. відносно прийняття духовенства, висвяченого в никоніанській церкві.

¹ Военно-статистическое обозрение российской империи, издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении департамента Генерального штаба. – СПб., 1851. – Т. 12. – Ч. 2: Черниговская губерния / Сост. Мицевич. – С.64.

Першою виникла «История о бегствующем священстве» (1755), автор якої, безпопівець федосіївської згоди Іван Алексєєв (1709-1776 рр.), заперечує факт прийняття старовірами-попівцями священників, які втекли від офіційного православ'я. Поряд з цим Алексєєв порушив і ряд проблем, пов'язаних з історією появи старовірів на території Стародубського та Чернігівського полків Гетьманщини. Зокрема, він називає точну дату приходу перших переселенців – 1669 р. (7177 р. – за юліанським літочисленням – Ю.В.), організаторів цього руху – московського попа Кузьму та белєвського Стефана, розкриває обставини заснування перших старообрядницьких поселень. Основною ж причиною притоку розкольників на Стародубщину І. Алексєєв вважав репресії царського уряду: «В Великороссии же, елико день, толико умножашеся на староверцы гонение, ищущее тыя и к новшествам принуждающе силою и муками. Коих страшных прещений не могуще носити, многие народы, оставляюще своя природная места, сродники и други, течаху в стародубскую область, и тамо пустыни населяюще»¹

Крім цього, частково розглядаються й стосунки старовірів із місцевою владою, а також причини, що привели до їхнього виселення за кордон Речі Посполитої і заснування колонії Ветки на території сучасної Білорусії.

Інша робота, в якій порушувалася проблема „описних слобод”, була створена в середовищі панівної церкви. Називалася вона «Полное историческое известие о древних стригольниках и новых раскольниках, так называемых старообрядцах, о их учении, делах и разногласиях». Її автор – колишній старовір Андрій Журавльов (1751-1813рр.), який, перейшовши на православ'я, став настоятелем однієї з церков Петербурга. Після виникнення у середовищі стародубських старообрядців-попівців ідеї отримання від офіційної церкви незалежного архієрея він був направлений 1788 р. у цей

¹ Алексєєв (Стародубский) И. История о бегствующем священстве. – М.: Археодоксия, 2005. – С 10.

регіон для антирозкольніцької агітації та підготовки єдиновір'я. Ця ідея належала відомому старообрядницькому діячеві інокові Никодиму, який намагався у такий спосіб відродити трьохчинну ієрархію старообрядницької церкви. Він вів переговори з графом Румянцевим, князем Потьомкіним та деякими православними архієреями про висвячення для старообрядців незалежного єпископа.¹

Під час перебування на Стародубщині Журавльов зібрав чимало матеріалу про зародження старообрядництва в регіоні, який і ліг в основу його роботи.

Ця праця мала чітко виражене протистарообрядницьке спрямування і частково компілятивний характер, оскільки включала окремі сюжети роботи І. Алексєєва. Цінність її полягає в тому, що, крім традиційної антирозкольніцької риторики, вона містила чимало доволі цікавих свідчень з історії заснування „описних слобод”, описи майже всіх старообрядницьких церков та монастирів тощо. Щоправда, деякі з наведених фактів часто не відповідали дійсності, оскільки були взяті автором не з документальних джерел, а з місцевих переказів і легенд. Вперше видана у 1794 р., вона витримала ще п'ять перевидань і довгий час залишалася однією найкращих робіт з історії старообрядців Стародубщини².

Отже, як бачимо, в той період „описні слободи” не були предметом спеціальних досліджень істориків, а згадки про їх існування на території Гетьманщини у тогочасній історіографії носили радше ситуативний характер. Дослідники згадували про існування цих поселень лише у контексті окремих

¹ Дет. Див.: Белоликов В.З. Инок Никодим Стародубский (его жизнь и литературная деятельность). – К., 1915.; Никодим // Вургарт С.Г., Ушаков И.А. Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы. Опыт энциклопедического словаря. – М.: Церковь, 1996. – С. 192.

² Журавлев А.И. (Иоаннов А.) Полное историческое известие о древних стригольниках и новых раскольниках, так называемых старообрядцах, о их учении, делах и разногласиях. – 3-е изд., испр. и умнож. прибавлениями. – Спб.: Имп. Акад. Наук., 1799.

подій української чи конфесійної історії, а їхні твори зазвичай являли собою компіляцію праць попередників. Наведені в них свідчення дуже часто не мали нічого спільного з реальним станом речей.

Однак, на нашу думку, слід наголосити й на окремих позитивних моментах. По-перше, сам факт появи проблеми слобод у тогочасній історичній літературі вказує на те, що старовіри відігравали певну роль в історії Гетьманщини XVIII ст. По-друге, саме тоді окреслився ряд питань, навколо яких у подальшому розгорілися серйозні наукові дискусії. До них слід віднести такі проблеми, як поява перших поселенців-старовірів на Стародубщині, причини об'єднання старообрядницьких поселень в „описні слободи” тощо.

Середина XIX ст. – 1917 рік. Посилення інтересу до проблеми розколу в Російській Православній Церкві, а разом з нею і до „описних слобод”, яке простежується із середини XIX ст. слід, очевидно, пов'язувати з ліберальними реформами імператора Олександра II, після яких держава суттєво зменшила свою активність у боротьбі з старообрядництвом. За таких умов офіційне православ'я змушене було мобілізувати додаткові засоби, а це, в свою чергу, передбачало ретельне вивчення розколу як явища. Саме з цієї причини першість у вивченні старообрядництва належала саме історикам з церковного середовища. У тогочасній Україні найпомітнішим серед них, безумовно, був архієпископ Філарет (Гумілевський) (1802-1866 рр.).

Колишній професор Московської духовної академії, архієпископ Філарет (Гумілевський) виражав офіційну позицію РПЦ, вбачаючи в старообрядництві лише відхилення від правильного розуміння православного віровчення. Незважаючи на значну конфесійну заангажованість, він вніс вагомий вклад у розвиток церковно-історичних студій в Україні. Створеним ним багатотомні історико-статистичні описи Харківської¹ та Чернігівської

¹ Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1857.

епархій¹ й до сьогодні не втратили своєї наукової цінності². Проблеми „описних слобод” архієпископ Філарет торкався у двох своїх працях – статті «Исторические сведения о раскольниках Черниговской епархии», опублікованій у журналі «Труды Киевской духовной академии»³ та в «Историко-статистическом описании Черниговской епархии». Дослідник по новому, у порівнянні з попередниками, підійшов до висвітлення окремих проблем історії старовірів Стародубщини. Так, з’ясовуючи причини переселення старовірів та обставин заснування старообрядницьких слобод на території Гетьманщини, він доволі критично розглядав свідчення І. Алексєєва й намагався знайти їм документальне підтвердження. Чи не першим із тих, хто вивчав проблему появи розкольників на території Лівобережної України, архієпископ Філарет звернув увагу на той факт, що старообрядництво поширювалося виключно серед росіян, а місцеві українці залишалися до нього байдужими⁴.

Як і належить представникові офіційного православ’я, Філарет ставився до старовірів традиційно негативно. Для нього старообрядництво було незаконним явищем, з яким потрібно боротися усіма можливими засобами. У своїх роботах він звинувачував мешканців „описних слобод” у всіх можливих і неможливих гріхах – ухилянні від сплати державних податків⁵, розбійних нападах на втікачів з Центральної Росії, які проходили

¹ Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1874.

² Див.: Тарасенко О.Ф. Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині ХІХ ст: Автор. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – К., 2002. – 19с.

³ Филарет (Гумилевский). Исторические сведения о раскольниках Черниговской губернии // Тр. киевской духовной академии. – 1860. – Кн.3.

⁴ Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – С.244 – 245.

⁵ Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Кн.1. – С.129.

через цю територію до білоруської старообрядницької колонії Ветки¹, і навіть у шпигунстві на користь Речі Посполитої².

Найбільш активно проблема „описних слобод” розроблялася в останній чверті XIX ст., коли нею досить інтенсивно стали займатися професійні світські історики. Незважаючи на те, що більшість із цих авторів походила з родин православних священиків, вони ставилися до старообрядництва доволі ліберально, бачили в ньому багато прогресивного й намагалися зрозуміти суть цього явища. Щоправда, доволі часто вони пов'язували поширення розколу з неосвіченістю російського народу.

Однією з перших публікацій на тему старообрядництва була відносно невелика за обсягом, але насичена фактологічним матеріалом стаття невідомого автора у часописі „Київська Старовина”.³ У ній коротко характеризуються обставини перепису старообрядницьких поселень, проведені за наказом імператора Петра I у 1715 р. та об'єднання їх у „государеві описні малоросійські розкольницькі слободи”. Автор переказує основні етапи політики російських імператорів та українських гетьманів стосовно стародубських розкольників. Хоча текст і не містить критичного аналізу, але з публікації стає очевидно, що владні заходи були спрямовані у протилежних напрямках – гетьмани, починаючи від І. Скоропадського і завершуючи К. Розумовським, намагалися виселити старообрядців за межі Гетьманщини або ж закріпачити, а царський уряд, з свого боку, переймався виключно власними фіскальними інтересами.

Незважаючи на повну відсутність аналітичного розгляду наведених фактів, очевидна цінність цієї роботи полягає в тому, що написана вона з використанням доволі солідного джерельного матеріалу. Найімовірніше, що

¹ Там же, С.141.

² Там же, С.128.

³ Раскольничьи слободы в Черниговщине в первой половине XVIII в. // Киевская Старина – 1886. – Т. XVI. – С.398 – 400.

при її підготовці автор користувався документами Київської губернської канцелярії та адміністративних установ Гетьманщини.

Ще одним представником наукового напрямку був відомий російський історик і етнограф Єлпіфідор Барсов (1836-1917 рр.). Він походив з родини священика і після закінчення у 1861 р. Петербурзької духовної академії став викладачем Петрозаводської духовної семінарії. Крім педагогічної діяльності, молодий викладач став активно займатися збиранням і дослідженням архівних документів та етнографічного матеріалу, опублікував ряд статей краєзнавчого характеру. У 1870 р. Барсова запросили на посаду бібліотекаря російського і слов'янського відділень Московського публічного і Румянцевського музею. Там його наукова діяльність розгорнулася з ще більшою силою. Є.Барсов стає членом «Общества истории и древностей российских», а з 1881р. – його секретарем. Коло наукових інтересів цього дослідника було доволі широким, і старообрядницька проблематика була однією з багатьох тем, які його цікавили. Усього перу Є.Барсова належить три такі роботи: «Описание Выголексинской библиотеки», «О самосожжении раскольников в Олонецкой губернии» та «Описание актов архива Маркевича, относящихся к истории Стародубских скитов»¹. Як видно з назви, саме остання робота й становить для нас певну цінність. У ній подається опис 22 документів з архіву відомого українського історика М.Маркевича, що зберігався у Румянцевському музеї. Не вдаючись до жодних коментарів чи оцінок, Є.Барсов коротко переказує зміст кожного з них. Майже всі ці документи відносяться до першої половини XVIII ст. і характеризують різні сторони життя „описних слобод”. Щоправда, більшість з них стосується конфліктів між гетьманською адміністрацією та окремими землевласниками з мешканцями розкольніцьких поселень. Ця невелика публікація мала

¹ Барсов Е.В. Описание актов архива Маркевича, относящихся к истории Стародубских скитов // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете – 1884. – Кн. 2 – С.37-47.

неабияке значення для розробки зазначеної проблеми, оскільки вводила в науковий обіг цілий ряд невідомих раніше джерел.

Помітний внесок у вивчення історії старообрядницьких поселень на Стародубщині зробив і видатний дослідник Гетьманщини Олександр Лазаревський (1834 - 1907). Випускник Петербурзького університету, працюючи в селянських та судових установах Чернігівщини й Київщини, він більшу половину свого життя присвятив збиранню й вивченню документів з історії Малоросії. Безумовною заслугою Лазаревського є віднайдення і запровадження до наукового обігу великого масиву невідомих раніше джерел з історії Лівобережної України XVII – XVIII ст.

Проблему старообрядницьких поселень дослідник розглянув у своїй відомій праці «Описание старой Малороссии»¹, відвівши їй окремий розділ у першому томі, присвяченому Стародубському полку. Складається він з двох частин – загальної розвідки про історію старообрядців на Стародубщині у XVIII ст. та опису конкретних слобод, розташованих на цій території.

У першій частині О. Лазаревський вніс доволі цікаві корективи в трактування окремих подій. Так, зокрема, проаналізувавши осадні листи, вчений дійшов висновку, що старовіри на Стародубщині селилися не в „пустинях”, як стверджує І. Алексєєв², а на землях місцевих землевласників з їхнього дозволу і на таких же умовах «как селились тогда в Малороссии вообще все крестьяне».³

Крім того, вчений висуває нову версію причин, які нібито спонукали царя Петра I до об'єднання старообрядницьких поселень в „описні слободи”: «Когда во время нашествия шведов, Петр В. узнал о множестве поселившихся в пределах Стародубовского полка великорусских беглецов,

¹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии: Материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. 1: Полк Стародубский. – К.: Тип. К.Н. Милевского, 1888. – С.440 – 465.

² Алексеев (Стародубский) И. Указ. Соч., С.9.

³ Лазаревский А. Указ. Соч., С.442.

преимущественно солдат, то «для сыску и выводу» этих беглецов, назначил полковника Ергольского. Последний, найдя в Стародубских лесах целые слободы, поселенные великорусскими раскольниками, «взяв с них великие взятки и укрывая их от выводу, написал их только раскольщиками и якобы оные жилище имеют в пустых местах и диких лесах, утая, что они живут на владельческих землях». По этому донесению будто бы и последовал царский указ о записи раскольников в оклад».¹

Звернувши дослідник увагу і на наслідки, спричинені цим об'єднанням для тих землевласників Гетьманщини, які у свій час дозволили осадження слобод на своїх землях – втрату угідь та підданих, а також розгортання різноманітних суперечок і конфліктів між місцевим населенням регіону й мешканцями „описних слобод”.²

Описи окремих слобод виконані за типовою схемою і дають уявлення про час заснування кожного населеного пункту, власника землі, який дозволив організацію поселення, його розміри – число дворів. Коротко подається інформація про господарські заняття старовірів, наголошується на розвитку в слободах промислів та торгівлі, вказуються ярмаркові й торгові дні тощо.

Найвідомішим дослідником історії „описних слобод” у другій половині XIX ст. був Михайло Іванович Лілеєв (1849 - 1911). Він народився у родині священика Ярославської губернії. Освіту здобував спочатку в Ярославській духовній семінарії, а потім – у Київській духовній академії, яку успішно закінчив навесні 1874 року. З 27 червня того ж року Лілеєв був зарахований на посаду викладача Чернігівської духовної семінарії, на якій перебував чотири роки. У листопаді 1878 року Михайло Іванович став викладачем російської історії історико-філологічного інституту в Ніжині³. У 80-х рр. він

¹ Там же.

² Там же, С.443-445.

³ Національна бібліотека України ім. В. І. Вернадського, Інститут рукописів (далі. – ІР НБУ ім. В. І. Вернадського), - Ф.127, спр. 1676, арк.1. Детально

починає публікувати наукові розвідки з історії старообрядницьких слобод Стародубщини. Вони друкуються в «Киевской Старине»¹, «Известиях историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине»² та інших виданнях.

Першу свою велику роботу «Новые материалы из истории раскола на Ветке и в Стародубье» М.І.Лілеєв видав у 1893 році³. Вона являє собою збірник документів з авторською передмовою. У ній дослідник подає коротку історію старообрядницьких поселень на Стародубщині. Значну увагу він приділяє стосункам старовірів із місцевими землевласниками після утворення «описних розкольницьких слобод».

Основну частину книги складають віднайдені вченим документи — усього п'ятдесят один. Це – осадні листи на заснування окремих слобод; універсали, видані гетьманами та полковниками, що, як правило, забороняли старовірам займатись окремими видами господарської діяльності; листування малоросійських гетьманів із Сенатом, Колегією іноземних справ, київськими генерал-губернаторами та ін.; доповідні записки бурмистрів розкольницьких слобод, подані до Київської губернської канцелярії зі скаргами на утиски та переслідування з боку урядовців Гетьманщини. Надзвичайно цікавим у плані порівняння умов поселення старовірів на території Гетьманщини та Речі Посполитої видається нам останній документ. Він називається: «Прошение раскольников, с изложением условий поселения

про життєвий та творчий шлях М.І. Лілеєва див.: Станкевич Г.П. Старообрядческая старина в Киевских хранилищах (на материалах фондов ИР НБУВ) // Старообрядчество: история, культура, современность. – М., 2005. – Т. 2. – С.201 – 215.

¹ Лілеєв М.И. К вопросу о времени происхождения Стародубских и Черниговских раскольничьих слобод // Киевская Старина. – 1889. – Т.26. – С.377 – 401, 599 – 614.

² Лілеєв М.И. Из начальной истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII-XVIII вв. // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – Нежин 1895. – Т.13-14.

³ Лілеєв М.И. Новые материалы из истории раскола... – 278 с.

в м. Чернобыле и резолюции на него графа Яна Ходкевича, от 27 декабря 1771 года».

Отже, М.І.Лілеєв здійснив значну пошукову роботу. Опубліковані ним документи дозволяють повніше охарактеризувати особливості проживання старообрядців на території Стародубського і Чернігівського полків у XVIII ст. Свого значення вони не втратили і сьогодні.

Головною ж працею Михайла Івановича стала захищена ним 1895 р. у Київському університеті магістерська дисертація «Из истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII – XVIII в.в.»¹. У ній автор ставить перед собою доволі складне й широке завдання: «свести имеющиеся уже данные о Ветковском и Стародубовском расколе в одно целое, проверит их строго-научным методом исторической критики, сопоставит вновь открытое с ранее неизвестным и представит, возможно, полную в настоящее время картину событий в последовательной связи с изложением всех подробностей и причин, породивших те или иные явления».²

Незважаючи на те, що Лілеєв не зміг, на нашу думку, повною мірою виконати поставлену перед собою мету, ця його робота стала своєрідним підсумком дослідження історії „описних розкольницьких слобод” Малоросії істориками XVIII – XIX ст.

Так, зокрема, вчений переглянув поширену тоді точку зору про час заснування перших старообрядницьких поселень на Стародубщині, вказавши, що появу московських розкольників слід датувати 1676 – 1677 рр., а особи, які прийшли в регіон з попом Кузьмою, були не першими старообрядницькими колоністами.

Розглянувши обставини, які змусили старовірів вибрати саме цю територію для поселення, вчений доходить висновку, що Стародубщина була зручною для розкольників, бо була віддаленою від адміністративних центрів,

¹ Лилеев М.И. Из истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII – XVIII в.в. – К., 1895. – 596 с.

² Там же, С.ХІІ.

до неї порівняно легко можна було добратись, а в разі небезпеки відносно легко перейти на територію Речі Посполитої. Порівнявши становище старообрядців на Стародубщині та Ветці, дослідник зауважив, що на території Гетьманщини аж до царювання Катерини II відправлення релігійного культу здійснювалося старовірами фактично нелегально, у той час, як у Речі Посполитій це відбувалося на законних підставах.

Проаналізувавши діяльність перших „організаторів” розколу на Стародубщині та Ветці, якими вважалися піп Кузьма з Москви та піп Стефан із Белева, М.І.Лілеєв зазначив, що вона не мала антидержавного спрямування, всі їхні зусилля були спрямовані на те, щоб знайти безпечне місце від переслідування московської духовної та цивільної влади. Крім того, він спростував поширене тоді твердження про суттєве збільшення населення слобод аж на 40-60 тисяч у результаті здійсненої 1735 р. т.з. „першої вигонки Ветки”. На основі віднайдених джерел вчений довів, що з Ветки вивели близько 13 тисяч старовірів, з яких на Стародубщині поселили лише незначну кількість.

Підбиваючи загальний підсумок, М.І.Лілеєв зазначає, що, незважаючи на неодноразову зміну протягом першої половини століття ставлення царського уряду до малоросійських розкольників, їхнє становище вигідно відрізнялось від старообрядців великоросійських губерній.

Остання відома нам праця Лілеєва, присвячена старообрядцям, «Из истории поповщинского раскола»¹, вийшла уже після його смерті у 1915 році. У центрі уваги автора – пошуки ветковськими й стародубськими старообрядцями архієрейства у першій половині XVIII ст. Особлива увага приділяється діяльності ченця Єпіфанія (у миру Остапа Яковича Ревуцького), який у 1724 році на основі виготовлених ним же фальшивих грамот був висвячений на єпископа молдавським митрополитом Георгієм. Єпіфаній перейшов на старообрядництво й активно став висвячувати священників. Він

¹ Лілеєв М. Из истории поповщинского раскола. – К., 1915. – 112 с.

став засновником нового толку, що отримав назву “єпіфанівщини”. Нова згода не мала особливостей віровчення, а відрізнялась лише фанатичним ушануванням свого керівника. Більше уваги, ніж в інших своїх роботах, дослідник приділив першій “вигонці Ветки”. На основі віднайдених оригінальних джерел М.І. Лілеєв досить детально простежив усі дії російських військ по виведенню старовірів із польської колонії.

Отже, як бачимо, Михайло Іванович Лілеєв вніс значний вклад у дослідження вищевказаної проблеми. Він перший звернув увагу на недостатню її вивченість, зібрав і опублікував значну частину оригінальних документів, завдяки чому більшість з них стала доступною й сучасним вченим. Талановитий науковець розробив чимало окремих аспектів указаної проблеми, зробивши помітний внесок у її вивчення.

У тому ж році, що й остання робота Лілеєва, з’явилося і дослідження професора Київської духовної академії В.З. Белолікова, яке за своєю тематикою перегукувалося з роботою вищеназваного автора. Воно фактично продовжувало розробку тієї ж проблеми – пошуків старовірами-попівцями архієрейства. У центрі уваги дослідника – стародубський інок Никодим, автор ідеї отримання ієрархії за допомогою офіційної церкви та світської влади. Белоліков проаналізував ситуацію, що склалася в попівщині у XVIII ст., та намагався з’ясувати причини, які стимулювали старообрядницьких лідерів до пошуку різноманітних способів її вирішення. Такими причинами, на думку автора, були: «стремление иметь трехчинную иерархию; недостойное поведение беглых попов и желание совершенно освободиться от всякой тени подчинения великороссийской иерархии».¹ Автор розглянув і т.зв. „дванадцять пунктів”, подані Никодимом через князя Потьомкіна імператриці Катерині II, та зусилля цього енергійного ченця по втіленню своєї ідеї в життя.

¹ Белоліков В.З. Указ. соч., С.15.

Чи не єдиним етнографом, що досліджував старообрядницькі поселення Стародубщини, був І. С. Абрамов, який влітку 1908 р. відвідав регіон. Результати цієї поїздки були озвучені автором на засіданні етнографічного відділу Російського географічного товариства в листопаді того ж року, а в 1910 р. ця доповідь була опублікована у науковому збірнику «Материалы к истории и изучению русского сектантства и старообрядчества»¹.

За своєю структурою ця робота схожа на попереднє дослідження Абрамова – «Старообрядцы на Ветке»². Розпочинається нарис історичною довідкою про заселення Стародубщини старовірами та обставини існування їхніх слобод у XVIII ст. Однак основна увага автора зосереджувалася на сучасному становищі старообрядців. Дослідник описує різні сторони їхнього життя – розвиток промислів та торгівлі, шлюбні відносини, особливості віровчення, діяльність православних місіонерів тощо. Завершується розвідка характеристикою політичних поглядів стародубських розкольників, які, за твердженням І.С. Абрамова, були різноманітними.

Незважаючи на те, що цей автор не вдається до наукового аналізу виявлених ним фактів з життя старовірів, його дослідження мало певну цінність для розвитку нашої теми. Полягає вона в тому, що дослідник наводить цікаві свідчення про функціонування інституту сім'ї та особливості шлюбних відносин. Значення цієї роботи перш за все у цікавому етнографічному матеріалі, зібраному І. С. Абрамовим.

Загалом же необхідно зауважити, що історики цього періоду лише окреслили підходи до вивчення проблеми існування „описних розкольницьких слобод”. Завдяки їхнім зусиллям до наукового обігу було запроваджено великий масив раніше невідомих джерел, визначено головні

¹Абрамов И.С. Поездка в Стародубье. // Материалы к истории и изучению русского сектанства и старообрядчества / Под ред. В. Бонч-Бруевича. – СПб., 1910. – Вып.3.– С.283 – 298.

² Див: Абрамов И.С. Старообрядцы на Ветке // Живая старина. – СПб. – 1907. – Вып. 3. – С.116 – 132.

напрямки досліджень та основні проблеми. Однак конфесійна упередженість більшості з цих дослідників не сприяла об'єктивному висвітленню проблеми.

Як видно з проведеного вище аналізу, демографічні процеси в слободах не були предметом спеціальних наукових досліджень. Однак розкриттю цієї проблеми сприяла публікація статистичних даних про число мешканців окремих населених пунктів, результатів переписів, приходу переселенців тощо. Фундаментальні ж дослідження у цьому напрямку були неможливими перш за все тому, що історична наука на той час ще не напрацювала методології історико-демографічних досліджень.

Радянський період 1917-1991 рр. З чотирьох виділених нами періодів найменш плідним для вивчення проблеми „описних слобод” виявився саме цей. Як стверджує російський дослідник М.В. Козлов, основною особливістю підходу радянських істориків до вивчення старообрядництва було домінування „класових” уявлень про перебіг історичного процесу. У зв'язку з цим релігійним рухам, в тому числі і старообрядництву, приділялося зовсім мало уваги¹. У довоєнний період їхнє вивчення розвивалося майже виключно в контексті антирелігійної боротьби. Однак старообрядництву й у цьому сенсі „повезло” найменше, оскільки, на думку деяких радянських чиновників, що займалися проблемами релігії, старовіри не потребували особливої уваги, бо були приречені на вимирання. Так принаймні стверджував заввідділом культів НКВС УСРР Гольтберг.²

Крім чітко вираженого атеїстичного характеру, роботи того часу мали ще принаймні дві характерні особливості. По-перше, проблема „описних слобод” порушувалася у більшості з них лише фрагментарно і не була

¹ Козлов М.В. Изучение старообрядчества в советской и постсоветской исторической науке: эволюция подхода. // Источниковедческая компаративистика и историческое построение: Тез. докл. и сообщений XV научн. конф. Москва, 30 янв. – 1 февр. 2003 г. / Сост. Ю.Э.Шустова. – М., 2003. – С.160.

² Державний архів Полтавської області. – Ф.2034, оп.2, спр.75, арк.210.

спеціальним предметом дослідження. По-друге, поживлення інтересу до цієї проблематики з 70-х рр., супроводжувалося зосередженням уваги дослідників виключно на вивченні книжної та духовної культури мешканців регіону.

У 20-30-х рр. окремі аспекти історії „описних слобод” з позицій класового підходу висвітлив у своїй роботі перший марксистський історик РПЦ М.М. Нікольський. Основну увагу дослідник зосередив на соціальних витоках старообрядництва, з’ясуванні тих верств населення, які стали основними рушійними силами цього релігійного руху. Він, зокрема, зауважив, що старовіри, які прибули на Стародубщину з попом Кузьмою, були купцями, і саме ця категорія зіграла вирішальну роль у заснуванні розкольницьких слобод на території Гетьманщини: «купеческие иммигранты из Москвы, Коломны и других городов еще ранее 1685 г. образовали целый ряд слобод в Стародубье»¹.

За твердженням Нікольського, старовіри, вигнані полковником Самойловичем за польський кордон, теж були винятково купцями, селяни ж залишилися на Стародубщині. Згодом, обжившись на новому місці, купці за допомогою «гипноза старой веры»² зуміли поставити слобідських селян, які займалися кустарними промислами, в економічну залежність.

Незважаючи на те, що дослідник виділив ті групи населення, які становили основу соціальної бази старообрядництва на Стародубщині, його робота не розкривала сутності цієї релігійної течії, а давала лише максимально спрощене бачення проблеми, показуючи старообрядницьке віровчення виключно як засіб поневолення й експлуатації трудящих.

Нового імпульсу вивчення „описних слобод” набуло у 70-ті рр. ХХ ст., після того як Наукова бібліотека Московського державного університету

¹ Нікольський Н.М. История русской церкви. – М.: Политиздат, 1983. – С.156.

² Там же, С. 238.

організувала у регіон Ветки-Стародубщини ряд археографічних експедицій. Основною їхньою метою було вивчення місцевих діалектів, фольклору, виявлення рукописних пам'яток. Результати перевершили найоптимістичніші сподівання організаторів – було зібрано значний матеріал для вивчення народної культури та рукописної традиції старообрядців. Лише рукописних книг надійшло до бібліотеки 230 одиниць.¹

Наслідком стало суттєве розширення поля дослідження. Предметом зацікавлення вчених стали культурні особливості старообрядницького населення регіону: іконописання, спів, усна й писемна традиція, фольклор і народна творчість².

Сучасність. Особливість сучасного стану вивчення історії старообрядницьких поселень полягає у тому, що, незважаючи на загальне пошквавлення вивчення старообрядництва на пострадянському просторі, яке розпочалося наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст., стародубським слободам приділяється незначна увага дослідників. Хоча необхідно

¹ Поздеева И.В. Археографические работы московского университета в районе древней Ветки и Стародуба (1970 – 1972 гг.). // Памятники культуры. Новые открытия, 1975. – М.:Наука, 1976. – С.52-69.

² Гусева Э.К. Памятники старообрядческой живописи конца XVIII – XIX вв. // Русские письменные и устные традиции и духовная культура (по материалам археографических экспедиций 1966-1980 гг.): Сб. статей – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С.151 – 156. Ее же Старообрядческое искусство на Брянщине и Гомельщине. // Из истории фондов научной библиотеки Московского университета. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – С.130-135. Богомолова М.В., Кобяк Н.А. Описание певческих рукописей XVII – XX вв. Ветковско-Стародубского собрания МГУ; Игошев Л.А. К вопросу о значении традиций древнерусского певческого искусства (по материалам археографического обследования Ветковско-Стародубских слобод) // Рус. письменные и устные традиции и духовная культура: (По материалам археографических экспедиций 1966-1980 гг.). Сб. статей – М.: Изд-во МГУ, 1982. С. 156 – 237. Кобяк Н.А., Кукушкина О.В. Филологические разыскания в рамках комплексных исследований района старообрядческих слобод Брянщины и Гомельщины: Из истории фондов научной библиотеки Московского университета. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – С.120 – 129.

зауважити, що число робіт з розкольницької проблематики кардинально зросло¹.

Слід відзначити, що розробкою даної проблеми займаються українські й російські науковці. Українська історіографія представлена роботами В. Мордвінцева та Г. Станкевича. Основну увагу обидва автори зосереджують на вивченні й аналізі, за допомогою залучення широкої джерельної бази, державної політики щодо „описних слобод” та стосунків їхніх мешканців з офіційним православ'ям². Значним вкладом у розробку проблеми стала часткова публікація Г. Станкевичем матеріалів перепису розкольницьких поселень 1729 р³.

Робіт російських істориків набагато більше, але зазвичай вони носять краєзнавчий характер і написані дослідниками-аматорами. Коло їхніх зацікавлень надзвичайно широке, однак основна увага здебільшого зосереджується на проблемах уточнення часу заснування окремих населених пунктів, історії старообрядницьких церков і монастирів, розвитку галузей промисловості тощо. Питаннями сутності старообрядництва, його регіональними особливостями вони, як правило, не переймаються. Найбільш

¹ Огляд новітньої літератури див.: Козлов М.В. Новейшая историческая литература по истории русского раскола и старообрядчества: (Обзор). // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная литература. Сер.5: История: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социальных науч.-информ. исслед. Отд. Отеч. и зарубеж. Истории. – М., 2002 – № 1. – С. 47 – 63.

² Мордвінцев В. Політика російської імперії щодо старообрядців у першій половині XVIII ст. // Укр. богослов. – Іст. і теолог. щорічник. – К., 2003. – Вип.. 2. – С.254 – 266.; Його ж: Старообрядницькі громади України другої половини XVIII ст. та ставлення до них влади. // Соціум: альманах соціальної історії. – К. Ін-т історії НАН України, 2002. – Вип. 1. – С.191 – 202. Станкевич Г. П. Светская и церковная власть и старообрядцы на Черниговщине в последней четверти XVII – XVIII вв. // Старообрядчество: история, культура, современность. Материалы. М., 2002. – С.31 – 42.

³ Станкевич Г. Чернігівські старообрядницькі слободи (сmt. Добрянка і Радуль Ріпкинського району) за матеріалами перепису 1729 року. // Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С.32 – 46.

плідно в царині краєзнавства працюють А.Г. Кублицкой¹, А.І. Піддубний² та Р.І. Перекрестов³.

Серед них необхідно виділити Р.І.Перекрестова, роботи якого мають доволі високий науковий рівень і заслуговують на окрему увагу. Як і решта краєзнавців, він у своїх дослідженнях торкається різноманітних аспектів історії старообрядництва на Стародубщині, але для нас найбільший інтерес представляють ті його роботи, у яких він розглядає проблему міграції розкольників до регіону – «К вопросу о переселенческих потоках крестьян из России в конце XVII – начале XVIII века» та «Структура переселенческих потоков из России и Польши в старообрядческие слободы Малороссии в

¹ Кублицкий А.Г. Перекрестов Р.И. Ранние иноческие поселения старообрядцев Стародубья и слободы Зыбка в XVIII в. // Старообрядчество: история, культура, современность: Материалы. М., 2002. – С.72. – 77. Його ж: Старообрядчество в борьбе за независимость // Старообрядчество как историко-культурный феномен / Материалы междунар. науч.-практич. конференции «Старообрядчество как историко-культурный феномен» (Гомель, 27 – 28 февр. 2003 г.): Гомель: ГГУ, 2003 – С.136 – 138.

² Поддубный А.И. Злынковская земля сквозь дымку времени. Ист. очерки. – Клинцы, 2000. – 192 с. Його ж: Из истории поселения слободы Зыбка по материалам переписей обывателей слободы 1729 г. и 1736 г. // Актуальные проблемы современного лингвистического, литературного, исторического и естественнонаучного краеведения – Новозыбков, 2001. – С.32 – 37. Його ж: Был ли Емельян Пугачев в старообрядческом Климовском монастыре // Клиновский летописец: Сб.– Клинцы, 2004. – Кн. 1. – С.420 – 432.

³ Перекрестов Р.И. Источники накопления капиталов старообрядцами Стародубья в начале XVIII в. // Старообрядчество: история, культура, современность. Материалы. М., 2002. – С.78-83. Його ж: К вопросу о переселенческих потоках крестьян из России в конце XVII – начале XVIII века. // Старообрядчество как историко-культурный феномен / Материалы междунар. науч.-практ. конференции (Гомель, 27 – 28 февр. 2003 г.): Гомель: ГГУ, 2003 – С.136 – 138. Його ж: К вопросу о заселении слободы Клинцы // Клиновский летописец: Сб.– Клинцы, 2004. – Кн. 1. – С.28 – 34. Його ж: Структура переселенческих потоков из России и Польши в старообрядческие слободы Малороссии в конце XVII – начале XVIII веков по материалам переписи обывателей Государевых описных раскольничьих слобод 1729 года. // Там же, С.70 – 154. Його ж: Клиновская живопись // Старообрядчество: история, культура, современность – М., 2005. – Т. I. – С.377 – 390.

конце XVII – начале XVIII веков по материалам переписи обывателей Государевых описных раскольничьих слобод 1729 года».

У цих дослідженнях автор з'ясовує, з яких саме регіонів старовіри переселялися до Стародубщини, аналізує шляхи їхнього пересування, соціальний склад міграційних потоків, інтенсивність міграцій у різні роки тощо. Головний висновок, якого доходить Р.І. Перекрестов, такий – переселення старовірів на територію Гетьманщини відбувалися не стихійно, як зазначалося раніше, а були добре спланованими й організованими акціями.

Отже, ми розглянули ті роботи, які, на нашу думку, відображають основні напрямки і тенденції у дослідженні проблеми „государевих описних розкольницьких слобод”. Підсумовуючи, зазначимо, що у цих розвідках ми не знайшли відповіді на питання: якою саме була демографічна поведінка мешканців цих слобод і як на неї впливали їхні конфесійні особливості?

Причина цього, на нашу думку, криється у тих суспільно-політичних умовах, за яких ці роботи постали. Зокрема, у розвідках, написаних до 1917 р., така тематика не могла бути дослідженою з двох причин: по-перше, у протистоянні між старообрядцями і офіційною церквою держава майже до кінця цього періоду всіма засобами підтримувала РПЦ, стимулюючи таким чином дослідження антистарообрядницького характеру; по-друге, сама історична наука ще не була готова до подібних досліджень, бо не мала відповідного інструментарію та методологічної бази. У радянські часи, як ми бачили, ця проблема через специфічне ставлення до релігії взагалі не вивчалася. Зараз починають з'являтися поодинокі праці, присвячені окремим аспектам цієї проблеми, але комплексне дослідження ще не проводилося.

Отже, вивчення проблематики робіт засвідчує, що дослідженню демографічних процесів у старообрядницькому соціумі Гетьманщини приділялося найменше уваги. Проте це питання видається нам надзвичайно

важливим, оскільки демографічна поведінка слобідського населення значною мірою впливала на релігійні, соціальні, політичні й економічні процеси на території Північної Гетьманщини у XVIII ст.

Таким чином, аналіз історіографії вказує на те, що демографічні процеси в „государевих описних малоросійських розкольницьких слободах” раніше не вивчалися, хоча необхідність таких досліджень цілком очевидна.

1.2. Джерела з історії старообрядницьких поселень Гетьманщини

Формування джерельної бази даного дослідження відбувалося упродовж усього XVIII ст., в основному в межах світського діловодства, і було тісно пов'язане з процесом абсолютизації та універсалізації державного апарату Російської імперії. Усі ці джерела можна розділити на дві основні групи. До першої групи слід віднести джерела статистичного характеру, на підставі яких визначалися головні демографічні параметри слобідського населення. До них у першу чергу необхідно зарахувати переписи старообрядницького населення Малоросії, що проводилися у першій половині XVIII ст.: 1715-1718 рр., 1729 р. та 1736р. Перший реєстр старообрядницького населення Малоросії уклав полковник Г. Єргольський, посланий Київським генерал-губернатором князем Д.Голіциним, згідно указу Петра I, віднайти й переписати поселення старовірів: «а где явятся великороссийского народа раскольники и оных велено переписать всех налицо подворно и кто на каких грунтах и за кем живут...».¹ Вдруге розкольників переписав капітан глухівського гарнізону І. Брянченінов «по силе решительного 16 пункта на прошение господина гетмана Апостола»². Третій перепис здійснив почепський комендант, секунд-майор Г. Павлов за рішенням голови „Правління гетьманського уряду” князя О. Шаховського. У всіх трьох випадках головну роль відігравали фіскальні інтереси верховної влади. Основна мета їх проведення полягала у з'ясуванні числа мешканців та відповідність їхнього числа сумі сплачуваних податків.

¹ ЦДІАК України – Ф.59, оп.1, спр.6470, арк..44. (Про обставини проведення цього перепису див. також: Перекрестов Р.И. «Опись на Государя» жителей старообрядческих слобод Малороссии в 1715 году, обстоятельства и причины. // Клиновский летописец: Сб. – Клинцы, 2004. – Кн. 1. – С.35 – 50.)

² Російський державний архів давніх актів (РДАДА, Москва) – Ф.248, оп.29,спр.1797, арк.. XVII.; Бантыш-Каменский Д.Г. Указ. соч., С. 440.

Матеріали цих реєстрів зберігаються у фонді Сенату Російського державного архіву давніх актів (ф.248) та фонді Київської губернської канцелярії Центрального державного історичного архіву України у місті Києві (ф.59). Окремі фрагменти другого перепису частково публікувалися наприкінці ХІХ ст. відомим істориком старообрядництва М.І. Лілеєвим¹, сучасним українським вченим Г.М. Станкевичем² та російським дослідником Р.І. Перекрестовим³.

Ці документи являють собою подвірні описи, у яких повідомляється про те, коли саме, на чиїх землях і хто осаджував ту чи іншу слободу. Крім того, містяться дані про мешканців окремих дворів: вказуються їхні імена, вік, походження, число дітей, сума сплачуваного податку, заняття промислами.

У другій половині 50-х рр. ХVІІІ ст. коло статистичних документів розширилося за рахунок відомостей про чисельність населення слобод, які щопівроку стала подавати до Сенату Київська губернська канцелярія. Найцікавішими, на нашу думку, є дві відомості – за 1758 та перше півріччя 1761 року, складені й подані до канцелярії тодішніми керівниками волосної контори описних розкольницьких слобод, яка представляла серед старовірів імперський уряд, колезьким асесором Василем Морозовим та надвірним радником Григорієм Тітовим і поручиком Григорієм Борозною.

У першій відомості подаються свідчення про час і місце виникнення кожної зі слобод, ким і на чиїх землях вони засновувались, хто видав осадні листи та універсали. Крім того, повідомляється, що їхні мешканці переписувались тричі: полковником Єргольським (1715), капітаном Брянчаніновим (1729) та майором Павловим (1736), вказується, яка кількість

¹ Лілеєв М.І. Новые материалы из истории раскола... – С.115-120..

² Станкевич Г. Чернігівські старообрядницькі слободи... – С.44 – 46.

³ Перекрестов Р.И. Дело о переписи обывателей Государевых описных раскольнических слобод Малороссии 1729 года. // Клинецовский летописец: Сб. – Клинцы, 2004. – Кн. 1. – С.51 – 69.

розкольників обох статей проживала у поселеннях на момент її подачі. Там же містяться дані про податки, які сплачували старовіри кожної зі слобод, причому суми, які стягувались з постійних жителів та новоприбулих, показані окремо.

Друга відомість складніша за своєю структурою. У ній відсутня інформація з історії заснування слобод, а значно більше уваги звертається на рух населення. На відміну від першої відомості, дані про загальну кількість мешканців кожної зі слобод подані диференційовано. Завдяки цьому маємо свідчення про результати кожного з вищеназваних переписів. Там же наведена кількість тих старовірів, які вийшли з-за польського кордону та перейшли від Києво-Печерської лаври. Окремо виділено зміни у складі розкольників за поточний рік. Показані ті, що народились, ті, що прийшли з-за кордону, вираховані померлі й збігли.

Ще одна відомість, яка заслуговує на нашу увагу, була створена у 1769 р. Цей документ набагато простіший за попередні, представлений у вигляді таблиці, в якій показані зміни складу населення окремих слобод, що відбулися за період з 1765 по 1769 рік. Усі вищеназвані відомості зберігаються у фонді Київської губернської канцелярії.

До цієї ж групи джерел потрібно віднести й матеріали ревізій, подушних переписів населення, запроваджених у Російській імперії ще за правління Петра I з 1719 р. Усього таких переписів упродовж XVIII – XIX ст. було здійснено 10. На території Гетьманщини їх запровадили з третьої ревізії – у 1765 р. У своєму дослідженні ми використовували лише матеріали III та IV (1782 р.) ревізій, які частково збереглися у фондах Новгород-Сіверського намісницького правління (ф.206), і Мглинської нижньої розправи (ф.1907)

ЦДІАК України, та краєзнавчому музеї м. Новозибків Брянської області Росії¹.

Типовий реєстр (ревизская сказка) мав вигляд стандартного бланка, розділеного на три великі графи. До першої вносилися всі платники податків (ревизькі душі) разом із членами їхніх сімей, які проживали у тому чи іншому населеному пункті на час попередньої та нинішньої ревізій. Дві інші графи показували рух населення обох статей і мали ще й внутрішній поділ – «по последней ревизии в подушный оклад записаны», «из того числа после ревизии до ныне разными случаями выбыли» і «ныне налицо с прибылыми и вновь рождёнными». ²

Ревизькі душі показувалися у реєстрі мешканцями окремих домогосподарств і вносилися до нього у певному порядку. Першим записувався глава родини, інколи вказувалися дані про те, звідки він чи його предки прийшли у слободу та до якої соціальної групи вони належали. Далі називалася його дружина, з вказівкою про те, із якого населеного пункту та із чиєї родини її взяли. Потім перераховувалися діти: спершу ті, що народилися до попередньої ревізії, а потім ті, що – після її проведення. Перелік дітей побудований за патрілінійним принципом, без огляду на вік. Відносно дівчат, які на час наступної ревізії вже були заміжніми повідомлялося, у який населений пункт їх видали. Після цього йшов опис родин одружених синів, якщо такі, безумовно, були. У кінці опису домогосподарства наводилися більш віддалені родичі, або й особи не пов'язані з господарем жодними родинними зв'язками. Крім даних про стан населення у роки проведення переписів, реєстр вміщує ще й свідчення про долю тих осіб, які, із різних причин, вибули зі слободи за роки, що пройшли між ними. Ці відомості про

¹ Новозибківський краєзнавчий музей (Брянська обл., Росія) (далі – НКМ). – Книга перепису слободи Деменки Новозибківського повіту за 1736 р., – КП.1639/РК.122. – л.622 – 633.

² Див. наприклад: Центральний державний історичний архів України у м. Києві (Далі – ЦДІАК України) – Ф.1907, оп.1, спр.389.

зміни складу окремих сімей містять надзвичайно цінну інформацію про динаміку розвитку більшості родин у слободі.

Інформативні можливості ревізьких реєстрів доволі високі. Вони дозволяють визначити цілий ряд демографічних показників, з'ясування яких передбачають сучасні методи історико-демографічних досліджень¹. Перш за все вони дозволяють встановити чисельність і структуру мешканців досліджуваного населеного пункту чи регіону. Згідно вміщених у них даних можна реконструювати статеві-віковий склад населення, визначити статеве співвідношення (частка чоловіків на 100 жінок), чоловічий коефіцієнт (частку чоловіків у загальному складі населення) тощо. Свідчення про вік, внесені до перепису осіб, дають можливість отримати уявлення про віковий поділ населення.

Великим позитивом є те, що реєстри включають у себе матеріали відразу двох переписів, що дає можливість простежити зміни, які відбулися за час між їх проведенням. У першу чергу, це стосується даних про народження, шлюби й смерті, які дозволяють проводити дослідження показників природного руху населення (народжуваність, смертність, приріст населення) та шлюбно-сімейних відносин. Це, у свою чергу, робить можливим визначення коефіцієнтів народжуваності, смертності та приросту населення, як для окремих вікових груп так і для досліджуваного населення загалом. Крім того, дані про вік окремих осіб та зазначення року смерті дозволяють визначити роки зростання й падіння рівнів смертності та народжуваності й дають можливість, хоча б частково, з'ясувати причини цих явищ.

Свідчення реєстрів про шлюбний стан внесених до них осіб дають змогу визначити рівень шлюбності – частку тих, хто на момент перепису, чи раніше, перебував у шлюбі, а також рівень остаточної безшлюбності – частку

¹ Анри Л. Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – 207с.

тих, хто ніколи не брав шлюб. Записи про те, куди саме видавали заміж дівчат, та звідки імпортували наречених, дозволяють локалізувати „шлюбний ринок”¹ та визначити розміри „шлюбного кола”. Ці дані також дозволяють визначити вікову різницю між шлюбними партнерами, з’ясувати вік вступу у перший і повторний шлюб тощо.

За цими джерелами можна доволі точно реконструювати родинні зв’язки між індивідами та визначити типологію й структуру родин описаного населення. Та особливість, що відправною точкою реєстру, я уже зазначалося, були дані попереднього перепису, дозволяє простежити зміни у складі родин за період між переписами², а також динаміку розвитку кожної сім’ї. До того ж такі ретроспективні дані дають можливість більш точно реконструювати родинні зв’язки між особами, що спільно проживали в тому чи іншому домогосподарстві.

Однак, поряд із високою інформативністю ревізські реєстри мають і ряд суттєвих недоліків, які дещо обмежують проведення історико-демографічних досліджень. Перш за все, слід враховувати недооблік осіб молодших вікових груп, в першу чергу тих, що народилися і померли в період після завершення попередньої й до початку нинішньої ревізій. Це суттєво перешкоджає з’ясуванню рівня народжуваності та смертності. По-друге, суттєвим недоліком є недооблік чоловічого населення. Головним чином це стосувалось осіб придатних у рекрути (чоловіки віком 19 – 35 років), яких місцеві жителі досить часто намагалися приховати від переписувачів.

Одне з центральних місць серед статистичних джерел посідає Генеральний опис Лівобережної України, більш відомий як Румянцевський опис Малоросії. Названий документ було складено на основі перепису

¹ Прибиткова І.М. Основи демографії: Посібник для студ. гум. і сусп. ф-тів вищ. навч. закладів. – К.: АртЕк, 1955. – С. 190.

² Слід зауважити, що ревізії проводилися не зовсім регулярно, а тому хронологічні періоди між їхнім проведенням були різними. Так, зокрема, між III (1765) та IV (1782) пройшло 17 років, а між IV та V (1794) – 12.

населення Гетьманщини, проведеного за указом Катерини II від 4 листопада 1763 року. Здійснювався він з фіскальною метою — налагодити стабільне надходження податків до державної скарбниці. Для цього потрібно було мати докладну інформацію про кількість мешканців Лівобережної України та їхнє економічне становище. Виконання указу поклали на президента створеної після остаточної ліквідації гетьманства у 1764 році Малоросійської колегії графа П.О. Румянцева¹. Останній намагався за допомогою перепису отримати щонайповнішу інформацію про тогочасне українське суспільство, тому підійшов до виконання поставленого перед ним завдання з усією відповідальністю. Крім детального опису всього рухомого й нерухомого майна населення краю, його також цікавили дані про те, які саме землі належали приватним особам, а які – державі, у якому стані знаходилась промисловість, ремесла, торгівля, муніципальні споруди тощо. За твердженням З. Когута, «румянцевський перепис» був найповнішим серед тих, що раніше проводились у Гетьманщині»².

Результати перепису більшості старообрядницьких слобод (їх переписали у 1767 р. – Ю.В.) знаходяться у 116 та 117 книгах опису, які зберігаються у Центральному державному історичному архіві України у м. Києві (ф.57.). Ці великі за обсягом книги (800 – 1000 і більше сторінок in folio) написані скорописом другої половини XVIII ст., який в окремих місцях досить важкий для читання.

За своєю структурою опис кожної слободи поділяється на три частини: преамбула, сам опис та список тих мешканців, які на момент проведення перепису переселилися до Білгородської та Новоросійської губерній. Інколи, якщо при слободі існував чернечий скит чи монастир, подається ще й реєстр його мешканців.

¹ Генеральний опис Лівобережної України 1765 — 1769 рр. Показчик населених пунктів. — К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. — С.4.

² Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К.:Основи,1996. – С.107.

У преамбулі повідомляється, у який час, на чийх землях і ким була осаджена слобода та хто з гетьманів чи полковників видавав осадний лист. Там же знаходимо дані про те, скільки в слободі дворів, бездвірних хат, а також порожніх дворів і хат. Вказується, яка кількість худоби різних видів знаходилась у власності мешканців, якими площами орних земель та сіножатей вони володіли.

Основну частину документа складає власне опис окремих господарських одиниць (двори, бездвірні хати та пустуючі двори і хати). Кожен такий опис теж має свою внутрішню структуру.

Стосовно двору чи бездвірної хати у ньому повідомлялось:

1. Які житлові та господарські будівлі знаходились на його території («Двор, в нем строения: изб с сенми тринадцать...»¹, або «Бездворная изба с сенми, чулан один, сараев два, амбаров два»²). Вказувалось, у якому вони були стані — нові чи старі (ветхие).
2. Хто власник — ім'я, побатькові, прізвище, якого віку, стан здоров'я («Тихон Пахомов сын Бесчастнов, 43 лет здоров»³), звідки прийшов він, його батько чи дід. («Отец их уроженец Малоярославского уезду села Калинина Тихонова монастыря крестьянин. Зашел оттоль в Полшу в 754, а с Полши в Россию и в слободу Зыбкую в 755 годе»⁴). Для одружених називалось ім'я та побатькові дружини, її вік і стан здоров'я, повідомлялись імена дітей, їхній вік та стан здоров'я («У него жена Федосья Гаврилова дочь 30 лет здорова. У них дети: Трофим 8, Леон 6 лет, здоровы»⁵). При цьому спочатку подавались імена хлопчиків, а потім дівчаток навіть у тому випадку, коли перші були молодшими від останніх. Якщо хтось зі старших синів був одружений, за такою ж формулою

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, кн.116, акр.240зв.

² Там само, арк.246.

³ Там само, арк.246зв.

⁴ Там само, арк.248.

⁵ Там само.

вказувались його дружина та діти. Для вдів, крім імені батька, зазначалось ще й ім'я чоловіка та прізвище («... вдова Анна Михайлова дочь Васильевская жена Масленникова...»¹).

3. Які інші сім'ї мешкали в дворі. У більшості випадків це були родичі: племінники, зяті, шурина тощо («У него племянники брата его роднова Афанасея дети...»²), або ж робітники («Да у него вышеписаного Карпова работник...»³). Інформація подавалась у такому ж порядку.
4. Скільки орної землі припадало на двір (вимір вівся у четвертях та четвериках – Ю.В.) («У них пахотной земли посевоm в трех сменах ржи на 15 четвертей 6 четвериков»), що за культури і на яких площах висівались восени, а які навесні, скільки возів сіна збиралось з належних йому сіножатей, яка кількість худоби різних видів утримувалась у господарстві («... в прошлую осень посеяно ржи 2 четверти. Весною ярового хлеба посевают овса 2 четверти 4 четверика, гречи 6 четвериков. Сенокосу имеет на вышеписанных заполосках возу на 3. При дворе огород для овоща с грядками. Скота у них: коней двое, корова, свинья одна»⁴). Тут же вказувалось, якими промислами чи торгівлею займались мешканці, якого розміру була сума їхнього власного капіталу, на яку вони брали кредит. Називався розмір щорічної консистентної дачі («Промысел имеет торгует. Покупает по селам пеньку пуд до 500 и продает ее в городе Стародубе. Капитала собственного имеет на 150 руб. да на кредит берет на 500 руб. На консистенцию дает в год по 4 руб. 78 коп.»⁵).

Отже, як бачимо, Румянцевський опис досить детально розкриває склад і структуру слобідського населення. Доволі високий інформативний

¹ Там само, арк.274.

² Там само, арк.267зв.

³ Там само, арк.272зв.

⁴ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, кн.116, арк.271.

⁵ Там само, арк. 273

потенціал цього джерела дозволяє проводити дослідження демографічних процесів, які відбувалися у старообрядницькому соціумі Малоросії.

Таким чином, джерела статистичного характеру дають змогу проводити історико-демографічні дослідження. Однак, на нашу думку, потрібно мати на увазі ряд застережень відносно достовірності відображених у них даних про чисельність та статеву-віковий поділ населення. Ці джерела не можуть абсолютно точно відображати реальний стан речей з огляду, принаймні на три обставини.

По-перше, усі вони створювалися з фіскальною метою, а, отже, у центрі уваги їхніх укладачів знаходилися платники податків, якими, як відомо, були в основному чоловіки. Тобто поза увагою переписувачів залишалася частина жінок та дітей, а також ті особи, які встигли народитися і померти між укладанням реєстрів тощо.

По-друге, необхідно також враховувати й суб'єктивний фактор – ретельність чиновників, які не завжди якісно виконували свою роботу. Зазвичай переписи відбувалися не так ретельно, як, за свідченням автора „Історії Русів” проводився Румянцевський опис: «В каждом селении выгоняли народ из жилищ его на улицы, не обходя никого, и даже самых ссущих младенцев, строили их ширенгами и держали так на всяких погодах, в ожидании прохода по улицам главных Коммиссионеров, кои, делали им перекличку, замечали каждого на грудях крейдою и угольями, чтобы с другими не замешался».¹ Цей сюжет, очевидно, використовувався для того, щоб показати безчинства царської адміністрації. Насправді частина комісарів, принаймні ті з них, які представляли українську сторону, за твердження З.Когута, у більшості випадків саботували проведення перепису². Не слід також забувати й про те, що старовіри могли підкуповувати переписувачів. Як ми вже вище зазначали, за однією з версій, укладач

¹ Кониский Г. Указ. соч., С.256.

² Когут З. Названа праця, С.108.

першого перепису розкольників, полковник Г. Єргольський, взяв з мешканців слобод «великие взятки» і подав до Київської губернської канцелярії вигідні для них свідчення¹.

По-третє, слід мати на увазі й небажання самих старовірів внаслідок своїх апокаліптичних та есхатологічних настроїв показувати реальне число слобожан.

Проте вважаємо, що детальніших і точніших джерел, ми, на жаль, у своєму розпорядженні не маємо.

До другої групи потрібно зарахувати ділові документи різноманітних адміністративних установ того часу, які стосувалися „описних слобод”. Їх, у свою чергу, можна класифікувати ще за кількома видами. До першого виду, на нашу думку, слід віднести різноманітні законодавчі та нормативні акти, які надходили до Київської губернської та Генеральної військової канцелярій зазвичай із Сенату та Колегії закордонних справ. Як правило, вони стосувалися організації адміністрації та управління в „государевих описних малоросійських розкольницьких слободах” та реалізації в них фіскальної політики царського уряду.

Другий вид ділової документації складають різноманітні звіти, що надсилалися до Київської губернської канцелярії керівниками органів слобідського самоуправління – волосного правління та волосної контори, а також різноманітними урядовцями, які направлялися в старообрядницькі поселення для виконання окремих доручень влади. Створена таким чином джерельна база стосується різноманітних аспектів слобідського життя: чисельності населення, сплати податків, виконання рекрутської повинності, економічної діяльності, видачі паспортів, прийняття переселенців з інших регіонів імперії та з-за кордону тощо.

¹ Лазаревский А. Указ. соч., С.442.

Третій вид джерел цієї групи складають скарги і суперечки, пов'язані з різноманітними конфліктами, у які доволі часто втягувалося місцеве населення. Слобідські обивателі скаржилися на волосне правління, Стародубську полкову канцелярію, свавілля офіцерів і солдатів російських полків, розквартированих у регіоні та ін. Однак найчастіше предметом суперечок були землі та угіддя, за які слобожани змагалися з мешканцями сусідніх полкових сіл та місцевими поміщиками. Серед останніх були не лише представники генеральної старшини Гетьманщини, а й найвищі урядовці імперії.

Усі ці документи зосереджені в різноманітних фондах – Сенату та Розкольніцької контори РДАДА (фф.248, 288), Генеральної військової канцелярії (ф.51), Стародубської полкової канцелярії (ф.64), Новгород-Сіверського намісницького правління (ф.206) ЦДІАК України, особистому фонді М.І. Лілеєва (ф.127 ІР НБУ ім. В.І. Вернадського) та ін. Однак у зв'язку з тим, що „описні розкольніцькі слободи” з початку свого існування як єдиної адміністративної одиниці і майже до кінця XVIII ст. знаходилися у підпорядкуванні Київської губернської канцелярії, основний масив документальних джерел накопичився саме в її фонді (ф.59).

Отже, як бачимо, для написання даної роботи була залучена доволі широка джерельна база. Комплексне дослідження включених до неї документів дозволило автору детально розглянути демографічну ситуацію, що склалася у старообрядницьких поселеннях Гетьманщини у другій половині XVIII ст. Їх вивчення дозволило проаналізувати основні демографічні параметри старообрядницького соціуму (народжуваність, смертність, приріст населення), визначити особливості функціонування інституту шлюбу і сім'ї.

Розділ II

Методологія та методи дослідження

2.1. Методологія й теоретичне підґрунтя роботи

Складність проблеми перебування етноконфесійної групи у чужорідному, а то й ворожому для неї, середовищі зумовлюють необхідність теоретичного обґрунтування методів, залучених нами для реалізації поставлених у даній роботі завдань. Ефективний аналіз запропонованої проблеми можливий, на нашу думку, лише за умови використання сучасних досягнень світової історичної думки.

Сьогодні історична наука переживає доволі значні й динамічні зміни, пов'язані із засвоєнням нових теоретичних засад, методологічних підходів і методик дослідження. Розширюється поле історичних досліджень, з'являються нові проблеми, або на основі нових підходів переосмислюються старі. За останні сорок років в історіографії відбулась доволі швидка зміна парадигм – від модернізму до постмодернізму та зародження на сучасному етапі нового методологічного напрямку, який прийнято називати „культурологічним підходом в історії”¹. Ці зміни, які останнім часом відбуваються й в Україні², значною мірою пов'язані з критичним ставленням самих дослідників до можливості історичного пізнання³. Значний вплив на них, на думку російського дослідника В. Керова, мають три найважливіші

¹ Поморський Я. Між наукою і мистецтвом: історія на зламі тисячоліть // Україна Модерна / За ред. Я. Грицака, Л. Зашкільняка, Е. Гийдела. – Київ: Критика; Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – Ч.9. – С.34 – 41.; Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // Там само. – С.249 – 269.

² Грицак Я. Українська історіографія. 1991 – 2001: Десятиліття змін // Там само. – С.43 – 68.

³ Копосов Н.Е. Как думают историки. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – С.268 – 294.

тенденції: „Перша з них притаманна науковій діяльності в усіх галузях, включно з природничими й інформаційними. Це все ширше використання вченими системного підходу і системного аналізу. Друга тенденція зазвичай називається „антропологізацією”, вона притаманна суспільним наукам. Третя орієнтує дослідників на міждисциплінарний підхід”¹.

Спробуємо коротко їх охарактеризувати. В основі системного підходу лежить ідея „тотальної історії”, висунута засновниками школи „Анналів” М.Блоком та Л.Февром. Поява цієї ідеї була значною мірою спровокована надмірною спеціалізацією історичних досліджень, яка розвинулась в історіографії у другій половині XIX на початку XX століття. Тогочасні дослідники надзвичайно багато уваги стали приділяти окремим сторонам життя людського суспільства – політиці, економіці, релігії, культурі тощо, доволі часто забуваючи про взаємозв’язок і взаємовплив цих галузей. Значною мірою цьому сприяло те, що в поширених тоді метаісторичних концепціях, таких як марксизм чи лібералізм, основна увага зосереджувалась навколо однієї зі сторін суспільного життя. Це спричинило ситуацію, коли кожна галузь історичного знання стала фактично перетворюватися на „річ в собі”. За влучним висловом М. Блока, „кожен прожектор починає претендувати на те, що лише він один бачить усе”.² Досить точно ситуацію, що склалася в історіографії охарактеризував Л.Февр, зауваживши, що вона досягла рівня „комодної” спеціалізації: „До чого ж зручно, до чого ж практично! У верхній шухляді – політика: „внутрішня” справа, зовнішня – зліва, ніколи не сплутаєш. Наступна шухляда – в правому куті – „народні рухи”, в лівому – „організація суспільства”... Ні, там у ній розташувалися славнозвісні три бабусі, три, так би мовити, зведені сестрички: Сільське

¹ Керов В.В. «Се человек и дело его...»: Конфессионально-этические факторы старообрядческого предпринимательства в России. – М.: ЭКОН-ИНФОРМ, 2004. – С.53.

² Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М.: Наука, 1986. – С.82.

господарство, Промисловість і Торгівля. А за ними йдуть Література і Мистецтво. Як тут не згадати яку-небудь сільськогосподарську виставку?”¹

У відповідь на цю надмірну спеціалізацію засновники школи „Анналів” запропонували історикам перейти до вивчення людського суспільства в усій його повноті. У зв’язку з цим Л. Февр зауважив, що „економічної і соціальної історії не існує. Існує історія як така в усій своїй цілісності”. Предметом її дослідження, на думку вченого, мають бути люди, „які мають численні зобов’язання, займаються всіма можливими видами діяльності, відрізняються різними уподобаннями і звичками, які перемішуються, зіштовхуються, суперечать одна одній, але врешті-решт доходять компромісної згоди, встановлюючи такий собі *modus vivendi*, який називається Життям”.²

Ці ідеї були успішно реалізовані учнями й послідовниками видатних французьких істориків: Ф. Броделем³, Ж. Ле Гоффом⁴, Е. Ле Руа Лядюрі⁵ та ін. Однак завдання, які ставили перед собою вищеназвані дослідники, настільки різняться між собою, що виробити на їх основі єдину методологію практично не можливо. Та все ж при проведенні досліджень можна використовувати окремі частини вищеназваних робіт, підібрані певним чином. Їхню структуру, тобто ті елементи і зв’язки між ними, які несуть відповідальність за якість методологічної парадигми, в сучасних умовах можливо обумовити лише за допомогою системного підходу. Саме він забезпечує ефективність дослідження, дозволяє цілісно розглянути весь

¹ Февр Л. История современной России. За синтез, против «картинной истории» // Його ж: Бои за историю. – М.: Наука, 1991. – С.64.

² Февр Л. Как жить историей // Там само, С.25, 26.

³ Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV – XVIII ст.: У 3 т. / Пер з фр. – Київ: Основи, 1995 – 1998.

⁴ Ле Гофф Ж. Цивілізація середньовікового Запада / Пер. с фр. – Сретенск: МЦИФИ, 2000 – 368 с.; Його ж: Другое средневековье: Время, труд и культура Запада / Пер. с фр. С.В. Чистяковой и Н.В. Шевченко под ред. В.А. Бабинцева – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. – 328 с.

⁵ Ле Руа Лядюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294 – 1324) / Пер. с фр. В.А. Бабинцева и Я.Ю. Старцева. – Екатеринбург: Изд – во Урал. ун-та, 2001 – 544 с.

аналізований процес, а також робить можливим вивчення даного об'єкту в усьому його багатоманітті.

Під системою, за твердженням українського вченого В.Підгаєцького, необхідно розуміти сукупність елементів. „Але не будь-яка сукупність є системою, – зазначає дослідник. – Для того щоб сукупність можна було вважати системою, вона повинна: 1) складатися з елементів; 2) ці елементи повинні бути взаємопов'язаними між собою і впливати один на одного, тобто взаємодіяти; 3) у результаті цієї взаємодії повинна виникнути усталена сукупність, яка і являє собою нову якість, носієм якої не є жоден з окремо взятих елементів цієї системи (підкреслено мною – Ю.В.)”¹. Отже, всі елементи системи є рівними. Таким чином, при дослідженні за допомогою системного підходу будь-яких історичних подій чи явищ, жодна з сторін людської діяльності не може претендувати на винятковість, а вивчається у взаємодії з іншими компонентами цієї системи, тобто цілісно. Його використання, на думку В. Носевича, передбачає „два взаємодоповнюючих погляди на системний об'єкт: через структуру (яким чином впорядковані складові елементи, яку ієрархію вони утворюють) і через функції (яку роль відіграє той чи інший елемент, як він відповідає за стабільність системи та її зміни)”².

З огляду на системний підхід, традиційне суспільство являє собою сукупність стереотипно повторюваних його членами ритуальних та раціональних дій і уявлень, які можна розділити на ряд систем чи підсистем. У нашому випадку такими підсистемами виступають: демографічна поведінка (народжуваність, смертність та приріст населення) і шлюбно-

¹ Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. Навч. посіб. – Д.: Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2000 – 392 с.

² Носевич В.Л. Традиционная белорусская деревня в европейской перспективе.- Мн.: Тэхналогія, 2004. – С. 13.

сімейні відносини (шлюбність, тип і структура родини, розподіл ролей між статями, становище жінки).

Ще одним напрямком розвитку сучасної історичної думки, який допомагає реалізувати поставлені у цій роботі завдання, є її антропологізація, тобто перетворення історії на „науковий спосіб пізнання різноманітних сторін діяльності людей минулого – (підкреслено мною –Ю.В.)”¹. Тенденція до антропологізації „проявляється не лише і не стільки в зростанні інтересу до історичних осіб, але і в інтенсивнішому й поглибленому вивченні соціокультурної, соціально-психологічної і повсякденної історії...”². Найбільш повно вона реалізується у межах двох сучасних методологічних течій – історико-антропологічної та соціально-історичної.

Історико-антропологічний підхід сформувався у Західній Європі (Франції, Великобританії, Німеччині) у 60-70-х рр. ХХ ст.³ Він ґрунтується на положеннях висунутих у свій час, істориками все тієї ж школи „Анналів”. До найважливіших з них, на нашу думку, слід віднести: по-перше, суворе дотримання принципу історизму, тобто недопустимість перенесення сучасних уявлень і норм поведінки на дії людей минулого. У зв’язку з цим дослідники повинні чітко усвідомлювати, що соціальні відносини, культура, релігійні уявлення і навіть психіка людей минулого значно відрізнялася від сучасних. Таким чином, необхідно визнати, що ті люди були „іншими”, а тому переносити на них логіку та мотивацію дій наших сучасників чи проектувати на них наші думки й бажання не можна ні в якому разі.

По-друге, відмова істориків від бажання виконувати роль суддів історичних подій чи діячів. Реалізація положення, висунутого ще М. Блоком

¹ Февр Л. Как жить историей // Його ж: Бои за историю. – М.: Наука, 1991. – С.26.

² Керов В.В. Указ. соч., С.58.

³ Кром М.М. Историческая антропология. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2004. – С.22 – 38.

– „не судити, а розуміти”¹. Це, в свою чергу, має сприяти подоланню проблеми надмірної ідеологізації та спрощеного розуміння історичних подій і явищ.

Реалізувати ці принципи у нашій роботі можна, прийнявши за основу таку історико-філософську систему підходів, яка могла б доповнюватися по мірі виникнення нових дослідницьких завдань. При цьому вибрана схема дослідження має бути гнучкою і відкритою доповнена новими проблемами, які виникають у ході дослідження. До того ж запропонована філософська конструкція не повинна перетворюватися на непорушну ідеологічну доктрину, а має розглядатися лише як гіпотеза.

Іншим, надзвичайно важливим, елементом розвитку сучасної історіографії є усвідомлення того, що всі сторони людського життя тісно пов’язані свідомим і підсвідомим. Відповідно до цього специфіка конкретного історичного суспільства визначається уявленнями людей про самих себе, бо їхня поведінка зумовлена не реальними умовами життя, а образами, які склалися у свідомості цих людей. Крім того, опосередкований вплив на процес розвитку суспільства та його складових мають також соціокультурна та соціопсихологічна системи, без аналізу яких не можливо дослідити основні чинники формування людського суспільства. Ці об’єктивні фактори проявляються у діяльності людини, лише пройшовши через сукупність свідомого й несвідомого. Як зазначає з цього приводу видатний російський медієвіст А.Гуревич: „будь-які об’єктивні фактори історичного руху стають його дієвими пружинами, лише пройшовши через ментальність, складно, інколи до невпізнання, їх трансформуючу. Тому людина з її внутрішнім світом, психологією, у свою чергу історично обумовленими, не може не стояти у центрі історичного дослідження”².

¹ Блок М. Указ. соч., С.82.

² Гуревич А. Я. Уроки Люсьєна Февра // Февр Л. Бои за историю. – С.524.

Таким чином, центральне місце в історико-антропологічних дослідженнях посідає історія ментальності. На думку того ж самого автора, її виникнення є великим завоюванням „нової історичної науки”, що відкрила новий вимір історії, „шляхи для пізнання свідомості „мовчазної більшості” суспільства, тих людей, які утворюють його основу, але які, насправді були виключені з історії”¹. Основним завданням дослідника, працюючого у рамках цього напрямку, є „вербальна реконструкція образу світу, заданого мовою, традицією, вихованням, релігійними уявленнями, всією суспільною практикою людей”².

Головну роль у цій концепції відіграє розуміння поняття „історичної ментальності”. За твердженням спеціалістів: „Історична ментальність – це набір способів і змістів мислення та сприйняття, які типові для відповідного колективу у відповідний період. Ментальність виявляється в діях”³.

Запропоноване визначення передбачає взаємодію ряду основних елементів, які включає в себе ментальність: специфічного для певного часу і групи людей сприйняття інформації, незалежно від того відноситься вона до матеріального чи соціального зовнішнього або психологічного внутрішнього світу; загальноприйнятих, для певної культури, основних переконань, ідеологічних, політичних, релігійних, етичних, естетичних та інших концепцій, що пронизують окремі галузі людського життя і є усвідомленими; сфери уявлень тощо.

Використання методології історії ментальностей у рамках нашого дослідження обумовлене тим, що значна частина порушених у цій роботі проблем відноситься до предметів її вивчення. Це у першу чергу стосується суб’єктивних аспектів історичної демографії: оцінки вікових категорій життя,

¹ Гуревич А.Я. Жак Ле Гофф и «новая историческая наука» во Франции // Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада – С.354.

² Там же.

³ П. Дінцельбахер До теорії і практики історії ментальності (від упорядника) // Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера / пер. з нім. Володимир Кам’янець. – Львів: Літопис, 2004. – С.21.

зокрема дитинства і старості, сприйняття смерті, хвороб, ставлення до жінки, роль шлюбно-сімейних стосунків, сексуальної практики та моралі. Крім того, актуальними для даної роботи є й інші проблеми, які досліджуються в рамках цього напрямку – співвідношення світу земного і світу трансцендентного, зв'язок між ними та усвідомлення ролі потойбічних сил у життя індивідів і колективів; форми народної релігійності; соціальні фобії, колективні психози та напружені соціально-психологічні стани тощо¹.

Не менш важливою тенденцією сучасної історіографії є також і міждисциплінарний підхід до вивчення окремих проблем. Значний вплив ця тенденція має на „нову історичну науку”, серед найважливіших джерел якої зустрічаємо соціальну антропологію, соціологію, психологію², демографію та лінгвістику.

Міждисциплінарний підхід виник внаслідок внутрішньої потреби історичної науки в оновленні методики та проблематики досліджень. Ознайомлення з досягненнями соціальних наук допомогло історикам знайти засоби до такого оновлення. Безумовно, що міждисциплінарний підхід виник не спонтанно. Окремі дослідники використовували досвід суміжних дисциплін ще наприкінці XIX та в першій половині XX століття. Однак лише у повоєнний час він став нормою серйозних історичних досліджень. З 60-80-х рр. пріоритет у контактах з іншими науками історики все більше стали надавати антропології, демографії та лінгвістиці. Саме знайомство з досягненнями антропології допомогло, на думку М.Крома, історикам значно розширити проблематику досліджень³. У результаті цього в арсеналі дослідників з'явилися такі теми, як ставлення людей минулого до життя та

¹ Гуревич А. Я. Уроки Люсьєна Февра. – С.530-531.

² Гинзбург К. Фрейд, человек-волк и оборотни // Его же: Мифы – эмблемы – приметы: Морфология и история. Сборник статей / Пер. с ит. и послесл. С.Л. Козлова. – М.: Новое издательство, 2004 – С.274 – 286.

³ Кром М.М. Указ. соч., С.20.

смерті¹, хвороб², вікові періоди (дитинство, молодість, старість)³, народна релігійність⁴, взаємодія різних рівнів культури (інтелектуалів і „простаків”)⁵, свята й будні, ритуали, церемонії⁶ тощо.

Крім цього, ознайомлення істориків з досягненнями етнології відкрило перед ними нові можливості інтерпретації джерел. Одним із найважливіших наслідків цієї взаємодії стало вивільнення історичної науки від уявлення про універсальність і однолінійність розвитку людства шляхом прогресу і утвердження нової наукової парадигми, яка передбачає альтернативність і багатоманітність форм історичного розвитку⁷. Як стверджував Ж. Ле Гофф, використання здобутків етнології суттєво змінює хронологічну перспективу історії, усуваючи з неї події і пропонуючи історію, яка складається з повторюваних подій, календарних свят та церемоній. До того ж етнологія допомагає історикам краще зрозуміти соціальні структури, які у „історичних” суспільствах постають нечітко у розмитому вигляді. Поряд з цим відбувається переоцінка магічних, харизматичних елементів минулого й сучасного. На перший план історичних досліджень під вплив етнології виступає історія повсякдення⁸. Цьому значною мірою сприяли роботи

¹ Аръес Ф. Человек перед лицом смерти. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – 528 с.; Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. – М.: Наука, 1999 – 240 с.

² Арнаутова Ю.Е. Колдуны и святые: Антропология болезни в средние века. – СПб.: Алетейя, 2004. – 398с.

³ Аръес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке. – Екатеринбург: Изд. Урал. ун-та, 1999. – 416 с.

⁴ Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. – М.: РОССПЕН, 2000. – 272 с.;

⁵ Дартон Р. Великое кошацье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 384 с.

⁶ Шмітт Ж.-К. Сенс жесту на середньовічному Заході / Переклад: Н.В. Колибіна. Передмова, науковий коментар: Ю.І. Сватко. – Харків: Око, 2002 – 640 с.

⁷ Кром М.М. Указ. соч., С.21.

⁸ Ле Гофф. Ж. Историк и человек повседневный // Його ж: Другое средневековье: Время, труд и культура Запада / Пер. с фр. С.В. Чистяковой и

французького соціолога П.Бурдьє, який розвинув концепцію „Габітусу”. Під цим поняттям вчений розуміє сукупність схем (чи матриць) сприйняття, мислення і поведінки, відтворюваних певною соціальною групою. З цієї сукупності індивід вибирає ту чи іншу стратегію поведінки, яка відповідає певним обставинам¹.

Соціологізація й антропологізація історії передбачає широке використання таких понять як „менталітет” та „картина світу”. Остання, за визначенням сучасного американського антрополога К. Гірца, являє собою бачення людьми „речей у абсолютній їх реальності, їхнє розуміння природи, самих себе та суспільства.”² Ще одним внеском цього вченого в розвиток міждисциплінарного підходу є розроблена ним теорія „насиченого опису”. Згідно цієї теорії культура розуміється семіотично, як система знаків, а завдання дослідника зрозуміти сенс того, що відбувається у цій культурі. Цьому й має сприяти „насичений опис”, тобто такий опис конкретної події, ритуалу, ситуації, за допомогою якого дослідник намагається реконструювати те значення, яке вкладали самі учасники у свої слова або дії³.

Використання у нашому дослідженні досягнень цих наук обумовлене їхнім особливим підходом до вивчення впливу релігії на життя окремих соціальних спільнот. За висловом того ж К. Гірца: „Релігія цікава з соціологічної точки зору не тому, що, як сказав би вульгарний позитивіст, вона характеризує суспільний лад (навіть якщо так, то вона робить це не тільки дуже опосередковано, а й дуже недосконало), а тому, що формує його

Н.В. Шевченко под ред. В.А. Бабинцева – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. – С.200 – 210.

¹ Бурдьє П. Практический смысл / Пер. с фр., общ. ред. и послесл. Н.А. Шматко.– М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2001. – 562 с.

² Гірц К. Інтерпритація культур: Вибрані есе / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2001. – С.151-152.

³ Там само, С.9 – 42.

– як формують цей лад навколишнє середовище, політична влада, добробут, правовий обов'язок, особиста приязнь та почуття краси”¹.

Отже, у нашому випадку неабияку цінність має залучення досвіду вищеназваних наук для вивчення впливу релігійних переконань на формування норм поведінки та соціальної практики окремих етноконфесійних спільнот, зокрема російських старовірів. Крім того, вивчення проблем існування сім'ї та близьких до неї структур теж, на думку Ж. Ле Гоффа, має здійснюватися з врахуванням досягнень етнології².

Не менш важливим видається нам і використання досягнень сучасної демографічної науки та розвинутої на її основі історичної демографії. Представники цієї науки розробили теорію демографічного вибуху, який розпочався у Європі наприкінці XVIII ст. До того часу життя європейців управлялося такою демографічною системою, за якої зростання народонаселення і розвиток економіки знаходилися у стані хиткої і ненадійної рівноваги. На сьогодні історична демографія продовжує розвиватися, залучаючи досягнення інших наук. До кола зацікавлень її представників увійшли проблеми взаємозв'язку між „доступністю їжі, її поживними властивостями, імунітетом та інфекціями; кліматом, матеріальною культурою, контагіозними та інфекційними захворюваннями; здоров'ям та специфічними причинами смерті; практикою догляду за новонародженими, турботою про дітей і коефіцієнтами смертності і, нарешті, між плідністю, шлюбністю, обмеженням народжень і смертністю”³.

Надзвичайно близькою за основною проблематикою досліджень до історичної демографії є історія домогосподарств, сім'ї та родинних зв'язків. Її становлення, як окремого напрямку історичних досліджень, відбулося в 60-ті рр. XX ст. , значною мірою завдяки діяльності Пітера Ласлета, одного з

¹ Там само, С.143.

² Ле Гофф. Ж. Историк и человек повседневный. – С.204.

³ Анри Л. Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. / Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – С.6.

засновників кембріджської „Групи історії населення і соціальної історії”. Завдяки застосуванню порівняльно-статистичного аналізу та квантитативних методів вчений зумів довести безпідставність пануючої на той час в історичній науці думки про перевагу великої родини в доіндустріальну епоху¹.

Новий поштовх вивченню історії сім'ї та родинних зв'язків дали ідеї згадуваного вище П. Бурдьє². Під впливом розробленої ним концепції „стратегій” у центрі уваги істориків сім'ї та родинних зв'язків з'явилися абсолютно нові для них теми. Стали досліджуватися: стратегії сімей і домогосподарств; стратегії чоловіків і стратегії жінок; стратегії синів і стратегії доньок; стратегії успадкування і стратегії передачі спадку³.

З кінця 70-х у 80-ті рр. ХХ ст. став простежуватися інтерес дослідників сімейно-родинних зв'язків до більш ретельного вивчення стосунків між людьми та підвищена увага до їхніх вчинків і діяльності, до вибору і стратегії, до простору для маневру, можливого при веденні переговорів. Таким чином, предметом дослідження стало нове коло цікавих проблем⁴.

¹ Laslett P. Introduction: The history of the family // Laslett P., Wall R. Household and Family in Past Time. – Cambridge, 1972. P. 1 – 89. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века. Сб. статей / Под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – Москва, 1979. – С. 132 – 157.

² Бурдьє П. Указ. соч.

³ Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама; Отв. ред. О.Е. Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона, пер. с франц. Л.А. Пименовой. – Спб.: Евр. ун-т; Алетейя, 2004. – С.25.

⁴ Там само, С.26.

2. 2. Методи дослідження

Для реалізації мети і завдань поставлених у нашому дослідженні, дані представлені у використаних нами джерелах, проаналізовано за допомогою різних конкретно-наукових методів, в тому числі й адаптованих до визначених нами завдань та залучених до дослідження джерел. Центральне місце, серед традиційних історичних методів посідає історико-порівняльний метод.

З усіх видів історичного аналізу порівняння є найпоширенішим і найважливішим методом наукового пізнання. За твердженням І.Д. Ковальченка „об’єктивною основою для порівняння є те, що суспільно-історичний розвиток являє собою повторюваний, внутрішньо обумовлений, закономірний процес. Багато його явищ тотожні, або внутрішньо схожі і відрізняються просторовою чи часовою варіацією форм, а одні й ті ж, або схожі форми можуть виражати різний зміст. Тому у процесі порівняння відкривається можливість пояснення фактів, які розглядаються, та розкриття суті досліджуваних явищ. У цьому основне пізнавальне значення порівняння як методу наукового пізнання”¹.

Отже, метод порівняння дозволяє розглянути схожі та відмінні риси, притаманні досліджуваним об’єктам. Він дає також можливість зіставляти їх як у просторі, так і в часі й у зв’язку з цим має надзвичайно широкі пізнавальні можливості. Саме на цьому наголошував М. Блок вказуючи, що за його допомогою історики зможуть пояснити істинні причини окремих явищ та уникнути деяких безперспективних напрямків дослідження. Без

¹ Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М: Наука, 1987. – С. 172.

застосування порівняння, на думку цього видатного вченого, „національні історії перетворюються на „діалог глухих””.¹

Успішне використання цього методу вимагає від дослідника дотримання цілого ряду методологічних вимог: по-перше, порівняння повинно ґрунтуватися на конкретних фактах, які відображають суттєві ознаки досліджуваних явищ, а не їхню формальну схожість; по-друге, необхідно враховувати також загальний характер історичних епох, у яких відбуваються порівнювані події, а також стадійність розвитку і типологічну сутність порівнюваних явищ і процесів; по-третє, порівнювати можна як однотипні об'єкти та явища, так і різнотипні, а також такі, що знаходяться як на одній, так і на різних стадіях розвитку².

Крім того, для успішного використання порівняльного методу бажано було б, щоб зіставлялися суспільства, які існують в один і той же час, але у різних регіонах, або ж спільноти, які існують у різний час, але у схожих природнокліматичних умовах. В обох випадках необхідно, щоб дані зіставлялися, тобто, щоб їх можна було статистично підрахувати й обробити за допомогою одного методу. Методично коректним вважається порівняння об'єктів одного рівня – мікроданих з мікроданими, а макростатистичні показники з аналогічними. Однак, у тому випадку, коли існують дані лише одного рівня, доводиться відступати від цього принципу. Такі порівняння, на думку білоруського дослідника В. Носевича, краще використовувати ніж ігнорувати. Щоправда, при цьому потрібно бути дуже обережним з формулюванням висновків³.

Значною мірою усе вищесказане стосується й проблеми аналізу взаємодії етноконфесійних спільнот соціальними, що, в свою чергу,

¹ Блок М. Апология сравнительной истории европейских обществ // XX век: методологические проблемы исторического познания / Отв. ред. А.Л. Ястребицкая – М.: ИНИОН РАН, 2001. – Вып.1. – С.29.

² Ковальченко И.Д. Указ. соч., С.174.

³ Носевич В.Л. Указ. соч., С.17.

обумовлює використання нами в рамках системного підходу історико-порівняльного методу в поєднанні з історико-типологічним. При цьому здійснене нами порівняння орієнтоване на виявлення не скільки подібного, як специфічного у досліджуваній системі зв'язків. Основними об'єктами для порівняння у даній роботі є специфічна етноконфесійна спільнота – російські старовіри, що проживали у XVIII ст. на території північних полків Гетьманщини та православне українське населення того ж регіону. Хоча у цьому випадку обидві досліджувані соціальні групи проживали в один і той же час і в одному регіоні, проведення порівняльного аналізу видається нам цілком коректним через те, що вони належали до різних етнічних та конфесійних спільнот. Їхнє співставлення, на нашу думку, дає можливість чіткіше виокремити особливість демографічної поведінки досліджуваної групи населення та визначити вплив на неї релігійного чинника. Поряд з цим, іншими об'єктами для порівняння частково обране нами населення північних регіонів Правобережної України, центральної Росії та Західної Європи.

Потрібно також зазначити, що використання порівняльного передбачає залучення до аналізу й, логічно з ним пов'язаного, історико-типологічного методу. Його основною метою є розподіл сукупності досліджуваних об'єктів чи явищ на якісно визначені типи на основі протиставлення їхніх суспільних ознак¹.

Крім того, системний аналіз передбачає застосування й квантитативного (кількісного) методу дослідження, тобто аналізу процесів та явищ на основі системи кількісних показників. За його допомогою аналіз доходить до розкриття кількісної межі, яка відповідає якісному її визначенню². Цей метод передбачає, перш за все, роботу з масовими джерелами, які є основою джерельної бази даного дослідження. Головна вимога, яка висувається до кількісних методів, це доброякісність вихідних

¹ Ковальченко И.Д. Указ. соч., С.176.

² Там же, С.165.

даних, на основі яких проводиться дослідження. Критерієм доброякісності є репрезентативність вибраних даних, яка, в свою чергу, визначається трьома основними факторами: однорідністю, випадковістю і достатнім об'ємом. Порушення хоча б однієї з цих вимог суттєво спотворює загальну картину властивостей і закономірностей об'єкту дослідження¹.

Необхідно підкреслити, що за допомогою цієї методики можна підраховувати не лише кількісні, а й якісні показники. Для цього якісні ознаки переводять у кількісну форму. Це здійснюється шляхом простого підрахунку та шляхом статистичного вимірювання і поділу якісного поняття на елементи, які виражаються у кількісній формі. Отже, більшість історичних явищ можуть характеризуватися або ж з огляду на частоту повторюваності в часі і просторі (постає питання – скільки раз?), або ж з огляду рівня чи інтенсивності (питання – який рівень, чи яка інтенсивність?). Таким чином, в обох випадках історичне явище можна виразити в кількісній формі².

Зрозуміло, що квантитативний метод не вирішує усіх проблем і має свої межі, однак він може бути надзвичайно ефективним для вивчення окремих аспектів життя суспільства, особливо демографічних процесів та пов'язаних з ними сторін людського існування. З його допомогою можна відносно точно порівняти між собою відмінні соціальні групи. У нашому випадку це стосується перш за все старовірів росіян та православних українців.

Одним з основних критеріїв використання сучасних методів квантифікації є вивчення і аналіз усього комплексу фактів, що стосується теми дослідження. Однак, фактів, навіть у тому випадку, якщо вони стосуються відносно вузької проблеми, буває дуже багато. Повне їх

¹ Абрамов В.К. О корректности применения количественных методов // Информационный бюллетень ассоциации История и компьютер, N 26-27, ноябрь 2000. – С. 73-74.

² Миронов Б.Н. История в цифрах. Математика в исторических исследованиях. – Л.: Наука, 1991. – С.13.

врахування можливе лише шляхом статистичного обліку, що у свою чергу породжує здобуття середніх значень. Вони ж, як відомо, мало повідомляють про ті індивідуальні відхилення, з яких, власне, і складається реальне життя. Таке становище породжує неоднозначну ситуацію – одиничні факти промовисті й зрозумілі, але говорити про їхню типовість не має підстав. З іншого ж боку, кількісний аналіз дозволяє дійти чітких висновків на основі конкретних розрахунків, але разом з цим він виглядає знеособленим. Вийти з такої парадоксальної ситуації дозволяє мікроісторичний метод, який ми теж використовуємо у своєму дослідженні.

Основними його принципами є: по-перше, експериментальний характер – історики експериментують як з методами дослідження, так і з формою викладу матеріалу; по-друге, зменшення масштабу дослідження, яке, безумовно, відіграє головну роль. Вчені вдаються до мікроаналізу для того, щоб наче під мікроскопом розглянути ті особливості об'єкту дослідження, які зазвичай залишаються поза їхньою увагою¹. Основним принципом мікроісторичного аналізу, за висловом одного з його основоположників італійського історика К. Гінзбурга, лежить не аналогія, на якій ґрунтується історико-порівняльний метод, а аномалія. Отже, історики акцентують свою основну увагу на найбільш нетипових випадках, застосовуючи таким чином принцип „виключення як норми”. Згідно цього принципу найбільш відхилена

¹ Прошлое – крупным планом: Современные исследования по микроистории. – СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2003. – 268 с.; Современные методы преподавания новейшей истории. Материалы из цикла семинаров при поддержке Democracy Programme Tacis. – М., 1996. – С.167 – 261.; Леві Дж. Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С.122-148.; Копосов Н.Е. О невозможности микроистории // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. – Вып.3. / Под ред. Ю.Л. Бессмертного, М.А. Бойцова. – М.: РГГУ, 2000 – С.31 – 51.

від норми документація потенційно містить в собі найбільш плідні результати¹.

Значна увага приділяється окремим індивідам, оскільки мікроісторики переконані, що всяка соціальна конфігурація є результатом взаємодії численних індивідуальних стратегій: „щільним переплетінням, відновити яке можна лише за допомогою якнайближчого спостереження”². Через це його ще називають методом ”децентруючого зіставлення”, яке не залишає поза увагою одиничних випадків, а завжди бере їх за точку відліку, починаючи з якої можна ставити питання про схожість і відмінність досліджуваних історичних феноменів³. Отже, як бачимо, цей метод доволі продуктивний. У нашому дослідженні він використовувався для аналізу шлюбних і родинних структур.

Крім загальноісторичних методів використовувалися й методики, які дозволили вирішити ряд конкретних завдань, поставлених у цій роботі. Перш за все це стосується методів, які використовуються у сучасній історичній демографії. Найбільш поширеною сьогодні є методика, розроблена у середині ХХ ст. французьким демографом Луї Анрі, що носить назву „метод відтворення історії сімей”. Вона полягає у послідовному точному аналізові, розпочинаючи з хрещення, шлюбу і похоронів історії всіх осіб одного приходу, як мінімум протягом одного століття, а потім і узагальненні числових значень цих даних. Застосування цього методу дозволяє виявити природу демографічних коливань протягом тривалого періоду часу.

Значні результати дає також застосування техніки аналізу і використання теорії народонаселення до історичної соціології. Успішно застосовується в демографічній науці і метод обробки зворотної проекції,

¹ Гінзбург К. Микроистория: две-три вещи, которые я о ней знаю // Гинзбург К. Мифы – эмблемы – приметы: Мифология и история. Сборник статей / Пер. с ит. и послеслов. С.Л. Козлова. – М.: Новое издательство, 2004. – С.312.

² Там же.

³ Медик Х. Микроистория // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – М., 1992. – Т.2. – Вып.4. – С.200.

який дозволяє відновити основні демографічні характеристики населення, спираючись на знання загального числа народжень і смертей, відомого завдяки вірогідності перепису. У нашому дослідженні ця методика, зокрема аналіз стану населення з використанням одного переписного листа, застосовувалася для дослідження даних ревізських реєстрів та Румянцевського опису Малоросії¹.

Ще одним застосованим нами методом є метод „діагностичних параметрів”, запропонований П. Ласлетом у 1968 р., для дослідження форм сім’ї та домогосподарства². Цей метод передбачає виявлення суттєвих статистичних відмінностей між досліджуваними об’єктами. Порівняння цих відмінностей, на думку розробників методу, говорить більше ніж найретельніші описи. При цьому значна роль відводиться дотриманню однакової методики підрахунку. З цією метою П. Ласлет розробив систему класифікації сімейних форм, у якій, залежно від родинних зв’язків між членами домогосподарств, виділив п’ять основних їх типів. Тоді ж вчений визначив на території Європи чотири основних зони, у яких способи формування домогосподарств суттєво відрізнялися – Захід і північний Захід Європи, центр Європи, Середземномор’я та Східна Європа включно з Балканами та європейською частиною Російської імперії.

У контексті даного дослідження найбільший інтерес для нас становлять саме ті параметри, за якими найбільш чітко різняться перша та четверта зони. Згідної цієї класифікації у Східній Європі простежується набагато більша пропорція спільно проживаючих родичів, відсутність однаків, менша частка простих і розширених сімей, велика частка багатопоколінних (три і більше) та багатосімейних домогосподарств. Залучення родичів як найманих

¹ Анри Л., Блюм А. Указ. соч., С.6,7,14-50.

² Laslett P. Introduction: The history of the family // Laslett P., Wall R. Household and Family in Past Time. – Cambridge, 1972. P. 1 – 89. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход // Брачность, рождаемость, семья за три века. Сб. статей / Под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – Москва, 1979. – С. 132 – 157.

робітників, незначне використання наймитів тощо. Усього П. Ласлетт запропонував 22 діагностичні параметри. Ми у своїй роботі використовували лише 5 основних, які найчастіше використовуються при проведенні подібних досліджень¹. За їх допомогою ми проаналізували домогосподарства „описних слобод”, зіставивши їх з даними, отриманими дослідниками інших регіонів Західної та Східної Європи.

Крім вищеназваних, у даній роботі використовувалися також гендерні методики. Зокрема, метод запропонований Дж. Келлі² для з'ясування становища жінки в старообрядницькому соціумі, а також методику, розроблену Г. Вігельманом³ для дослідження статевого розподілу праці в домогосподарствах „описних слобод”.

¹ О классификации домашних сообществ (Разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлета). // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколла, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама; Отв. ред. О.Е. Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона, пер. с франц. Л.А. Пименовой. – СПб.: Евр. ун-т; Алетейя, 2004. – С.270 – 271.

² Келли Дж. Женщины, история и теория // Феминизм: перспективы социального знания. – М.: РАН ИНИОН, 1992. – С. 110.

³ Wiegelmann G. Bäuerliche Arbeitsteilung in Mittel- u. Nordeuropa — Konstanz oder Wandel? // Ethnologia Scandinavica. - 1975.- S.3 – 15.

РОЗДІЛ III

Поселення старообрядців на території Малоросії у XVIII столітті

3.1. Обставини заснування слобод. Громадянський статус їхніх мешканців

Територія Північних полків Гетьманщини посідає значне місце в історії російських старообрядців. Саме тут у XVIII ст. існувала одна з найбільших їхніх колоній – т.зв. „Стародуб‘є”, до якої входило 17 слобід, розташованих у цьому регіоні. З цих слобід : 2 – Добрянка та Радуль, знаходились на землях Чернігівського полку, 3 – Ардонь, Свяцька, Тимошкин Перевіз, - у володіннях Києво-Печерської лаври, решта 14 – Воронок, Деменка, Єленка, Зибка, Злинка, Климова, Клинци, Лужки, Митьківка, Млинка, Чуровичі, Шеломи – на території Стародубського полку. Щоправда, досить часто дослідники називають лише 16 слобід. Очевидно, це слід пов‘язувати з тим, що слобода Млинка деякий час знаходилась у володінні князя О.Меншикова¹. В історіографії існує усталена думка, що переселення старовірів до Гетьманщини розпочалось наприкінці 60-х років XVII ст., відразу після собору Російської православної церкви (1666-1667 рр.), який закріпив розкол. Перша згадка про них датується 1669 роком: «И тамо все пришедшие с Козмою , числом 20, поселишася при реце Ревне в лето 7177»². Саме тоді 12 московських купецьких сімей на чолі зі священником Кузьмою

¹ Див:Станкевич Г. Чернігівські старообрядницькі слободи... – С.32 – 38.; Кублицкий А.Г. Перекрестов Р.И. Ранние иноческие поселения старообрядцев... – С.72- 77.

² Цит за: Абрамов И.С. Поездка в Стародубье... – С.284.

заснували на території Стародубського полку слободу Понурівку. Щоправда, Однак відомий дослідник цієї проблеми М.І. Лілеєв сумнівався в достовірності вказаної дати і вважав, піп Кузьма зі своїми супутниками прийшов на Стародубщину не раніше 1676-1677 рр.¹ Однак перші поселення розкольників на Стародубщині проіснували недовго. Відразу після стрілецького повстання (1682 р.), у якому старообрядці брали активну участь, московський уряд зажадав від гетьмана І. Самойловича вжити репресивних заходів проти тих з них, що втекли в Україну². Реакція гетьмана була відповідною: «которых капитонов, что в те прошлые времена приходили, велели мы беречь и задерживать» (підкреслено мною – Ю.В.), писав він в інструкції старшому військовому канцелярису В. Кочубею на початку 1685 р.³ У результаті мешканці Понурівки вимушені були емігрувати на територію Речі Посполитої.

Згідно використаних нами джерел, чергове масове переселення старовірів до Північного Лівобережжя розпочалося близько 1684 року⁴, коли виникли слободи Деменка та Єленка, а завершилось — у 1710 році, після заснування слободи Млинка⁵. Цей колонізаційний рух не був безперервним. Його можна поділити на три періоди: перший — 1691, 1694, 1695 роки, — час появи Воронки, Лужків та Шеломів; другий — 1700, 1701 роки — Злинки та Зибкої; третій — 1706-1710 роки — Добрянки, Клинець, Климової, Радулі, Чуровичів, Митьківки та Млинка.

¹ Лілеєв М.І. Из истории раскола на Ветке и в Стародубье... – С 58.

² Лазаревский А. Указ. соч., С.441.

³ О посожских селах и поселении в них раскольников. Извлечение из инструкции гетмана Самойловича старшему войсковому канцелярису Василию Кочубею, отправленному в Москву 12 января 1685 г. // Лілеєв М.І. Новые материалы из истории раскола... – С.43.

⁴ Сучасний російський дослідник Р. І. Перекрестов, спираючись на дані перепису капітана І. Брянчанінова про час приходу окремих сімей, доводить, що це переселення розпочалося після 1682 р. (Перекрестов Р.І. Структура переселенческих потоков... – С.75.)

⁵ ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.3395, арк.1 – 8зв.; РДАДА. – Ф.248, оп.29, спр.1797.

Однак необхідно зауважити той факт, що точність вищеназваних дат доволі сумнівна. У джерелах можна зустріти кілька варіантів часу заснування однієї й тієї ж слободи. Досить показовою у цьому плані є Деменка. Так, у відомості Київської губернської канцелярії за 1758 р. вказано, що її заснували у 1684 р.¹ (у документі дата подана за юліанським календарем 7192 р.- Ю.В.), у переписі почепського коменданта майора Г.Павлова (1736р.) вказаний 1692 р.², а у Румянцевському описі Малоросії – 1691р.³. Подібна ж ситуація спостерігалася і в Зибкій. Зокрема, у реєстрі, складеному капітаном глухівського гарнізону І. Брянчаніновим (1729р.), сказано, що: «Слобода Зыбкая поселена в дачах бывшего стародубовского полковника Михайла Миклашевского в 701 году»⁴. Цю ж дату повторює і більшість інших джерел. Наприклад, у вищезгаданій відомості 1758р. вказано: «на поселение той слободы имеется две крепости, первая 701-го году за рукой бывшего полковника стародубского Михаила Миклашевского; вторая 702-го за уряду гетмана Мазепина за подписом регента канцелярии войсковой [Чуйкевича] от одного Мазепы присланного»⁵. Однак перепис майора Г. Павлова називає іншу дату – 1691р.⁶ Крім того, привертає увагу й той факт, що під час проведення Румянцевського опису глави кількох родин показали, що їхні предки прийшли до слободи раніше офіційної дати її заснування. Приміром, батько Корнія Карпова – у 1686 р., батько Гаврила Карпова (ним був осадчий слободи Ярема Карпов – Ю.В.) – у 1688, батько Якіма Курлукова та дід

¹ Волошин Ю. Міграція російських старовірів на територію Гетьманщини у світлі переписів першої половини XVIII ст.// Київська Старовина – 2001. - №3 – С.144.

² РДАДА. – Ф.248, оп.29, спр.1838.

³ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.2

⁴ РДАДА. – Ф.248, оп.29, спр.1797, арк.83.

⁵ Цит за Волошин Ю. Міграція російських старовірів... – С.143.

⁶ РДАДА. – Ф.248, оп.29, спр.1838, арк..337.

братів Костеріних – у 1695, діди Никифора Карпова та братів Гридіних – у 1697, а батько братів Подрябіннікових – у 1698.¹

Така ж невідповідність між осадженням слободи та приходом перших поселенців простежується у Шеломах, Чуровичах та інших слободах. Якщо записані укладачами Румянцевського опису свідчення правильні, то як мінімум 5 осіб прийшли до слободи Шеломи значно раніше офіційної дати її осадження – 1695 (7203) р. Ними виявились: Василь Кудрявцов, який прийшов найраніше – у 1682 р., Василь Кормільчиков та Василь Карасьов – 1687, Захар Коломакін та Мойсей Воробйов – 1688². Наведені приклади дозволяють припустити, що осадження слобід відбувалося не на порожньому місці, а на ґрунті раніше заснованих невеликих поселень. Ймовірно, що за таких обставин отримання осадного листа означало не стільки право на організацію нового населеного пункту, скільки легалізацію вже існуючого. Саме після цього починало зростати число мешканців. Характерно, що першопоселенці не завжди виступали в ролі осадчих. Зокрема, якщо засновник Зибкої Ярема Карпов прийшов на територію слободи ще до її осадження, то Василь Сичов з Шоломів та Потап Гуменицький з Чуровичів з'явилися там у рік її офіційного виникнення.³

Майже усі зазначені слободи Стародубського полку засновувались на землях козацької старшини і з її дозволу. Так, Деменка, Злинка, Зибка, Климова та Митьківка виникли у рангових маєтках (дачах) стародубських полковників. Осадні листи їм, відповідно, давали: Семен Самойлович, Михайло Миклашевський та Іван Скоропадський. На землях представників старшинського роду Рубців були осаджені Єленка, Воронок і Лужки. Клинци засновані у володіннях бунчукового товариша Івана Борозни, Зибка —

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.116, арк.271зв., 240зв., 267зв., 256, 270, 302, 244. (Про невідповідність дат заснування слободи Зибка див також: Перекрестов Р.И., Поддубный А.И. Из истории поселения слободы Зыбка... – С.32-37.).

² ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк..65, 62зв.,68, 64,67зв.

³ Там само, арк.,60зв.,97.

значкового товариша Сили Зінченка, а Чуровичі — стародубського сотника Івана Чернолузького. Лише землі, на яких виникла слобіда Млинка, на момент її заснування не мали власника: «Слобода Млинка (которая от Климовой состоит с тридцать пять верст) поселена, как усматривается из дел в 710-м году, по объявлению тех Млинских жителей, в вольном государевом лесу (Підкреслено мною – Ю.В.) именуемом Ходятин»¹.

У Чернігівському полку ситуація була дещо відмінною. Переважна більшість слобід — Добрянка, Ардонь та Свяцька, були засновані на монастирських землях; перша — Чернігівського Іллінського монастиря, а дві інші — Києво-Печерської лаври. Слобода Радуль осаджувалась у рангових дачах чернігівського полковника², а Тимошкин Перевіз – стародубського³. Щоправда, остання згодом теж перейшла у відання Києво-Печерської лаври. Показово, що релігійна ворожнеча не заважала настоятелям православних монастирів видавати осадні листи розкольникам. Відмінності у віровченні відступали на другий план перед економічними інтересами — необхідністю збільшення кількості підданих. Для заохочення переселенців вони звільняли їх від сплати податків і повинностей на 1 – 5 років.⁴ Старообрядці були ідеальними колоністами: тверезими, працьовитими, спокійними.

Аналіз використаних нами джерел та літератури дозволяє стверджувати, що стосунки між землевласниками Стародубського та Чернігівського полків і російськими старовірами, які розселилися в їхніх володіннях, не були сталими протягом усього вказаного часу. Умовно їх можна поділити на два періоди: перший — від часу заснування першого поселення до першого перепису старовірів, а другий – від перепису до ліквідації Гетьманщини.

¹ ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.3395, арк.63в.

² Там само, арк.1 – 8 .

³ РДАДА. – Ф.242, оп.29, спр.1797, арк.143.

⁴ Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — Киев: Наук. думка, 1986. — С.35.

Протягом першого відрізка часу відносини були загалом дружніми. Саме так зустріли першу групу старовірів, приведену московським священиком Кузьмою. Їх не лише не прогнали, а навіть відвели їм місце для заснування слободи Понурівки. Провідну роль у цьому відіграв сам стародубський полковник, якого в літературі названо “другом“ попа Кузьми¹. Цілком можливо, що малося на увазі особисте товаришування². У цьому разі й вибір місця поселення пояснюється не лише близькістю кордону Речі Посполитої, за який можна було безперешкодно перейти у разі небезпеки, а й упевненістю в тому, що на Стародубщині їм нададуть необхідний притулок.

Хто саме був цим полковником, остаточно не з'ясовано. У літературі він названий Гаврилом Івановичем. Однак такого полковника в Стародубському полкові не було. Так, О. Лазаревський вважав, що це міг бути наказний стародубський полковник Гаврило Дащенко. На думку М. Лілеєва, перше розкольніцьке поселення в регіоні було засноване за полковництва Григорія Карповича Коровки-Вольського (1678-1681). Ця відмінність пояснюється різними підходами до датування приходу попа Кузьми, про які говорилося вище. Кожна з цих дат мала свого полковника³.

З іншого боку, термін “друг”, ужитий щодо Стародубського полковника, міг з'явитися і у зв'язку з тим, що той привітно зустрів утікачів та визначив їм місце для поселення. Це цілком імовірно, адже у той час землевласники Гетьманщини, зацікавлені у збільшенні кількості підданих, активно займалися осадженням сіл і слобід у власних володіннях.

¹ Лилеев М.И. Из истории раскола на ветке и в Стародубье XVII-XVIII вв.. — К., 1895. — 596 с. Рец. на кн.: Голубев С.Т. то же // Миссионерское обозрение. — 1897. — №5-8. — С.439.

² На попереднє знайомство попа Кузьми з Стародубським полковником вказує й І.Алексєєв: «б'яше бо ему на той час стародубский полковник зело знаем и друг, Гавриила Иванович, его же в неких напастех укрываше». (Алексєєв (Стародубский) И. Указ соч., С 10.)

³ Лазаревский А. М. Указанное сочинение; М.И. Лилеев. Из истории раскола на Ветке и в Стародубье.

На нашу думку, при виборі території, крім суто практичних міркувань, могли діяти ще й певні ментальні установки. Вимушені втікати з рідних місць, старообрядці, очевидно, вже мали в своїй уяві образ того райського краю, який вони шукали. Перш за все ці місця мали вписуватися в їхню есхатологічну концепцію, тобто були б недоступними для Антихриста та його слуг – царя і його урядовців. Досить чітко це бажання старовірів формулює т.з. «Путешественник Марка Топоозерского»: «А тамо антихрист не может быть и не будет»¹. Гетьманські державці, очевидно, такими не вважалися.

По-друге, природне середовище повинно було бути максимально наближеним до звичних для них умов життя. Привабливою у цьому плані видається теза Н. Яковенко про те, що „люди лісів і боліт” незатишно почували себе в інших природно-географічних і кліматичних умовах, наприклад у степу². Підтвердженням цього може слугувати той факт, що перші поселенці прийшли на Стародубщину саме зі схожих за природно-кліматичними характеристиками регіонів. Зокрема, у слободі Зибка це були вихідці з Рильського, Козельського та Костромського повітів³. Звідти ж походила й більшість осадчих інших слобод⁴.

Крім того, за твердженням російської дослідниці О.Савельєвої, найбільш поширеним серед старообрядців уявленням про рай є саме образ лісу: «С одной стороны, лес остается обиталищем сверхъестественных существ, враждебных человеку и унаследованных из дохристианских представлений – леших, кикимор, русалок. С другой стороны, для русского христианина, в том числе и для старообрядца новейшего времени, это место,

¹ Цит. за: Чистов К.В. Русские народные социально-утопические легенды XVII-XIX вв. – М.:Наука, 1967. – С.257.

² Яковенко Н. ”Ничого не маст бити дорожшого над вольность”// Український гуманітарний огляд – Вип. 7. – К.:Критика,2002. – С.28.

³ Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України // Київська Старовина. - 2002 -№2 – С.127.

⁴ ЦДІАК України. – Ф.59,оп.1, спр.3395, арк.1-8зв.

где молящийся человек лучше слышит голос Бога и способен развить и укрепить в себе святость путем следования простой, аскетической, соприродной жизни, чуждой соблазнам цивилизации»¹.

Він знайшов своє відображення і в іконографії Ветки-Стародубья, де рай, за твердженням Г. Нечаєвої, досить часто зображався як «вольная природа в той фантастической достоверности, в какой привыкли видеть местные насельники свою землю».²

Досить доброзичливе ставлення українських землевласників до розкольників зберігалось і надалі. Навряд чи вигнання полковником Семеном Самойловичем мешканців Понурівки у 1684 р., здійснене на вимогу російського уряду, можна трактувати як відхід від попередньої політики. Не переконують у цьому і радісні нотки, які С. Зеньковский³ приписує полковникові: «веры проклятой капитоновской москалей ... добре притиснул, не токмо заключением, но и знатным наказанием» (підкреслено мною – Ю.В.).⁴ Адже одночасно з виконанням вказівки російського уряду С. Самойлович видав старовірам осадні листи на заснування слобод Деменки, Єленки та Шеломів.⁵ Тож свої економічні інтереси козацька старшина Північної Гетьманщини ставила вище прагнення тогочасної російської влади ліквідувати розкол Російської церкви.

Та чи можна пояснити в цілому доброзичливе ставлення українських поміщиків і козацької адміністрації до старообрядців суто економічним зиском? Лояльне ставлення до старообрядців пояснюється, очевидно, більшою віротерпимістю українського православ'я та його багатим досвідом

¹ Савельева О. Образ Рая в древнерусской и народно-христианской картине мира // <<http://www.eu.spb.ru/ethno/science/conf2002/8.doc>>.

² Нечаева Г.Г. Ветковская икона – Минск,: Четыре четверти. – 2002. – С.70.

³ Зеньковский С.А. Русское старообрядчество: духовное движение семнадцатого века. — М.: Церковь, 1995. — С.332.

⁴ Письмо С.И. Самойловича, полковника Стародубского к отцу-гетману, от 2-го сентября 1684 г. // Лилеев М.И. Новые материалы из истории раскола... — С.40.

⁵ ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.3395, арк.1-8зв.

співіснування з представниками інших конфесій. Навіть Київська митрополія не виявила релігійного ексклюзивізму. Більш того, уже після її підпорядкування Московському патріархатові старообрядці заснували ряд слобод, про які вище йшлося, на землях Чернігівського Свято-Троїцького Іллінського монастиря та Києво-Печерської лаври.

З іншого боку, однієї лише зацікавленості українських поміщиків у колонізації власних маєтків було недостатньо, щоб спонукати розкольників до переселення. На думку М. Лілеєва, Стародубщину старообрядці вибрали з огляду на її переваги – віддаленість від адміністративних центрів та близькість до кордону з Річчю Посполитою, за який можна було легко перейти у разі небезпеки.¹ Але на відміну від Півночі Росії та Сибіру, куди втікали у той час старовіри, Стародубщина була значною мірою колонізованою, тож для переселенців неминуче поставала проблема стосунків із владою. Виникає питання: чи ототожнювали старовіри гетьманських урядовців, подібно до представників царської адміністрації зі “слугами Антихриста”, чи ні? Як відомо, кінець XVII – початок XVIII століть — це період зростання есхатологічних настроїв серед старообрядців і упевненості, що кінець світу вже настав.² Антихрист персоніфікується, його образ начебто втілювався у Петрі I. На думку К.В. Чистова, утвердженню такого уявлення значною мірою сприяли, як церковні та світські нововведення надзвичайно енергійного царя, так і розправа над стрільцями, ліквідація патріаршества, реквізиція частини дзвонів для створення артилерії, податок на бороди, переписи населення тощо³.

¹ Лілеєв М.И. Новые материалы из истории раскола... – С 81.

² Эткінд А. Хлыст (Секты, литература и революция) — М.: Новое лит. обозр., 1998 — С.90.

³Чистов К.В. Русская народная утопия. – С.-Петербург: «Дмитрий Буланин», 2003. – С.415. Докладніше про це див.: Баснин П.П. Раскольничьи легенды о Петре Великом // Ист. Вест. – 1903. – № 5. – С. 513 – 548. Пыпин А. Петр Великий в народном предании // Вест. Европы – 1897. – №8 – 640 – 672.

Серед старообрядців набуває популярності ідея відходу зі “світу”, де він утвердився. Згідно з В. Ф. Миловидовим “питання про те, як врятуватися від погибелі, від причетності до “світу Антихриста” в старообрядництві кінця XVII — першої половини XVIII століття вирішувалося двоюко – шляхом добровільної смерті або шляхом утечі від „слуг Антихристових”.¹

Отже, переселенці до Стародубщини не належали до радикального крила старовірів. Ймовірно, вони все ж не трактували урядовців Гетьманщини як „слуг Антихриста”, інакше як би вони отримували з їхніх рук осадні листи? З цього випливає, що значних релігійних упереджень, які б не дозволяли старообрядцям селитись на теренах Гетьманщини, не існувало.

У 1714 році в житті мешканців стародубських слобід відбулися серйозні зрушення, які кардинально змінили характер цих взаємин. У березні й жовтні Петро I видав низку указів щодо малоросійських старовірів. Київському генерал-губернаторові князю Д. Голіцину наказувалось спільно з гетьманом І. Скоропадським створити комісію для перепису старообрядців. Комісари мали з’ясувати, де, у чийх володіннях і в якій кількості вони оселились, та внести їх у реєстр подвірно. Питання про повернення старообрядців на місця попереднього проживання не порушувалось, навпаки — цар наказував залишити прибульців там, де вони осіли. Однак, ці укази неминуче зачіпали інтереси українських поміщиків, бо наголошували на невторчанні старшини в життя місцевих спільнот старовірів: «И велено им жить на тех же грунтах на которых они поселились, а владельцам ими раскольниками отнюдь не владеть и податей с них не иметь, и никакими делами их не ведать и обид им не чинить ...» (підкреслено мною – Ю.В.)². Таким чином, ті землевласники, які дозволили заснувати старообрядницькі слободи у своїх володіннях, зазнали суттєвих збитків — вони втратили не лише підданих, а й землі. Серед постраждалих були представники досить відомих старшинських родів

¹ Миловидов В.Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем. — М.: Мысль, 1979. — С.16.

² ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.6470, арк.42.

Гетьманщини: Борознів, Зінченків, Миклашевських, Рубців, Чернолузьких та ін. Чи не найбільших збитків зазнав стародубський полковник Лук'ян Жоравка, адже частина поселень була заснована у маєтках, даних йому „на ранг”.

Дослідники у різний спосіб намагались пояснити причини, які спонукали Петра I до таких кроків. Уперше в історіографії цю проблему порушив, як уже згадувалося, ще автор “Історії Русів”. На нашу думку, уже сам цей факт указує на важливість даного питання для тогочасної української еліти. Вилучення старообрядців з-під влади поміщиків трактувалось в „Історії Русів” як інтрига князя О. Меншикова, ображеного на гетьмана І. Скоропадського та козацьку старшину: «Владельцы Малороссийские, или знатные помещики тамошние восприяли участок мщения Менщикова отбором многих у них деревень и других недвижимых имений. Предлогом тому было жительство в их деревнях и на их землях Великороссийских беглых крестьян, помещичьих и коронных, которые переселились сюда еще за Польского владения Малороссиею. А бегали они из прежних своих жительство, яко бы по причине на них гонений за веру некую, старую Христианскую, о которой в Малороссии и слуху не было...».¹

У наукових працях XIX ст. досить поширеним було твердження про те, що ці укази Петра I були виявом монаршої милості по відношенню до стародубських розкольників за те, що вони з власної ініціативи воювали зі шведами під час Північної війни². На нашу думку, підґрунтям для появи цієї гіпотези могла стати одна з народних легенд, складених і поширених серед

¹ Кониский Г. Указ. соч., С.222.

² Ливанов Ф. Раскольники и острожники: Очерки и рассказы: В 5-ти тт. — Т.3. — СПб.: Тип. М. Хана, 1872. — С.62.; Россия. Полное географическое описание нашего Отечества: Настольная и дорожная книга для русских людей./Под. ред. В.П. Семенова. — Т.7., Малороссия. — С. Петербург, - 1903. — С.440.; Зазначена теза і сьогодні є доволі популярною серед старовірів. Більш детальну бібліографію з цієї проблеми див.: Станкевич Г.П. Светская и церковная власть и старообрядцы... — С.41.

старовірів у XVIII – XIX ст., що їх активно записували й публікували збирачі фольклору у другій половині XIX ст. Досить цікавим, з точки зору причин монаршої милості до старообрядців, є записане П.П. Басніним «Сказание о царе Петре истинном и царе Петре ложном». За ним, справжнього царя Петра I бояри нібито замінили Антихристом. Істинний цар деякий час переховувався серед старовірів, надихаючи їх на продовження боротьби з урядом та никоніанською церквою. Однак, слуги Антихриста все-таки його схопили і спалили живцем у старообрядницькому зрубі, але під час пожежі з вогнища вилетів білий голуб, а на попелищі не знайшли царевих кісток – вони зникли. Ці загадкові події немовби й примусили царя-антихриста замислитися й послабити переслідування старовірів¹.

У військово-статистичному огляді Російської імперії зустрічаємо ще одну версію мотивації дій самодержця. Його автори вважали, що вказані заходи імператор вжив: «...в наказание помещиков, позволивших без ведома правительства селиться на своих землях раскольникам...»².

Ці погляди спростував М.І.Лілеєв, зауваживши, що вони не підтверджуються архівними джерелами. На його думку, цар керувався виключно фіскальними інтересами, адже Росія в той час потребувала значних грошових сум. Тому основною метою перепису було збільшення за рахунок старовірів кількості оподаткованого населення.³ Схожу точку зору висловила й радянська дослідниця Н.В. Третьякова, яка вважала, що: «Петр счел необходимым предоставить гражданство старообрядцам, чтобы всеми возможными в бюрократическом государстве средствами регулировать

¹ Чистов К.В. Русские народные социально-утопические легенды. – С.108-109.

² Военно-статистическое обозрение Российской империи... – С.64.

³ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського, - Ф.127, спр. 48, арк.156.

внутреннюю жизнь раскола с целью пресечь его распространение и, наконец, извлечь из него экономическую выгоду»¹

На це вказує і характер листування між Київською губернською канцелярією та створеною у результаті перепису “волосною конторою описних розкольницьких слобод”². Тож цілком ймовірно, що у своїх діях російський самодержець переймався виключно проблемами поповнення державної скарбниці. Проте не можна не звернути увагу й на політичні наслідки вжитих ним заходів. По-перше, на території Гетьманщини виникла особлива група поселенців, яка підлягала не місцевій адміністрації, а представникові імперського уряду — Київській губернській канцелярії. Явище саме по собі безпрецедентне, адже з-під гетьманської юрисдикції вилучалась не лише ціла група населення, а й ареал її проживання³. По-друге, вказані дії царської адміністрації викликали вороже ставлення до старообрядців з боку гетьманської влади та місцевих поміщиків, яке зберігалось протягом усього XVIII ст.

Закономірно, що описувані події спричинили невдоволення українських землевласників. Що ж до реакції старообрядців, то (якщо брати до уваги їхні есхатологічні настрої) перепис, який проводили комісари на чолі з полковником Г.Єргольським, повинен був сприйматись ними в апокаліптичному дусі – як позначення „печаттю Антихриста” чи настання його царства. Принаймні їхні одновірці у подібних ситуаціях вели себе саме так. Зокрема, початок проведення урядом Петра I першої ревізії населення (1718-1728 рр.) в уявленні представників крайнього лівого старообрядницького толку – „бігунів” ототожнювався з остаточним

¹ Третьякова Н.В. Социально-правовой статус старообрядчества в дореформенной и пореформенной России // Вопросы истории СССР (Сб. ст.). – М.: Наука, 1972. – С..479.

² Див. ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1.

³ Після перепису поселення старовірів об’єднали у так звані «государевы описные Малороссийские раскольничьи слободы» і передали їх у відання Київської губернської канцелярії.

утвердженням „царства Антихриста”. Один з його засновників – Євфимій так трактував початок перепису: «...тогда семиглавый (Антихрист – Ю.В.) исправися в человецех и воцарися на земли: понеже егда при описи раздроби народ на разные чины и расположи дань подушную, потом же и землю размежева и купечествующих отдели, да не причаливается им семигривенный, и сим разделением, яко язычников содея друг на друга ратоборствовать, межи бо яко границы чуждым землям устави...».¹ Схожою була реакція старовірів Буковини (предки яких вийшли зі Стародубщини) на спробу переписати їх австрійським урядом у середині XIX ст.. Навіть молоко внесених до державних списків корів вони вважали непридатним для вжитку.² Так само зустріли старообрядці й перший загальний перепис Російської імперії 1897 р. За твердженням А. Беляєва «раскольники видели подтверждение значения переписи, как предвестницы антихриста, даже в самих переписных листах. Два сорта их А. и Б., по их мнению, предназначались: один для последователей антихриста, другие для последователей Божиих».³

Досить тривалий час проведення цього перепису — з 1715 до 1718 рр.⁴ — свідчить про наявність значних проблем у його здійсненні. Ймовірно, що слобожани уникали царських урядників, приховували свою дійсну чисельність або й утікали за кордон до заснованої неподалік старообрядницької колонії Ветки. Про те, що ця форма протесту була досить поширеною, свідчив і сам голова комісії: «В Стародубовском уезде поселены слободы великороссийского народа раскольники, а ехатъ у те слободы

¹ Цит за Чистов К.В. Русские народные социально-утопические легенды. – С.242.

² Д. Дан Липоване // Белая Криница. — 1999. – июль. — С.16.

³ Беляев А. О безбожии и антихристе. – Сергиев Посад, 1898 Т.1. Подготовка, признаки и время пришествия антихриста – С.957.

⁴ ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр. 2864, арк. 86зв. Факт негативного сприйняття цього перепису відзначає у своїй роботі й Р.І. Перекрестов, вказуючи на те, що мешканці слобод повтікали, кинувши сбої дома. (Перекрестов Р.И. Структура переселенческих потоков... – С.76.)

опасно, дабы не разбежались за границу» (підкреслено мною – Ю.В.).¹ Як бачимо, старовіри так само негативно сприйняли заходи уряду, але в основі їхнього невдоволення лежали не економічні, а релігійні мотиви.

І все ж говорити про повну негацію старообрядцями ініціативи уряду теж немає достатніх підстав, адже перепис усе-таки завершили. У 13² слободах комісари нарахували 3813 чол. мешканців.³ Була визначена і сума податку, яку вони мали сплачувати — 1519 карбованців.⁴ Фактів застосування насильницьких форм опору та репресій влади в ході цієї кампанії дослідниками не виявлено. Тож значна частина старообрядців усе-таки змирилася з такою радикальною зміною в своєму житті і навіть допускала можливість контактів з владою. Отже, не всі старовіри дотримувались крайніх есхатологічних поглядів, що пояснюється низкою обставин:

1. На Стародубщину емігрували переважно представники попівської течії, серед послідовників якої есхатологічні настрої були не такими сильними, як серед прихильників інших груп старообрядців.

2. У стародубських слободах мешкали не лише релігійні дисиденти, а й звичайні втікачі від панського гніту, яких також записали розкольниками.⁵ Для них конфесійних упереджень у спілкуванні з владою практично не існувало, а наданий їм після

¹ Лилеев М.И. Новые материалы из истории раскола... — С.122.

² У слободах Ардонь, Святська і Тимошкин Перевіз, які знаходились у володіннях Києво-Печерської лаври та заснованій у маєтках князя О. Меншикова, слободі Митьківка, перепис не проводився.

³ ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.3612, арк.4 - 26 зв.

⁴ Там само, спр.6470, арк. 41.

⁵ Кониский Г. Указ. соч., С.222. Такої ж думки дотримувався і О. Лазаревський, який зазначав, що частину мешканців слобід становили звичайні втікачі, переважно збігли рекрути, яких полковник Г.Єргольський «взяв с них великие взятки и укрывая их от вывода, написал их только раскольщиками...». (Лазаревский А. Указ. соч., С.442.)

перепису статус “описних государевих слобід обивателів” був набагато привабливішим від того, який вони мали на місці попереднього проживання.

3. Перепис і запровадження окладного збору фактично легалізували старообрядців у Північній Гетьманщині, які виявилися в значно кращому становищі, ніж старовіри інших регіонів — тут не збирали подвійного податку і не примушували носити спеціальний одяг.¹

Після проведення перепису відбулась зміна громадянського статусу старообрядців – вилучені з-під юрисдикції малоросійських землевласників, вони потрапили у підданство корони. Виникла особлива адміністративна одиниця, підпорядкована Київській губернській канцелярії – „государеві описні малоросійські розкольніцькі слободи”. На чолі слобод стояло волосне правління, яким керував обраний самими старовірами бурмистр. Влада в окремих слободах належала виборним вйтам, які були наділені доволі широкими адміністративними повноваженнями. Як правило, з їхнього числа щорічно обирався слобідський бурмистр та два виборних. Ще одним органом влади був волосний сход представників слобід, на якому вирішувались основні питання – зазвичай це був розподіл податків. Призначений у 1754р. управителем „описних слобод” колезький асесор В.Морозов так характеризував адміністративну структуру, яка існувала в старообрядницьких поселеннях до його прибуття: «... в тех слободах волостной конторы до прибытия моего учреждено не было, а находилось волостное правление, отправляли всякие касающиеся дела выбираемые всенародно бурмистры и выборные два человека из тех же слобод жители и при них имелись же погодно волостные писари. И кто в которой слободе выбран с народа бывал бурмистром, в той слободе и оное волостное

¹ Лилеев М.И. Из истории раскола на Ветке и в Стародубье... — С.503.

правление переходя из слободы в слободу содержалось...»¹. Така система управління слободами проіснувала до середини століття.²

Як уже зазначалось, зміна статусу старообрядців спровокувала конфронтацію їх з адміністрацією Гетьманщини та землевласниками Стародубського і Чернігівського полків. Конфлікт розгортався у трьох напрямках: намагання гетьманів повернути старовірів до попереднього стану або виселити за межі України; обмеження господарської діяльності старовірів, перш за все права займатись торгівлею, а також втягнення їх у земельні суперечки.

Свідченням досить швидкого погіршення стосунків старообрядців із владою є вороже ставлення до них гетьмана І.Скоропадського, який перед тим масово видавав їм осадні листи. 1722 року він звернувся до царя з проханням виселити старообрядців з Гетьманщини. Так само вчинив відразу ж після обрання на гетьманство і його наступник — Данило Апостол. Цікаво, що необхідність депортації в обох випадках обґрунтовувалася релігійними міркуваннями: «ересей своих сеют плевелы и прельщают народ малороссийский».³ Аргументи козацької старшини, звичайно, були надуманими, бо випадки приєднання представників “народу малоросійського” до розкольників якщо й траплялися, то надзвичайно рідко. Принаймні в опрацьованих нами документах XVIII ст., включаючи “Румянцевський перепис Малоросії”, українських прізвищ серед старообрядців майже немає.

Хоча проблема боротьби з розколом для російської влади ще залишалась такою ж важливою, як і на початку століття, вона, проте, уже була затінена глобальним завданням побудови світської уніфікованої держави. Окрім того,

¹ ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.9894, арк.83.

² ЦДІАК України. – Ф .59, оп.1, спр.9864, арк.83. Детальніше див.: Мордвінцев В. Старообрядницькі громади України... – С.199; Станкевич Г.П. Светская и церковная власть и старообрядцы... – С.33.

³ Б.а. Раскольничьи слободы в Черниговщине в первой половине XVIII в. – С.398.

після 1714 року виселення розкольників із Гетьманщини означало для царського уряду втрату одного з джерел прибутку.

Однак повністю ігнорувати звернення козацької старшини у Петербурзі також не могли. У 1728 році імператор Петро II, відмовивши гетьманові Д.Апостолові у виселенні, наказав вилучити розкольніцькі слободи з-під юрисдикції Київської губернської канцелярії і передати у відання «тому, хто при гетмане будет».¹ Очевидно, йшлося про представника російського уряду, таємного радника Ф.Наумова.

Після цього становище старообрядців суттєво погіршилося: залишаючись незалежними від українських землевласників, вони знову потрапили в зону дії місцевого законодавства і змушені були відбувати ті ж державні повинності, що й решта населення Гетьманщини. Ситуацію загострювала та обставина, що українську владу представляли колишні власники наданих старовірам земель. У зв'язку з цим, на думку М.І.Лилєєва, Стародубська полкова та сотенні адміністрації досить уважно ставились до виконання вказівок царського уряду по боротьбі з розколом.² Особливо „відзначились” у цьому плані полковники Афанасій Радіщев (1734-1741) та Федір Максимович (1741-1756), діяльність яких старовіри характеризували дуже негативно: «а после отбывшего в Стародуб полковника, господина Радищева, и протчих происходили утеснения и посылаемы были разныя команды, — то учинились побегы, и объявленные попы и чернцы и некоторое немалое число из слободских обывателей в полскую и турецкую области бежали».³

¹ Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола... — С.182.

² Лилеев М.И. Из истории раскола на Ветке и в Стародубье. — С. 496.

³ Наказ жителей раскольнических слобод. — С.205. Радіщев Афанасій Прокопович (? - 1746) – дід російського письменника О.М. Радіщева. У 1731 – 1734 рр. в чині полковника був одним із російських представників у Генеральному суді Гетьманщини. Після смерті гетьмана Д. Апостола (1734) і до прибуття князя О. Шаховського виконував обов'язки правителя Малоросії. З 1734 р. по 1741 р. Стародубський полковник. За час перебування

Проте утиски й гоніння проблему не вирішили. Після відновлення гетьманства вона знову актуалізувалася, серед іншого й через повернення “описних розкольницьких слобід” під владу Київської губернської канцелярії. Показово, що новообраний гетьман Кирило Розумовський уже 15 квітня 1751 року, тобто через місяць після урочистої присяги імператриці, клопотав у неї «о высылке оных раскольников, в Стародубовском и Черниговском полках на малороссийских владельческих землях слободами поселившихся, на прежние их жилища в Великороссию».¹ Видається, що в даному разі гетьман прагнув продемонструвати турботу про інтереси козацької старшини, яка все ще не полишила надії повернути давно втрачені землі. Сумнівно, щоб у той час Розумовський був обізнаний із реальним станом справ, адже виїхав до України лише в липні.

І все ж відтоді проблема виселення старообрядців стала однією з центральних тем у стосунках гетьмана з імперським урядом. В інструкції військовому канцеляристу Григорію Губчицю, посланому до Петербурга, параграф про старовірів значиться поряд з питанням передачі Києва під управління гетьмана.² Після прибуття в Україну він вивчав ситуацію на місці, про що свідчить збір даних «о поселившихся в Малой России раскольниках», проведений козацькою адміністрацією у 1752 році. У вересні 1753 р. Розумовський зробив нове подання до Колегії іноземних справ. З нього випливає, що гетьман не сумнівався у позитивному вирішенні справи, пропонуючи до остаточного рішення про виселення старовірів передати їх у

на цьому уряді зумів накопичити значний капітал, на думку дослідників, в основному за рахунок поборів з старообрядців (Див. Поклонский Д. Афанасий Прокофьевич Радищев // Стародуб. вест. – 1992. – 21 – 23 янв.).

¹ Представление гетмана Разумовского в государственную иностранных дел коллегию о том, чтобы раскольничьим слободам быть в ведении генеральной войсковой канцелярии, от 7 сентября 1753 года // Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола... — С.173.

² Твердохлебов А. Инструкция войсковому канцеляристу Григорию Губчицу, отправленному в Санкт-Петербург за делами малороссийскими // Киевская Старина — 1888. — №11. — С.82.

володіння колишніх власників. Передбачалося поширити на них дію малоросійського законодавства, підпорядкувавши їх Генеральній військовій канцелярії. При цьому Розумовський не заперечував проти того, щоб податок, який сплачували старовіри, надходив до Київської губернської канцелярії.¹

Проте, незважаючи на неабиякий вплив при імперському дворі, Розумовський не зміг домогтися ні виселення старообрядців, ні підпорядкування їх українській адміністрації, ні закріпачення. Причина, очевидно, криється все в тих же фіскальних інтересах російської корони. Починаючи з 40-х рр. уряд Єлизавети Петрівни, стурбований втечами тяглого населення за кордони імперії, став вживати енергійних заходів для повернення старообрядців, котрі перебралися до Польсько-Литовської держави. Причому, на відміну від своєї попередниці, імператриця відмовилась від репресивних заходів. Було оприлюднено низку розпоряджень, які покращили життя мешканців стародубських слобід. Так, скажімо, виданий у травні 1743 року сенатський указ заборонив примушувати мешканців слобід носити спеціальний одяг та голити бороди.² Рівно через рік вийшло нове розпорядження: дозволялося приймати в слободи тих старообрядців, які виходили з Речі Посполитої.³

Ці заходи, напевно, дали позитивні результати, бо починаючи з другої половини 40-х років став спостерігатися значний приріст населення слобід за рахунок так званих “польських вихідців”⁴. На 1761 рік числилося 4198 переселенців, а сума сплачуваних слобожанами податків зросла до 2965 крб. 90,5 коп.⁵

¹ Представление гетмана Разумовского в государственную иностранных дел коллегию. — С.174.

² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 127, спр.250, арк.3.

³ ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.6242, арк.8.

⁴ Детальніше про цю категорію переселенців старовірів дивіться у § 2.

⁵ Підраховано за: ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.3612, арк.4 - 26зв.

Разом з тим уряд реформував і систему управління слободами. Зокрема, у березні 1754 року було запроваджено спеціальну посаду управителя розкольницьких слобід, на яку призначили колезького асесора Василя Морозова.¹ Через кілька місяців, 5 липня 1754 року, Сенат постановив утворити при Київській губернській канцелярії Волосну контору описаних розкольницьких слобід.² Місцем її перебування була вибрана слобода Климова, розташована у центрі старовірських поселень. Таким чином, загальне керівництво слободами перейшло від органів місцевого самоуправління до державної установи. Щоправда, бурмистр, який тепер перебував при Волосній конторі, все ще продовжував відігравати доволі значну роль в управлінні слободами. У результаті посилювався урядовий контроль за ситуацією в слободах, зокрема за рухом податного населення. З другої половини 50-х років Волосну контору зобов'язали кожні півроку подавати до Київської губернської канцелярії звіти про те: «... сколько всех живущих в описных раскольнических слободах раскольщиков, как и прежде поселившихся, так и вновь прибылых мужеска и женска полу душ и от всех ли платежи в казну получается...».³

Ймовірно, що однією з причин реорганізації слобідського управління стало подальше загострення стосунків між старовірами та адміністрацією Гетьманщини. Не маючи змоги чинити опір натискові малоросійських державців, старообрядці звернулися по допомогу до царського уряду (цікаво, що у тій ситуації проблема стосунків з „Антихристовими слугами”, очевидно, не порушувалася – Ю.В.). Принаймні таке пояснення знаходимо у сенатському указі про призначення Василя Морозова на посаду управителя: «...понеже описных раскольничьих слобод бурмистр Гаврила Карпов та выборный Алексей Хрущев присланными в Киевскую губернскую канцелярию доношениями с крайнею жалобою неоднократно представляли,

¹ Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола... — С.181.

² ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.6470, арк.50.

³ Там само, спр.3612, арк.1.

что оных описных раскольничьих слобод обыватели малороссийского Стародубского полку как от полковой, так и оного полку сотенной Топальской канцелярии и от тамошней малороссийской старшины всегда чинятся обиды и несносныя утеснения, и через нарочно присылаемых из тех малороссийских канцелярий по инструкциям тех раскольничих слобод обыватели в те канцелярии забираются, и в тюрьмах между ворами и разбойниками под крепким караулом содержимы бывают... А наконец того сами они, бурмистр и выборный, как главные тамошние управители, в прошлом 1753 году взяты и в той Малороссийский Стародубской полковой канцелярии под караулом содержимы были и в таком случае просят они, бурмистр и выборный, чтоб для охранения их и со обывателями от таковых обид определить к ним в те описные раскольнические слободы одного штаб-офицера» (підкреслено мною – Ю.В.) ¹. Вочевидь, це звернення виявилось своєчасним, адже дозволило імперській адміністрації не лише вказати українській старшині на безпідставність її надій щодо повернення втрачених володінь та підданих, а й зміцнити свій вплив на ситуацію в „описних слободах”.

Сумнівно, щоб в умовах розбудови абсолютизму, що потребував мобілізації ресурсів, російська влада погодилась на передачу під контроль гетьмана однієї з категорій оподаткованого посполитого люду. Таким чином, усі спроби українських гетьманів повернути козацькій старшині втрачені землі та підданих зазнали краху, оскільки прагнення елітарної верстви Гетьманщини суперечили економічним інтересам російського абсолютизму.

Перші відомі нам обмеження торгівельних прав старообрядців припадають на липень 1715 року. Саме тоді стародубський полковник Лук'ян Жоравка своїм універсалом заборонив мешканцям полкових сіл продавати

¹ Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола... — С.181.

старовірам прядиво, мед, віск та ін. за межами м. Стародуба.¹ Ще через рік цією проблемою зацікавився гетьман Іван Скоропадський. У листопаді 1716 року він видав універсал на ім'я стародубського полковника про припинення старовірами будь-якої торгівлі на території Північної Гетьманщини. Своє рішення він мотивував тим, що старообрядці «...продаючи усякие товары, чинят крамарам тамошним убыток...».² Мабуть, вказані обмеження на практиці діяли не зовсім ефективно, бо в лютому 1719 р. гетьман знову наголошував, що розкольники продовжують торгувати на території полку «и тем стародубских купеческих людей, которые всякие до ратуши подати отбывают и великороссийских жолнеров беспрестанно кормят, весьма утиснули, через що до крайнего приходят разорения...». Скоропадський наказував ужити рішучих заходів для недопущення розкольників до підприємництва, а селян і козаків, які їм допомагають «...киевым наказовати каранием».³

На появу універсалів відразу після перепідпорядкування старообрядців Київській губернській канцелярії звернув увагу М.І Лілеєв, який уважав, що основною причиною торгівельних обмежень було вилучення старовірів з-під влади “малоросійського управління і суду”.⁴ З огляду на такий розвиток подій висновок цілком логічний, однак, на нашу думку, корені конфлікту слід шукати значно глибше.

¹ Універсал стародубського полковника Лукьяна Жоравки от 19 июля 1715 г. о не продаже по селам и деревням кроме города, пеньки, меда, воска и пр. московским людям // Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола... — С.109.

² Універсал гетмана Скоропадского стародубскому полковнику Лукьяну Жоравке от 28 ноября 1716 г., воспрещающий слободским раскольникам торговать в Северной Малороссии // Там само, С.110.

³ Універсал гетмана Скоропадского стародубскому полковнику Лукьяну Жоравке от 5 февраля 1719 г., подтверждающий прежнее запрещение слободским раскольникам торговать в Северной Малороссии // Там само, С.114.

⁴ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 127, спр.250, арк.47зв.

Помітну роль у його генезі відіграли природно-географічні умови поселення старообрядців на Стародубщині. Зауважимо, що ґрунти у цьому регіоні — малородючі супіски та суглинки, а територія вкрита лісами та порізана густою сіткою річок і боліт.¹ Отже, придатних для обробітку земель було надзвичайно мало. До того ж, на час приходу слобожан найродючіші з них уже були зайняті українськими селянами та козаками. Зрозуміло, що це позначилось на характері господарської діяльності як населення Стародубщини в цілому, так і старовірів зокрема. Вагомим чинником, навіть часто визначальним, стали промисли і торгівля. За словами Фернана Броделя, такий напрямок економічного розвитку був характерний для регіонів зі складними природними умовами, де: “скрізь до розвитку так званої сільської промисловості людей спонукає убогість”².

Старовіри, у порівнянні з місцевим українським населенням, виявили більшу підприємливість і доволі швидко склали конкуренцію стародубським купцям у торгівлі прядивом, коноплями, щетиною, медом, воском та іншими товарами. Особливості їхнього віровчення, в основі якого лежали взаємодопомога, суворий аскетизм та консерватизм, теж розвивали в них підприємливість. Як зазначає сучасний російський дослідник Д.Расков: «В отличие от православия старообрядцы в последствии переносили в свою обычную жизнь по сути монашеские идеалы. И в этом можно усмотреть черты сходства с протестантизмом. Появлялось светское монашество, мирская аскеза, которая в большой степени регламентировала весь уклад жизни староверов. Но при этом накопление и стремление к обогащению не рассматривалось как богоугодное само по себе, а признавалось оправданным лишь для выживания и укрепления старообрядческой церкви в ее постоянной конфронтации с правительством и православием. Богатство давало членам согласий кроме самой возможности существования общины находить

¹ Россия. Полное географическое описание нашего отечества... — С.24.

² Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. 1: Пространство и история. — / Пер. с франц. — М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. — С.48.

психологическое подтверждение своей избранности и благоволения Бога»¹. Хоч старообрядництво за своєю суттю і не було схожим на західноєвропейський протестантизм, воно також сформувало відповідальне ставлення до праці – очевидно, старовіри отримували таке ж специфічне релігійне виховання, яке, за твердженням М.Вебера, сприяло підвищенню її продуктивності.²

Зростання підприємницької активності старообрядців суперечило інтересам кількох груп населення Стародубщини. Невдоволення виказувало насамперед впливове стародубське купецтво, яке, займаючи ключові посади в міському магістраті, намагалось контролювати торгівлю в регіоні.³ Саме їхні прерогативи захищали вже згадані універсали. Ймовірно, стародубські купці й „організували” видання цих розпоряджень. Тим більше, що універсали подібного змісту в першій половині століття видавав лише гетьман І.Скоропадський, тісно пов'язаний зі Стародубщиною ще з часів свого полковництва. З іншого боку, втягнення старовірів у місцеву торгівлю було не вигідним новій шляхті, козакам і навіть духовенству, також заангажованим у торгових операціях поза містами.⁴

Як бачимо, невдоволення частини місцевих жителів старовірами-негоціантами не було безпосередньо пов'язане із вилученням їхніх слобід з-під юрисдикції української влади. Доти, поки старообрядці сплачували численні податки і збори та виконували державні повинності, як і решта мешканців Гетьманщини, влада дивилась на цю сторону їхньої діяльності крізь пальці. Після переведення старовірів у підпорядкування Київської

¹ Расков Д. Старообрядческое предпринимательство в свете теории М. Вебера // <<http://escn.econ.ru.ru/publish/sye/sye4/sme4dl/>>.

² Вебер Макс Протестантська етика і дух капіталізму. — К.: Основи, 1994. — С.58. З приводу причин підприємливості старообрядців див.: Керов В.В. Конфесійно-етическа мотивация хозяйствования староверов в XVIII – XIX вв.// Отеч. ист. – 2001. – № 4. – С.18 – 40.

³ Дядиченко В.А.. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. — К.: АН. УРСР, 1959. — С.80.

⁴ Когут З. Названа праця, С.42.

губернської канцелярії ситуація суттєво змінилася. Старовіри опинились у відносно привілейованому становищі, бо стали сплачувати, за твердженням М.Н. Нікольського, лише державний податок,¹ який до того ж не потрапляв до гетьманського скарбу. Цей якісно новий стан речей і примусив, на нашу думку, гетьманську адміністрацію вдатись до заборонних дій.

Вилучення старообрядницьких слобід з-під влади Гетьманщини загострило давно назрілий конфлікт, зовнішнім виявом якого було видання згаданих універсалів. Передача старовірів 1728 року у відання російських представників при гетьманові, очевидно, дещо його пригасила. Старообрядці хоча й не отримали офіційного дозволу на торгівельну діяльність, але й значних утисків не зазнавали. “Правління гетьманського уряду”, яке дбало передовсім про інтереси імперії, також ставились до них поблажливо.

Ситуація ускладнилася після відновлення гетьманства, коли слободи знову повернули під владу Київської губернської канцелярії. Новообраний гетьман Кирило Розумовський намагався захистити інтереси українських купців. У зверненні слобідських повірених Івана Щапова та Василя Гатиліна, поданому у грудні 1765 року на ім'я графа Петра Румянцева, йшлося про утиски слобідського купецтва: «... от Его Светлости (Кирила Розумовського — Ю.В.) описных слобод обывателям купечество имеют в Малой России запрещено было и весьма не малые в том стеснения как и от владельцев так и от мещан [...] и из городов выслать приказали, почему особливо из города Стародуба, с немалым разорением...».²

Старообрядці намагались домогтись від української влади визнання за собою права займатися торгівлею на території Гетьманщини. З цією метою вони неодноразово клопотали і перед місцевими органами влади, і перед імперськими. Так, зокрема, у листопаді 1753 року бурмистр “описаних розкольницьких слобід” Гаврило Карпов звернувся до Генеральної військової

¹ Никольский Н. М. Указ. соч., С.242.

² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 127, спр.250, арк..47зв.

канцелярії зі скаргою, що, попри виконання старовірами “малоросійських повинностей”, Стародуб та інші міста не дозволяють їм здійснювати торгівельні операції. Бурмистр прохав канцелярію втрутитись й виправити існуючу несправедливість,¹ однак гетьманська адміністрація не зреагувала на це клопотання. На важливість цього питання вказував, зокрема, управитель розкольникських слобід колезький асесор Василь Морозов, який називав заборону торгівлі головною причиною зменшення надходжень від податків, що сплачували старообрядці: «Стародубского магистрата старшина и мещане описных раскольникских слобод обывателям в Стародубе и прочих местах торговать запрещают: а понеже оных слобод обыватели кроме торгового промыслу за неимением земель содержат себя и в казну Ея Императорского Величества положенного окладу платитъ крайне не в состоянии». ²

Торгівельні права старообрядців стали розширюватися лише після ліквідації гетьманства, завдяки політиці голови Малоросійської колегії графа Петра Румянцева. Відразу ж після свого призначення, наприкінці 1764 р., він звернувся до Сенату з проханням про зняття торгівельних обмежень зі стародубських старообрядців. Ще через рік прохання було повторене.³ Однак, можливо, через недосконалість бюрократичної системи, можливо, з інших причин, Сенат затягував з ухваленням відповідного рішення, про що свідчить “Наказ жителів розкольникських слобід”, поданий до скликаної Катериною II у 1767 р. Законодавчої комісії. Крім надання права вільної торгівлі в Малоросії, старовіри добивалися вільного запису до купецтва та пропонували заснувати при слободах торгівельно-ремісничі посади: «И для того ныне просит, чтоб дозволено было в здешних местах учредить

¹ Доношение в генеральную войсковую канцелярию бурмиистра раскольникских слобод, от 8-го ноября 1753 г., о дозволении свободной покупки в Малороссии слобожанами жита, конопель и пр. // Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола... — С.180.

² ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.2864, арк.9.

³ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 127, спр.250, арк..47.

пригородок или называть бы посадом, и желающих из нас быть в купеческом звании, оных к тому пригородку или посаду приписать бы...»¹

Незважаючи на відсутність рішення імперського уряду, Малоросійська колегія 23 грудня 1765 р. дозволила мешканцям “описаних розкольницьких слобод” вести оптову та роздрібну торгівлю по всіх містах і містечках Гетьманщини.² Таким чином і цей конфлікт було вирішено на користь старообрядців. З ліквідацією гетьманства захищати інтереси українських купців стало нікому, адже імперська влада турбувалась в основному про наповнення державної скарбниці.

Найбільшої гостроти набули у вказаний період земельні суперечки між російськими старообрядцями та українським населенням. Розпочались вони відразу ж після переходу слобід у відання Київської губернської канцелярії, про що стародубські старшини навіть інформували Петра I: «... (розкольники — Ю.В.) помещикам своїм, на которых грунтах укупилися, такожде и в городе Стародубове, подати отдавали и во всех случаях попомоществовали, аж до 1714 г. Но всех годах, когда под державу царского величества подписами застали, множество келий в монастыру раскольническом своем набудовали, грунта тяглые, с которых люди наши твоих драгунов довольствовались, насилем себе позабирали и забирают, различными видами утиски и гроду, деревням и селеньям делают, начали небоязненно, самовольствием, з укоризною и нарушениями православной нашей веры, прельщением и превращением правоверных на свое злочестие склоняют...»³

Прагнучи повернути втрачені землі, урядовці Гетьманщини намагались показати старообрядців із найбільш не вигідного боку. Як і гетьман Скоропадський, вони підкреслювали конфесійний аспект проблеми, явно перебільшуючи його. Безумовно, головна мета цієї тактики — дискредитувати старообрядців в очах царського уряду і схилити його до

¹ Наказ жителей раскольнических слобод. — С.206.

² ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. — Ф. 127, спр.250, арк.48зв.

³ Барсов Е.В. Указ. соч., С.35.

виселення їх за межі Гетьманщини. Тільки в такому разі українські поміщики могли розраховувати на повернення своїх володінь.

І все ж конфлікт між українськими землевласниками та старообрядницькими слободами був неминучим. Царські укази 1714 р. тільки спровокували його подальше загострення. Головна причина протистояння полягала у недостатній кількості придатних до обробітку земель. Імовірно, що 1714 р. місцева козацька старшина при нагоді дозволяла старообрядцям користуватись не лише тими землями та угіддями, які були визначені їм осадними листами. Адже відомі нам заборони на торгівельну діяльність старовірів припадають на період після перепису (торгівля, як відомо, давала додаткові засоби прожитку, й не було потреби збільшувати земельних наділів).

Вилучення старовірів з-під юрисдикції поміщиків Гетьманщини багато чого змінило у їхньому становищі. Намагаючись мінімізувати свої втрати, українська старшина докладала великих зусиль, щоб обмежити старовірів у користуванні землями. Цілком можливо, що старообрядці втратили навіть частину угідь, передбачених осадними листами. Заборона торгівлі також позбавляла їх інших засобів існування. Крім того, не потрібно забувати, що кількість населення слобід постійно зростала, причому в основному за рахунок мігрантів із Росії, яких приваблювали порівняно кращі політичні й економічні умови існування.

Дані переписів, проведених у 1729, 1736 та 1761 рр., засвідчують значне зростання кількості мешканців слобід. Зокрема, між 1718 та 1729 рр. вона збільшилась на 1644 особи, між 1729 та 1736 — на 1164 особи, а між 1736 і 1761 — на 4547 осіб.¹ Таким чином, населення постійно зростало, а умови життя ускладнювались. Зрозуміло, що усе це значною мірою вплинуло на розгортання земельних суперечок. Показово, що їхнє збільшення припадає на

¹ Підраховано за: ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.3612, арк.4-26зв.

50-ті рр., коли старообрядницькі слободи стали інтенсивно заселятися ще й вихідцями з території Речі Посполитої.

У конфлікт, який тривав фактично до кінця століття, були втягнуті представники майже всіх верств українського населення та практично всі землевласники, маєтки котрих межували зі слободами старовірів. З приводу захоплення слобожанами земель та угідь до Київської губернської канцелярії неодноразово зверталися селяни¹ й козаки різних поселень Стародубського полку². Найбільшу ж частину позивачів становили представники старшинських родів – Зайченки³, Зінченки,⁴ Миклашевські⁵, Милорадовичі⁶ Немировичі, Новицькі⁷, Рубці. У земельні суперечки зі старообрядцями вступали і більш знатні особи. Наприклад, у 1754 році жителі слобід Митьківка та Климова захопили землі, ліси та угіддя, якими володів граф Олексій Розумовський⁸. 1775 р. Сенат розглядав справу про захоплення старообрядцями з Климової й Злинки орних земель і сіножатей, що належали голові Малоросійської колегії графу Петрові Румянцеву.⁹

Потрібно зауважити, що конфронтація на цьому ґрунті знаходилась не лише у площині: старообрядці – православні чи великоросіяни – малоросіяни. Траплялися й випадки конфліктів між старообрядницькими

¹ Там само, спр.6359.

² Там само, спр.9741.

³ Там само, спр.8442, арк.4-6.

⁴ Там само, спр.6359.

⁵ Там само, спр.8367.

⁶ Там само, спр.8932, арк.1.

⁷ Там само, ф.1943, оп.1, спр.17.

⁸ Там само, ф.59, оп.1, спр.2745. М. І. Лілеєв вважав, що вказані володіння належали гетьманові графу Кирилові Розумовському. (Див. Лілеєв М.И. Из истории раскола на Ветке и в Стародубье... — С.524. Однак у використаному нами документі згадується Олексій Григорович Розумовський, «генерал-аншеф, Ея императорского величества обер-егермейстер, действительный камергер и лейб-кампании капитан-поручик, лейб-гвардии конного полку подполковник и разных орденов кавалер».

⁹ Там само, спр.7574, арк.29.

слободами. Зокрема, суперечка за землі між мешканцями Деменки та Тимошкиного Перевозу¹.

Після втягнення у суперечки високопоставлених царських сановників для розслідування окремих земельних спорів стали практикувати створення спеціальних тимчасових слідчих комісій з представників російської та української адміністрацій. Першу комісію заснували за розпорядженням Сенату у 1756 р. для розгляду справи графа Розумовського. Від Київської губернської канцелярії до неї призначили секунд-майора Матвія Єфремова, а від Генеральної військової канцелярії – бунчукового товариша Василя Гудовича.² Ця комісія працювала надзвичайно неефективно. За твердженням Г.Станкевича, винуватцями цього були як гетьман К. Розумовський, так і Київська губернська канцелярія³.

Та це не вирішувало проблеми: кількість земельних конфліктів постійно зростала. М.І. Лілеєв, який досліджував документи Київської губернської канцелярії, зазначав, що: ”у 60-ті рр. ці суперечки повернули на те, що без свідків з боку розкольників і без приведення їх до присяги, розкольники «хотя бы чье было и право рисковали остаться без удовольствия и лишится земель своих напрасно».⁴ Отже, на часі було створення постійно діючого органу. Тому Київська губернська канцелярія звернулась до Сенату з пропозицією створити спеціальну слідчу комісію «для разобранія и исследования всех оных происшедших у раскольников с малороссийскими владельцами и обывателями обидных, спорных и смертоубийственных дел и Киевской губернской канцелярии определить, а в раскольничьи слободы послать особливого [...] офицера киевского гарнизона и с ним от малороссийской стороны депутата господину малороссийскому гетману и

¹ Див.: ЦДАК України. – Ф.59, оп.1, спр.8025,8599,8933.

² Там само, спр.2745, арк.11.

³ Станкевич Г.П. Светская и церковная власть и старообрядцы... – С.36-37.

⁴ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 127, спр.250, арк. 32.

кавалеру определить».¹ Однак, із невідомих для нас причин, вирішення цієї справи затягнулося. Рішення про створення спеціальної слідчої комісії Сенат ухвалив лише у 1764 році. Матеріали її роботи засвідчують, що представникам комісії байдикувати не доводилось. Лише у 1777 році вони розглядали 22 справи.² У цю комісію від російської адміністрації входив секунд-майор Степанов, а від Гетьманщини – бунчуковий товариш Рубець.³

На жаль, документ не подає імен цих урядовців. Генеральну військову канцелярію могли, на нашу думку, представляти: Михайло Михайлович Рубець, який на момент створення комісії був значковим товаришем, а на час написання використаного нами документа (1777) став бунчуковим товаришем, або ж Григорій Андрійович Рубець(старший), який був бунчуковим товаришем з 1773 року⁴.

Предметом суперечок були в основному ґрунти, але досить часто конфліктували і через ліси, луки, бортні угіддя тощо. Розслідування цих справ, напевно, ускладнювалося тим, що в осадних листах, на які покликалися старовіри, не завжди чітко окреслювалися межі земельних наділів. Так, скажімо, осадний лист гетьмана І. Скоропадського на заснування слободи Митьківки у вересні 1709 року передбачав надання осадчому Семену Савінову «...всех ґрунтов по Ирпу и поза Ирпью...».⁵ Ще більш розмиті описані границі в осадному листі архімандрита Чернігівського Іллінського Святотроїцького монастиря Варлама (Василевича) на слободу Добрянку. У ньому зазначається, що її мали звести за селом Горностаївкою.⁶

¹ Там само, спр.9741, арк.11.

² ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.8442, арк.7.

³ Там само, спр.8442, арк.1.

⁴ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т.4. — С.375, 381.

⁵ Там само, спр.2745, арк.17.

⁶ Лазаревский А.М. Обозрение Румянцевской описи Малороссии. — Чернигов: Изд. губ. стат. комитета, 1866. — С.75.

Однією з причин повільного розгляду справ могла бути й підробка зацікавленими сторонами документів на право володіння (відомо, що це явище набуло значного поширення у другій половині XVIII ст. – Ю.В.).¹ Це підтверджують і свідчення повірених поміщиці Олени Новицької у справі про порубку мешканцями слободи Зибкої її лісу, які наголошували на недостовірності представленого старовірами документа: «Оную осадную прописанные зыбковские раскольники сфальшивили и в оной поделали подчистки, и на подчистках понаписовали небывалые в оной термины к пользе их служащие»² (підкреслено мною – Ю.В.).

Іноді земельні суперечки затягувалися на довший час. Зокрема, обговорення справи графа Олексія Розумовського тривало більше двох років, а бригадира Петра Милорадовича – не менше п'яти. Рішення, за поданням Київської губернської канцелярії, ухвалював Сенат. Найчастіше захоплені землі повертали власникам, а в інших випадках сторони конфлікту уклали мирові угоди (одна з них, 1771 р., відбулася між бунчуковим товаришем Зінченком та козаками села Засухи Стародубського полку з одного боку й слободянами Зибкої – з іншого). Для вирішення суперечки у визначених слідчою комісією місцях були встановлені спеціальні межові знаки.³

Однак більшість спорів залагоджували, очевидно, не на користь старовірів, що, на нашу думку, й викликало їхнє невдоволення роботою слідчої комісії. У зверненні бурмиистра Олексія Хрущова до київського обер-коменданта Якова Єльчанінова у травні 1777 р. від імені «всіх слобод обивателів» пропонувалося ліквідувати комісію, а її повноваження передати управителю «описаних розкольницьких слобід». За твердженням бурмиистра, комісари не виконували належним чином розпоряджень уряду про ретельний розгляд справ, а ставились до виконання своїх обов'язків «праздно». Не маючи ніякої користі від діяльності комісії, мешканці слобід зазнавали лише

¹ Когут З. Названа праця, С.210.

² ЦДІАК України. – Ф.1943, оп.1, спр.17, арк.56зв.

³ Там само. – Ф.59, оп.1, спр.6359, арк.2.

матеріальних збитків, пов'язаних з її утриманням: «Коим комиссарам и при них канцелярским служителям нанимаются всегда квартиры, и всякие канцелярские принадлежности, яко то бумагу, сургуч, и [...], и на топление всех оных квартир дрова употребляются волостным коштом, и от того слободские обыватели несут себе напрасное отягощение и убыток. И при производству письменных дел она комиссия сверху находящегося [при] ей писца еще требует с волостной конторы одного писаря, знающего законы и порядок производства дел».¹ Влада не виконала прохання старовірів, обмежившись ротацією керівників комісії. Комісари, принаймні представник російської сторони (на той час секунд-майор Токарев), були відкликані у грудні 1777р. Це, очевидно, знову призупинило роботу комісії, бо, як видно з листа Малоросійської колегії, надісланого київському обер-коментанту роком пізніше, у Климовій на той час ще не було ні російського ні українського представників.²

Земельні суперечки поставили російську владу в складне становище. З одного боку, вона намагалась забезпечити потреби корони, зацікавленої у збільшенні населення слобід, а з іншого – вимушена була рахуватись з інтересами землевласників, серед яких були й високопоставлені урядовці імперії.

Проте вже у 70-ті рр. XVIII ст. гострота проблеми почала поступово спадати. Цьому сприяли дві обставини: 1) дозвіл на вільну торгівлю, запис до купецтва та надання деяким розкольницьким слободам статусу посадів (зокрема, восени 1782 р. були проведені вибори до посадських ратуш у Воронці, Зибкій, Злинці, Климовій та Клинцях³); 2) початок міграції мешканців старообрядницьких слобід до Новоросії у середині 60-х р. Їхню

¹ Там само, спр.8442, арк.3. Можливо, члени комісії були не такими зговірливими, як управитель, посаду якого обіймав тоді колезький асесор Новіков.

² Там само, арк.64.

³ Там само. – Ф.206, оп.3, спр.44, арк.7-24.

появу в тому регіоні засвідчують назви поселень. За твердженням В.М. Кабузана, у 1764 р. була заснована слобода Злинка, а в 1767 — Зибка.¹ Міграція простежується і за документами волосної контори (у 1767 році вона видала паспорти для переселення у Південний край 25 жителям слободи Климової та 22 — слободи Клинців²).

Заходи уряду Катерини II по ліквідації залишків автономії Гетьманщини відбилися і на становищі старообрядницьких поселень. „Государеві описані малоросійські розкольницькі слободи” припинили існувати як окрема адміністративна одиниця з поширенням на Малоросію загальноімперської системи управління і створенням намісництв у 1782 р. Волосна контора, як спеціальний орган управління, була ліквідована. Усі слободи Стародубського полку увійшли до складу Новгород-Сіверського намісництва як казенні землі. Більшість – Деменка, Зибка, Злинка, Климова, Лужки, Митьківка, Чуровичі, Шеломи – до Новомістського повіту, Воронок, Єленка і Млинка – до Стародубського, а Клинці – до Суражского. Поселення старовірів Чернігівського полку Добрянка і Радуль відійшли, відповідно, до Чернігівського намісництва. Шість слобод них – Воронок, Єленка, Зибка, Злинка, Климова та Клинці отримали статус посадів, управління якими здійснювали самоврядні органи – ратуші. Перші вибори членів муніципального управління – бурмистрів та ратманів відбулися у листопаді того ж року. В тих слободах, які не отримали такого статусу, управління продовжували здійснювати війти. Підпорядковувались ці населені пункти тепер окремим посадам. Зокрема, до Єленської ратуші приписали слободу Млинку, до Клинівської – Лужки, Митьківку й Чуровичі, до Клинцівської –

¹ Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719 — 1858 гг.). — М.: Наука, 1976. — С.105.

² ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.6470, арк.21.

Ардонь, Свяцьку і Тимошкин Перевіз, до Зибківської – Шеломи, а до Злинкської – Деменку.¹

Значно зміцніли позиції старовірів у справі захисту своїх земельних володінь. З осені 1788 р. вони могли розраховувати на офіційну підтримку держави. Цьому сприяв імператорський указ, виданий за пропозицією графа П.А. Румянцева, який зобов'язував судових стряпчих під час слухання справ про земельні суперечки не лише захищати інтереси старообрядців, а й виступати позивачами. Підставою для цього, на думку графа, було те, що після утворення в Україні намісництв стародубські слободи були віднесені до казенного відомства. У відповідності з цим чиновники й повинні були захищати інтереси корони: «... как со времени открытий здесь по высочайшим ея императорского величества учреждениям новых губерний раскольничьи слободы вошли в казенное ведомство, и земли их суть казенные, то и рекомендует его сиятельство наместническому правлению, всем судам [коим] сие касается предписать, чтобы стряпчие при производстве в судах дел их заведенных с разными владельцами о земле защищали право казенное и были сами истцами...»².

Як бачимо, адміністративна структура, до якої були включені й колишні „описані розкольницькі слободи”, набула якісно нового вигляду. Вона була більше пристосована до потреб уніфікованої абсолютної монархії, якою була Російська імперія наприкінці XVIII ст.

Отже, підсумуємо:

1. Стосунки між старообрядцями та українським населенням Стародубського та Чернігівського полків від часу їх появи у регіоні й до 1714 р. залишались добросусідськими, хоча сам факт переселення старообрядців у регіон з несприятливими для землеробства природно-географічними умовами ніс у собі потенційну перспективу конфлікту, бо

¹ ЦДІАК України. – Ф.206, оп.3, спр.44, арк.9-24.

² Там само. – Ф.1537, оп.1, спр.248., арк.1.

автоматично загострював земельну проблему. Досить терпимому ставленню українських селян, міщан та козаків до старовірів сприяла зацікавленість у їхній появі місцевих поміщиків.

2. Після вилучення старообрядців з-під влади землевласників Гетьманщини ситуація кардинально змінилась. Розпочався конфлікт, який тривав майже до кінця століття. В його основі лежали не релігійні, а суто економічні причини. З одного боку, українське населення намагалось повернути собі втрачені землі, не допустити старообрядців до захоплення нових угідь і захистити свої торгівельні привілеї. З іншого боку, старовіри прагнули забезпечити собі в нових умовах засоби для існування та сплати державних податків.

3. Зовнішні прояви цього протистояння – спроби гетьманів Івана Скоропадського, Данила Апостола й Кирила Розумовського виселити старообрядців за межі Гетьманщини; обмеження козацькою адміністрацією торгівельної діяльності старовірів; земельні суперечки. Домагання української сторони були приречені на поразку, оскільки інтереси старообрядців частково збігалися з фіскальними інтересами імперської влади. Тому навіть такий впливовий гетьман, як Кирило Розумовський, не зміг вирішити проблеми виселення старовірів.

4. Досить промовистою виявилась позиція імперської влади, яка фактично виступила на боці старообрядців. Показово, що вона ігнорувала інтереси українських поміщиків не тільки у період лояльної політики щодо старовірів Єлизавети Петрівни чи Катерини II, а й під час гонінь проти них, організованих урядом Анни Іоанівни. Це вкотре засвідчує, що в процесі побудови унітарної, добре регульованої держави центральна російська адміністрація не збиралася рахуватись з інтересами Гетьманщини та її корінного населення.

3. 2. Динаміка міграційних процесів та їхній вплив на демографічну ситуацію в слободах

Важливим демографічним чинником, який суттєво впливав на формування контингенту мешканців „государевих описних малоросійських розкольницьких слобод”, були міграційні потоки переважно з центральних регіонів Росії. Ці переселення відбувалися упродовж усього досліджуваного періоду і зумовлювалися, на думку Р.І. Перекрестова, такими основними причинами:

- посиленням експлуатації населення у зв'язку з початком реформаторської діяльності Петра I (збільшення податків, рекрутські набори, трудова мобілізація), яка викликала серед жителів центральних регіонів переселенські настрої;
- перетворенням Стародубщини на один з найбільших духовних центрів старообрядництва;
- покращенням після 1715 р. соціального становища старовірів Стародубщини, яке виразилося в отриманні ними легального статусу „государевих описних малоросійських розкольницьких слобод обивателів”, звільненні від подвійного оподаткування тощо¹.

З метою з'ясування впливу цих міграцій на демографічну поведінку слобідських жителів спробуємо простежити динаміку руху населення за допомогою статистичних джерел, які є у нашому розпорядженні. Спершу звернемося до відомості, складеної на вимогу Київської губернської канцелярії тодішніми керівниками „волосної контори описних

¹ Перекрестов Р.И. Структура переселенческих потоков ... – С.70 – 154.

розкольницьких слобод” – надвірним радником Григорієм Тітовим та поручиком Григорієм Борозною у 1761р.¹

Цей документ доволі складний за своєю структурою. У ньому все населення слобод розділене на дві великі групи – «прежде поселившихся» і «вновь прибылых». Кожна з них має ще й свій внутрішній поділ. Так «прежде поселившиеся» включають в себе результати трьох переписів, що проводилися у слободах упродовж першої половини XVIII ст. – полковника Г.Єргольського (1715), капітана І.Брянчанінова (1729) та майора Г.Павлова (1736). Причому дані першого опису наведені повністю, а в другому та третьому показане лише те число мешканців, на яке збільшилось населення слобод. Крім того, підраховане й загальне число слобожан цієї категорії – 6646 осіб (3443 чоловіки і 3203 жінки).

Новоприбулі мають подібну, хоча й значно складнішу структуру. Вони так само поділені на три основні частини: перша – старовіри, які прийшли із території Речі Посполитої, друга – вихідці зі старообрядницьких слобод, що перебували у віданні Києво-Печерської лаври (Ардонь, Свяцька, Тимошкин Перевіз), а третя – прибулі упродовж поточного року. Останні мають свій внутрішній поділ – новонароджені і прибулі з Речі Посполитої. Тут же показані ще й померлі та втікачі. Усього новоприбулих фіксується 5103 особи (2991 чоловік та 5103 жінки). Загальне число мешканців „описних слобод” на 1761 р. становило 11749 осіб (6434 чоловіки і 5315 жінок).

Отже, джерело дозволяє: визначити загальний приріст населення між переписами для всіх, за винятком Млинки², слобод; вирахувати річний приріст за 1761 рік; розглянути міграційні процеси, що відбувались у слободах від початку їх заснування до 1761 р.

¹ ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.3612, арк.4 – 26зв.

² Відсутність даних про цю слободу пояснюється тим, що до складу «государевых описных малороссийских раскольничьих слобод» вона увійшла останньою, у 1752 р.

Для вирішення цих завдань скористаємося відповідними коефіцієнтами, які використовуються у демографічній науці. Коефіцієнт загального приросту визначається за такою формулою:

Формула (3.1)

$$K = \frac{P_n - P_o}{P_{cp}} \cdot 100\% ,$$

де P_n – число населення на даний перепис, P_o – число населення на минулий перепис, а P_{cp} – середнє населення¹. На основі наявних даних вирахуємо три загальних коефіцієнти – на період між першим та другим переписом, між другим та третім, між першим та третім. Крім того, за результатами останнього показника з'ясуємо середньорічний приріст (див. табл.3. 1).

Таблиця 3.1

Загальний коефіцієнт приросту населення

Слободи	Коефіцієнт приросту між 1715-1729	Коефіцієнт приросту між 1729-1736	Коефіцієнт приросту між 1715-1736	Середньо-річний приріст населення
Климова	18,7	13,7	32,4	1,5
Митьківка	65,7	21,4	84	4
Зибка	18,6	12,7	31,2	1,5
Шеломи	71	8,5	78,3	3,7
Деменка	126	0,5	126	6
Злинка	30,3	16,2	41,4	2
Клинці	35	37,6	132	6,3
Єленка	15,4	20	94,5	4,5
Воронок	21,4	18,9	97,1	4,6
Лужки	20,2	16,4	35,1	1,7
Чуровичі	35,3	16,2	96,3	4,6

¹ Демографический энциклопедический словарь / Под ред. Д.И. Валентей. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – С.204.

Продовж. табл. 3.1

Млинка	—	—	—	—
Добрянка	37,8	5,5	42,9	2
Радуль	24,8	8,8	33,3	1,6
Загальний	33,4	15	49,8	2,4

З таблиці видно, що всі три коефіцієнти для усіх без винятку слобод є позитивними. Як правило, перший коефіцієнт вищий від другого, що, на нашу думку, пояснюється різними часовими проміжками між переписами. Так, між першим і другим пройшло 14 років, а між другим та третім – 7. Інколи, як, наприклад, у слободі Климовій, зниження коефіцієнта незначне – з 18,7 до 13,7. У цьому випадку, якщо врахувати скорочення на половину часового інтервалу, фактичний приріст населення не лише не зменшився, а навіть зріс. У більшості ж випадків коефіцієнт знизився у 3 і більше рази. Найпоказовішими у цьому плані є Шеломи та Деменка. У першій слободі коефіцієнт знизився з 71% до 8,5%, а у другій – з 126% до 0,5%. Її населення за період з 1729 по 1736 рік зросло всього лише на одну особу. Зрозуміло, що це свідчить про значне скорочення, якщо не припинення приросту населення.

Винятком з цього правила були слободи Єленка та Клинци, де коефіцієнт не зменшився, а зріс, відповідно – з 35% до 37,6% і з 15,4% до 20%. Це, на нашу думку, має свідчити про значне зростання середньорічного приросту населення. До речі, саме у Клинцях цей показник за період між першим і третім переписами виявився найвищим – 6,3%. У зв'язку з цим постає закономірне питання: за рахунок чого було досягнуто такого високого рівня? Сумнівно, щоб це трапилося внаслідок природного приросту, адже у такому випадку його показник не повинен був знижуватись упродовж 21 року, а це навряд чи можливо. Принаймні коефіцієнт природного приросту по цій слободі за 1761 р. (див. табл. 3.2) значно менший – 2,5%.

Цілком можливо, що збільшення числа мешканців відбувалося за рахунок міграції з центральних регіонів Росії. Однак у нашому джерелі пряма

вказівка на це відсутня. Не простежується вона і за Румянцевським описом Малоросії. У цьому документі записані 17 осіб, які прийшли до Клинців з 1729 по 1736 рр., але усі вони прибули з Речі Посполитої¹. Складається враження ніби іншого шляху на Стародубщину, ніж через польську старообрядницьку колонію Ветку, для російських старовірів у той час не існувало.

Поставити під сумнів це твердження спонукає той факт, що, за нашими розрахунками, найбільше приріст населення уповільнився у тих слободах, які знаходились поблизу кордону – Шеломах, Деменці, Злинці, Добрянці, Радулі, Чуровичах. Ті ж, у яких спад був невеликим, а то й простежується приріст – Воронок, Лужки, Клинці, Єленка, – були від нього максимально віддаленими. На нашу думку, це було пов'язано зі спробами російської влади припинити втечі старовірів до заснованої ними на польській території колонії Ветки. Уряд Анни Іоанівни на початку 30-х рр. створив по всьому західному кордону форпости для відлову цих утікачів.² За таких обставин вихідці з російських губерній, очевидно, боялися селитись у прикордонних слободах. Відповідно, мігранти поповнили кількість мешканців більш віддалених від кордону поселень, що привело до значного зростання приросту населення у трьох вищеназваних слободах.

Їхню відсутність у відомих нам джерелах можна, очевидно, пояснити прагненням слобідського керівництва приховати від офіційної влади цю категорію населення з огляду на можливі репресії. З цієї ж причини відбулося й зменшення міграційного потоку та дещо змінився його напрям. Ймовірно, що саме це й стало однією з причин зниження коефіцієнту загального приросту між переписами капітана І. Брянчанінова та майора Г.Павлова.

¹ Там само. – ф.57, оп.1, спр.117, арк.112 – 294.

² Лилеев М.И. Из истории раскола на Ветке и в Стародубье... – С.293.

Незважаючи на вказані коливання загального коефіцієнту, його показник на період між першим та третім переписами свідчить про значне зростання населення слобод. Згідно даних джерел загальне число мешканців зросло на 2830 осіб – 1484 чоловіків та 1349 жінок.

Коефіцієнт природного приросту, як уже зазначалось, можна вирахувати лише для 1761 р. Обчислюється він за такою формулою:

Формула (3.2)

$$K_{\text{прир}} = \frac{S_{\text{народж}} - S_{\text{смер}}}{P_{\text{ср.р}}} \cdot 100\% ,$$

де $S_{\text{народж}}$ і $S_{\text{смер}}$ – число народжень і смертей за визначений період, $P_{\text{ср.р}}$ – середньорічне число населення¹. (див. табл. 3.2).

Таблиця 3.2

Природний приріст населення у 1761 році

Слободи	Народилось	Померло	Природний приріст	Коефіцієнт природного приросту
Климова	25	12	13	1,2
Митьківка	34	2	32	4,1
Зибка	43	16	27	1,9
Шеломи	11	6	5	0,5
Деменка	13	5	8	2,3
Злинка	38	6	32	3
Клинці	15	2	13	2,5
Єленка	32	7	25	2,3
Воронок	36	—	36	3,7
Лужки	26	4	22	2,8
Чуровичі	26	1	25	6,5
Млинка	10	4	6	1,8

¹ Демографический энциклопедический словарь. – С.206.

Добрянка	30	7	23	1,8
Радуль	18	1	17	4,1
Загальний	357	73	284	2,4

Як бачимо, показники природного приросту для усіх без винятку слобод позитивні, що вказує на зростання числа населення і відсутність демографічної кризи. Найбільшого рівня (6,5%) він досяг у слободі Чуровичі, де того року народилося 25 осіб, а померла лише одна. Найменший коефіцієнт у Шеломах – народилось 11, а померло 6. Середній показник склав 2,4%. Показово, що його значення повністю збігається з середньорічним показником, який ми вирахували для загального коефіцієнта приросту населення (див. табл. 3.1).

Найбільший міграційний потік, як свідчить джерело, прибував до слобод із території Речі Посполитої. Вперше т.з. „польські вихідці” з’явилися там ще наприкінці XVII ст. Російський дослідник Р.І. Перекрестов, спираючись на перепис капітана Брянчанінова, доходить висновку, що перші представники цієї категорії прийшли до слобід у 1699 р¹. Однак у Румянцевському описі Малоросії зустрічаються повідомлення й про раніших мігрантів. Зокрема, мешканець слободи Зибка Петро Курлуков «зашел в Полшу, а с Полши в Россию и в слободу Зыбкую тому ныне 72 года», тобто у 1695 році².

З початку XVIII ст. такі переходи набувають постійного характеру, а число мігрантів неухильно зростає. Так, з 399 осіб, прибулих до описних слобод упродовж 1701 – 1729 рр., 31,3% вийшли з-за польського кордону. Найбільша їх чисельність – 66 осіб – у 1721-1729 рр³. Можна говорити, що у той період виокремлюється два шляхи міграції до слобід – безпосередньо з

¹ Перекрестов Р.И. К вопросу о переселенческих потоках крестьян... – С.226.

² ЦДІАК України. – Ф.51, оп.1, спр.116, арк..257зв.

³ Перекрестов Р.И. К вопросу о переселенческих потоках крестьян.... – С.227.

Великоросії та транзитом через Річ Посполиту, зазвичай через Ветковські слободи. Причому другий шлях, хоч і був довшим (старовіри кілька років вимушені були жити на польській території), зате, безумовно, безпечнішим. Адже можливість називатися людьми «польської нації», яку вони при цьому отримували, значною мірою дозволяла їм уникнути повернення до колишніх власників, покарання за втечу від рекрутчини тощо. Про те, що саме транзитний шлях старовіри вважали надійнішим, свідчить, на нашу думку, зростання у 20-х рр. XVIII ст. числа представників цієї категорії мігрантів.

Р.І. Перекрестов, аналізуючи перепис 1729 р., дійшов вмотивованого висновку, що остаточне оформлення транзитного шляху через Річ Посполиту відбулося після 1715р., тобто тоді, коли мешканці „малоросійських розкольницьких слобод” перетворилися із „збіглих розкольників” на „описних слобод обивателів”. Отримати цей статус могли лише вихідці з-за польського кордону, яким дозволили селитися в слободах¹. Очевидно, тоді ж виникла й стратегія його набуття, яка залишалася дієвою майже до кінця століття. Так зокрема, в одному з документів Київської губернської канцелярії зустрічаємо такий запис, датований 1765 р.: «...пашпорты берут для того токмо, чтобы у них был вид, что они не беглые, чем легко пользоваться могут или уже и пользуются все беглые дворцовые и помещищьи крестьяне, ибо в одном месте перешед границу, в другом опять перешед оную называются раскольниками и берут пашпорты, с коими и живут там или в другом месте, где захотят»². Ще одне свідчення про значне поширення такої практики знаходимо в матеріалах слідства й суду над О. Пугачовим, який напередодні повстання деякий час жив на Стародубщині. Старовіри порадили йому випробуваний роками спосіб легалізації: «Лучше де не можно, как итти в Польшу, а оттуда выйти на форпосты, объявится выходцом, взять указ, где хочеш поселиться, и туда проехать, а со временем

¹ Перекрестов Р.И. Структура переселенческих потоков... – С.135.

² ЦДІАК України. – Ф.59., оп.1., спр.4555, арк.23.

де можешь и жену свою, хотя воровски к себе доставить, и жить целый век спокойно»¹

Важливість т.з. „польського чинника” засвідчує й наявність двох представників цієї групи мігранців серед осадників слобод. Зокрема, слободу Климову осаджував прибулий «из-за границы полской местечка Головчина мещанин Клим Ермолаев»², а слободу Чуровичі «из-за границы полской местечка Шаргорода мещанин Потап Гуменицкой»³. Про першого з них відомо, що, перебуваючи на території Речі Посполитої, він займався торгівлею хутром, рибою та дерев'яними виробами.⁴

До цього часу залишається відкритим питання: чому ця група переселенців надавала перевагу Стародубщині над Веткою? Сумнівно, щоб на це впливали якісь економічні чи політичні переваги, адже вважається, що ставлення річпосполитської влади й шляхти до старовірів відрізнялося віротерпимістю⁵, а умови поселення були доволі поблажливими⁶. Можливо, давалася взнаки перенаселеність Ветковських слобод, число мешканців яких

¹ Документы о следствии над И.Е. Пугачевым // Вопр. ист. – 1966. - №3. – С.134. Детальніше про перебування О. Пугачова на Стародубщині та бібліографію до проблеми див. Поддубный А.И. Был ли Емельян Пугачев в старообрядческом Климовском монастыре? // Клинецовский летописец: Сб. – Клинци, 2004. – Кн.1. – С.420 – 432.

² ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.3395, арк..1зв.

³ Там само, арк.7.

⁴Исайчиков Ф.С., Исайчиков В.Ф. Нашим землякам климовцам посвящается // <http://prosvet.h1.ru/1klim.htm>

⁵Поташенко Г.П. Русские старообрядцы в Великом княжестве Литовском: становление древлеправославной традиции // Мир истории – 2002 – №4. // <<http://www.historia.ru/2002/04/potashenko.htm>>. Детальніше про релігійну терпимість на території України та Білорусі у досліджуваний період див.: Яременко М. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2003. – Вип.3. – С.121 – 136.

⁶ Див. умови поселення старовірів поблизу містечка Чорнобиля на землях Я. Ходкевича (Лилеев М.И. Новые материалы для истории раскола... – С.244.)

напередодні т.зв. „першої вигонки” (1735 р.) досягало 40 тис. осіб¹. Через це частина мігрантів, не зумівши облаштуватися на Ветці, вимушена була йти у Стародубські слободи.

Ймовірно також, що втікачі-старовіри розглядали Ветку й Стародубщину як єдину територію – „свій простір”, на противагу „чужому”, зайнятому „Антихристовими слугами”, на який перетворилися місця їхнього колишнього проживання². Кордон, що ділив ці землі на дві частини, належні до різних держав, був для них значною мірою умовним. Підтвердженням цього може, на нашу думку, слугувати унікальна культура, створена мешканцями регіону, яка дослідниками розглядається як одне ціле³. У цьому випадку перехід старообрядців з Ветки до Стародубщини можна розглядати як внутрішню міграцію. Для повнішого її вивчення корисно було б знати – чи відбувалися і в яких розмірах переселення у зворотньому напрямку – з Стародубщини до Ветки? Проте, на жаль, використані нами джерела не дають такої можливості.

Одним із проявів зниження приросту населення між переписами 1729 р. та 1736 р., про яке йшлося вище, було, очевидно, й скорочення даної групи мігрантів. Як ми вже зазначали, значною мірою цьому сприяли репресивні заходи уряду імператриці Анни Іоанівни, що призвело до зміни напрямку міграції. За словами самих старообрядців, міграційний потік тоді спрямовувався у зовсім протилежному від слобод напрямку – «в полскую и турецкую области»⁴ (підкреслено мною – Ю.В.). Важливе місце в урядових заходах посідав розгром Ветки у 1735 р. Його вплив на приріст населення

¹ Канфесії на Беларусі (к.ХVІІІ – ХХст.) / В.В. Грыгор‘ева, У.М. Завальнюк, У.І. Навіцкі, А.М. Філатова; Навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мн.:ВП Экаперспектыва, 1998. – С.49.

² Савельева О.А. Образ «чужого» в старообрядческом фольклоре. К проблеме этноконфессиональной самоидентификации // Одиссей. Человек в истории. История в сослагательном наклонении? – М.: Наука, 2000. – С.208.

³ Поздеева И.В. Указ. соч., С. 52 – 69.

⁴ Наказ жителей описных слобод. — С.205.

„описних слобод” чітко простежується за даними Румянцевського опису, згідно яких у 30-ті рр. до слобод Деменка, Зибка, Злинка, Климова, Клинци, Чуровичі й Шеломи з польської території вийшло 52 родини. Причому майже всі – 50 – прибули до „вигонки Ветки” і лише дві після. Отже, міграція у результаті цього заходу фактично припинилася.

Чергове поживлення міграційних процесів розпочинається після нового відродження ветковських слобод, а також зміни урядової політики щодо старообрядців у 40-ві рр. Очевидно, проблема повернення підданих стояла значно гостріше, ніж необхідність боротьби з розколом. Через неефективність силових методів, що переконливо засвідчив повний провал “першої вигонки Ветки”, вирішили діяти політичними засобами. У травні 1743 р. на ім'я тодішнього голови “Правління гетьманського уряду” генерал-лейтенанта І.І. Бібікова було видано указ Сенату, який скасовував попереднє розпорядження : «...и к ношению раскольнического платия и к бритию бород и усов против живущих в великороссийских городах не принуждать, дабы от того за границу побегу не учинили ибо некоторые живут близ, а другие на самой польской границе».¹ Крім цього, указом від 28 травня 1744 року дозволили приймати у слободи тих старовірів, які приходили з-за кордону Речі Посполитої: «... раскольщиков, вышедших из-за полской границы, которые желают жить в Малой России, в раскольнические слободы принимать».²

За даними „відомості Тітова-Борозни” за період від третього перепису і до 1760 року включно з території Речі Посполитої прибуло 4198 осіб (2401 чоловіків і 1797 жінок). До того ж, у 1761 р. із-за польського кордону прибуло ще 287 осіб (242 чоловіків і 45 жінок). Тобто, майже третина старовірів, які проживали в „описних слободах” на 1761р. – 4485 осіб (2643 чоловіки і 1842 жінки), прибула з території Речі Посполитої. Якщо зіставити

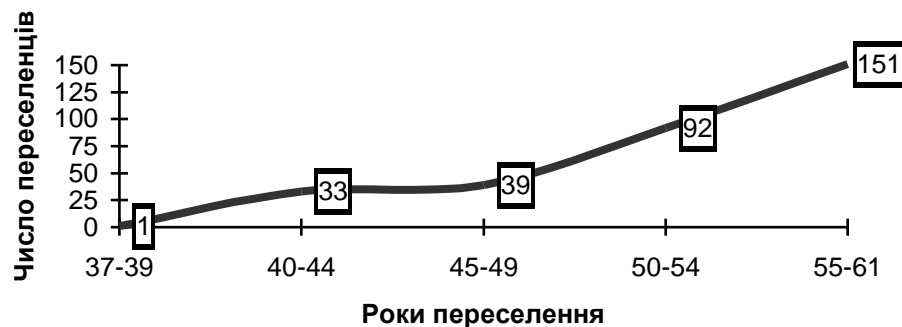
¹ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 127, спр.250, арк.3.

² ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.6242, арк.8.

це число з відрізком часу, протягом якого вони переселялись, то виходить, що в середньому щорічно мало прибувати по 179 осіб.

Зрозуміло, що міграція не могла бути такою рівномірною. Її інтенсивність в окремі роки спробуємо простежити за матеріалами Румянцевського опису, у якому, як правило, зафіксований рік приходу частини мешканців та вказане місце їхнього попереднього проживання. З цією метою з описів чотирьох слобод – Клинців, Климової, Злинки та Зибкої – ми вибрали тих мешканців, про яких записано, що вони прийшли з території Речі Посполитої за період з 1737 і по 1761 рр. включно. Таких виявилось 316 осіб. Розподіл їх по роках вказує, що число переселенців стало рости з 40 –х рр.

Це добре видно й на створеній нами на основі вибраних даних діаграмі(див. мал. 3.1).

Мал. 3.1 Переселення з території Речі Посполитої

За нею у слободи в той період прийшло 72 особи (33 – до 1745 року і 39 – до 1750). Відомо також, що у 1749 р. представник старовірів, які бажали повернутись з Польщі та Молдавії, прохав імператрицю надати їм землю на території Гетьманщини. Як зазначав М.І. Лілеєв: «... в 1749 г. явився поверенный от живущих в Польше и Молдавии раскольников Сидор Тарасов [...]. Он просил императрицу о прощении за побег и позволении поселится в Миргородском полку, на пустых землях или местах с обещанием служить пограничную и береговую службу, как донские казаки, или платить 40

копеечный оклад. Причем [Сидор Тарасов] объявил, что таких будет более 25 000 чел.». ¹

Проте масова міграція з території Речі Посполитої, на нашу думку, розпочалась, очевидно, у 50-х рр., після повернення “описних розкольницьких слобод” під владу Київської губернської канцелярії. Принаймні таке припущення дозволяє зробити наша вибірка, адже за період 1750 – 1761 рр. із-за польського кордону в слободи прибуло 243 родини старовірів, що становить 77% усіх переселенців.

Як зазначалось вище, ще одним джерелом поповнення “описних слобод” була свого роду внутрішня міграція — перехід до них старовірів із населених пунктів, які знаходились у володіннях Києво-Печерської лаври. Коли саме розпочалося це переселення, визначити доволі складно через те, що в опрацьованих нами джерелах, як правило, вказується лише слобода, з якої прийшла та чи інша особа. Інколи ще й називали дату виходу з Речі Посполитої. Повідомлень же про час приходу представників цієї категорії в описах названих вище чотирьох слобод ми знайшли лише сім. Більшість із них (5) відноситься до 40-х рр. Безумовно, що на основі таких скупих даних ми не можемо робити однозначних висновків. Однак дозволимо собі припустити, що активне переселення лаврських старообрядців розпочалось саме у той період. Підстави для цього дає ще й та обставина, що, на відміну від решти українських державців, на чіїх землях поселились старовіри, архімандрит монастиря Тимофій Щербацький у травні 1741 року домігся закріпачення мешканців, розташованих на лаврських землях слобод Ардоні, Свяцької та Тимошкиного Перевозу.²

Відтоді, можливо, й розпочався їхній відтік до інших старовірських поселень. Принаймні перепис 1736 року нічого подібного не фіксує, а інші

¹ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 127, спр.250, арк.1зв.

² Б.а. Раскольничьи слободы в Черниговщине в первой половине XVIII в. — С.400.

підстави, які б могли викликати аналогічний процес, нам не відомі. Нез'ясованим залишається час припинення міграції. Проте у даних за 1761 рік свідчення про неї відсутні. З інших джерел довідуємося, що у 1755 році зі слободи Свяцької перейшло 145 осіб, Ардоні – 204, а Тимошкиного Перевозу – 12.¹ Тобто міграція припинилася не раніше другої половини п'ятдесятих років.

Усього на 1761 рік переселилось 349 осіб. Найбільше — до Клишів — 88 осіб, Деменки — 64, та Зибкої — 53. До Млики та Радулі переселення не відбувалось взагалі.² Пояснити цю диспропорцію можна виключно близькістю географічного розташування слободи Ардоні до Клишів, а Тимошкиного Перевозу до Деменки та Зибкої. Милинка ж і Радулів знаходились найдалі від указаних володінь Лаври. На відміну від переселенців із Речі Посполитої, співвідношення чоловіків і жінок відносно однакове, що свідчить про переселення цілих сімей. Показово, що в джерелах зовсім не зустрічаються згадки про спроби влади зупинити ці переходи.

Викликає сумнів показана у відомості кількість переселенців із лаврських володінь. Підстави для цього дає свідчення першого управителя “описних слобод”, колезького асесора Василя Морозова про те, що на 1756 р. із названих населених пунктів прибуло 528 осіб.³ Не виключено, що вони приходили і в наступні роки. Таким чином, за 4 роки кудись поділись близько 200 осіб. На нашу думку, може бути кілька пояснень цього явища. Перш за все — зворотна міграція. Про неї свідчив згаданий управитель Морозов у відомості, поданій до Київської губернської канцелярії на початку 1756 р. Він писав: «Из отданных Киево-Печерской лавре слобод Ардонии Святской и Тимошкина Перевозу, которые являлись и на жительство ведомства волосной конторы в описные слободы по желанию их были

¹ ЦДАК України. – Ф.59, оп.1, спр.2864, арк.5.

² Там само, спр.3612, арк.4-26зв.

³ Там само, спр.2864, арк.11зв.

приняты, как и в показанные Киево-Печерской лавры слободы многие поуходили (підкреслено мною — Ю.В.)»¹.

Однак, на місце попереднього проживання старовіри поверталися уже в новій якості – „описних слобод обивателів”. Очевидно, цей статус більш відповідав їхнім інтересам, ніж перспектива закріпачення, адже давав можливість уникнути його, не покидаючи давно обжитого місця. Цілком імовірно, що головною метою цієї категорії мігрантів було не переселення в „описні слободи”, а лише приписання до них. Свідчення про масштаби даного явища знаходимо у наказі депутатів від малоросійських старообрядців до скликаної Катериною II Законодавчої комісії 1767 р. І.Щапову, де говориться: «в тех слободах и поныне жительствоуют по большей части состоящие под ведомством волостной конторы», з яких «взимаются и подушные деньги в здешнюю волостную контору». Їхнє число було доволі значним. Зокрема, в Ардоні мешкало 124 такі особи, в Свяцькій – 231, а в Тимошкиному Перевозі – 73. Ця категорія становила більшість мешканців старообрядницьких поселень Києво-Печерської лаври, підданими якої залишалося лише 106 осіб².

По-друге, лаврські вихідці могли втягнутися у міграцію мешканців “описаних слобод” до Новоросії, що розпочалась після спорудження у 1752 році фортеці Св. Єлизавети. Досить активну роль у цих процесах відігравали мешканці слободи Клинци, куди масово переходили піддані Лаври, які заснували на нових землях населений пункт із такою ж назвою.³

Не можна також виключати й того, що хтось із авторів зазначених відомостей, Морозов або Тітов з Борозною, користувалися неперевіреними даними, допустили помилку чи відбулися простою відпискою, не враховуючи реальної ситуації.

¹ Там само, арк.52зв.

² Наказ жителей раскольнических слобод. – С.207.

³ ІР НБУ ім. В.І. Вернадського. – Ф. 127, спр.49, арк.2.

Отже, вказана відомість дозволяє досить детально розглянути динаміку міграційних процесів у слободах. Її аналіз переконливо засвідчує, що саме міграції були одним з основних джерел поповнення населення „описних слобод”, яке, починаючи від перепису полковника Г. Єргольського і до часу укладення відомості 1761 р., постійно зростало.

Це зростання продовжувалось ще, як мінімум, до 1765 р. Його засвідчує ще один документ з фонду Київської губернської канцелярії – «[Обывателей] полное число в раскольнических слободах по последней ревизии в каждой за выпуском в разные губернии 1769 году сентября 10 дня»¹. У ньому наводяться дані за III ревізію по всіх старообрядницьких слободах в Малоросії, включаючи й ті, що належали Києво-Печерській лаврі. Якщо вирахувати ці останні, то виходить, що на 1765 р. в „описних слободах” проживав 17891 мешканець (9500 чоловіків і 8391 жінка). Таким чином, за три роки (1762, 1763, 1764) населення збільшилось на 6142 особи (3066 чоловіків і 3076 жінок), що становить більше половини того числа, яке нарахували у 1761 р.

У середньому щорічно мало прибувати понад дві тисячі осіб. Безумовно, що такої рівномірності бути не могло. Найвірогідніше, що основна маса переселенців прибула до слобод у 1764 р., тобто у результаті другої „вигонки Ветки”. Вважається, що значна частина її мешканців переселилася у сусідні стародубські слободи². Крім того, велику частину ветковців було переселено до Сибіру – на Алтай, у Барабінський степ та Забайкалля. Зокрема, за свідченням Ф.Ф. Болонева, лише до Забайкалля було виведено близько 5 тис. осіб.³

Спробуємо з’ясувати приблизне число цієї категорії прибульців. Припустимо, що природній приріст населення слобод у 1762 і 1763 рр. був

¹ ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.5790, арк..21.

² Никольский Н.М. Указ. соч., С.240.

³ Болонев Ф.Ф. Старообрядцы Забайкалья в XVIII – XX вв. – Новосибирск: АОЗТ Февраль, 1994. – С.52.

таким же, як і у 1761 – 284 особи. Якщо із загального числа переселенців вирахуємо приріст за два роки, отримаємо цифру 5574. Отже, можна дійти висновку, що в результаті другої „вигонки Ветки” населення „описних слобод” зросло більше, ніж на 5 000 осіб.

Можна також висловити припущення, що слободи фізично не могли відразу прийняти таке значне число переселенців і забезпечити їх земельним наділом. Тому переселення досить часто виражалось у тому, що новоприбулі лише реєструвались у волосній конторі, отримували паспорт із записом про те, що вони „описних слобод обивателі”, а самі жили в інших місцях. Про це свідчать і дані Румянцевського опису. Зокрема, у переписі слободи Злинки 12 із 16 прибулих у 1764 р. родин записані як: «оной слободы обыватели не имеют в той слободе никакой оседлости и [должны] которые питатся своим промыслом и художеством ходят по великороссийским и малороссийским городам и селам, а жены их с детьми которые за ними пошли живут при отцах их...»¹. Подібна ж картина спостерігається і в слободі Климовій² та інших населених пунктах. Тобто, друга вигонка Ветки спричинила перенаселеність слобод і загострила демографічну ситуацію в регіоні.

Значна частина вимушених переселенців продовжувала підтримувати економічні зв'язки з місцями свого колишнього проживання. Вони ще деякий час засівали поля, торгували та займалися промислами на польській території.

Небажання старовірів остаточно залишати обжиті місця збігалось з прагненням польських землевласників якомога довше затримати їх у своїх маєтках. З цією метою вони використовували різноманітні засоби. Так, у січні 1765 року бурмистр розкольницьких слобод повідомляв Київського генерал-губернатора про те, що: «польские владельцы, как высланных тех российских беглецов о дворах, и от о посеянном ими хлебе отказали, что на

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.116, арк..631.

² Там само, арк.78-79.

российскую сторону забрать и тамо продать не отдают, так и записанных обывателей в слободы о дворах отказали, а хлеб, который они сеяли, сжать и в гумны свозить и молотить дозволили с тем, что все они те земли, коими владели, паки и к предбудущему году засеяли...». За твердженням бурмиистра, з цієї причини у встановлений термін у слободи не повернулась частина старообрядців, відпущених волосним правлінням до Ветки для полагодження своїх справ. Вони звернулись до бурмиистра за допомогою і прохали його «о том как бы им избыть того, чтобы хлеб пожать и на российскую сторону забрать, а впредь хлеба не засевать».¹

Сказати важко, наскільки описана ситуація відповідала дійсному стану речей і наскільки щирим було зазначене прохання. Не слід забувати, що значна частина вигнаних старообрядців не виявляла великого бажання залишати давно обжиті місця і налагоджувати господарство в нових умовах. Тому вони використовували будь-який привід, щоб відтягти час остаточного переселення. Отже, подібні заборони могли й не носити масового характеру, а були поодинокими випадками. Проте не можна відкидати і той факт, що «вигонка Ветки» досить боляче відобразилась і на економічних інтересах польських магнатів – Тишкевичів, Халецьких, Чарторийських та ін., у маєтках яких знаходились поселення старовірів. Адже вони відразу втратили значну частину прибутків. Сучасний білоруський дослідник А. Горбацький з цього приводу зазначає: „матеріальні збитки у 1765 р. становили лише у містечку Гомелі і слободі Спасовій 361433, 2/3 тинфів, а податкові збитки – 301433, 1/3 тинфів. Збитки у Засожській волості становили 46084 тинфи. Значна кількість старообрядницьких слобод і сіл залишилася без людей. Господарство занепало, землі запустили, бо нікому було обробляти”². Тому,

¹ Там само. – Ф.59, оп.1, спр.5621, арк.16-17.

² Гарбацкі А.А. Гісторыя стараабрадніцтва на Беларускіх землях // Старообрядчество как историко-культурный феномен. Материалы Междунар. науч.-практ. конференции «Старообрядчество как историко-

на нашу думку, щоб звести до мінімуму свої втрати, землевласники могли висунути згадані вище умови. Так чи інакше, а частина вигнаних із Ветки старообрядців ще деякий час залишалася на її території.

Російська влада спочатку доволі поблажливо ставилась до того, що старовіри займались господарством у місцях свого попереднього проживання, вимагаючи лише вчасної сплати податків. Окремим із них видавали навіть спеціальні дозволи. Так, указом Київської губернської канцелярії від 27 січня 1765 року дозволили пропускати через кордон мешканця слободи Добрянки Федота Бондарєва, усіх членів його родини та найнятих ним робітників. Цей дозвіл йому було надано для «нагляду» за відкупленими у маєтках князя Чарторийського скляної гуті, млина і залізної рудні.¹

У більшості ж випадків старовірів відпускала волосна адміністрація за умови надійного поручительства про сплату податків. Однак необхідно зазначити, що подібні дії допускались лише по відношенню до старообрядців, виселених із Ветки. Переселенцям з інших територій Речі Посполитої – Курляндії, Ліфляндії, Вітебського та Полоцького повітів – такі дозволи не видавались.

Частина переселенців намагалась залишитись у Ветці, й надалі сподіваючись, очевидно, на її чергове відновлення. Можливо, саме через це губернська канцелярія у червні 1765 року заборонила волосному начальству видавати паспорти на проживання у Речі Посполитій більше, ніж на рік. Однак і після закінчення цього терміну значна частина старовірів залишалася у Ветці. За даними волосної контори, на 1768 рік їх нараховувалось 479 осіб.² Виходячи з цієї ситуації, у червні того ж року Київська губернська канцелярія видала розпорядження про повернення старообрядців до місць

культурный феномен» (Гомель, 27-28 фев. 2003 г.): Гомель: ГГУ, 2003. – С.56.

¹ ЦДІАК України. – Ф.59, оп.1, спр.5621, арк.18.

² Там само, арк.41

їхньої прописки: «...раскольников всех не обходя никого с семействами из Польши в те слободы в кои записаны выслать и больше им там жить и домов иметь не велеть не приемля от них никаких отговорок».¹

Таким чином, значне зростання числа старовірів Стародубщини відбулось у результаті другої „вигонки Ветки”. Та обставина, що більшість новоприбулих не переселялась безпосередньо в слободи, а лише приписувалось до них, на нашу думку, може свідчити про їхню відносну перенаселеність. Одним з проявів цього слід, очевидно, вважати й загострення саме у той час земельних суперечок між старовірами та власниками з числа місцевих поміщиків, козаків і селян, про що свідчить факт заснування у тому ж 1764 р. з наказу Сенату спеціальної слідчої комісії².

Однак незабаром гострота демографічної ситуації почала спадати. Згадувана відомість 1769 р. фіксує скорочення населення на 3221 особу (1875 чоловіків та 1346 жінок). У середньому щорічно, від III ревізії, вибувало по 805 осіб. Зрозуміло, що це не було результатом зростання показників смертності, адже за нашими підрахунками природній приріст населення окремих слобод становив у 1766 р. – 1,8%, у 1767 – 2,5%, у 1768 – 0,7%, у 1769 – 1,1%. Основною причиною стала реалізація вже згадуваних заходів уряду Катерини II. Повертаючи старообрядців з території Речі Посполитої, влада намагалась не лише збільшити за їхній рахунок число податного населення, а й залучити їх до колонізації новоприєднаних територій Півдня і Сибіру³.

Судячи з джерел, основними напрямками міграції мешканців „описних слобод” були Астраханська, Білгородська та Новоросійська губернії. На першому місці була, безумовно, Новоросійська. На це також вказують дані

¹ Там само, арк.39.

² Там само, спр.8442, арк.1.

³ Про переселення старовірів з польських володінь до Сибіру див.: БолоневФ.Ф. Указ. соч.

по окремих слободах, які є в нашому розпорядженні. Так, з слободи Климової до Астраханської губернії на 1767 р. вибуло 87 осіб, до Білгородської – 88, а до Новоросійської – 365¹; з Митьківки відповідно – 13, 22, 151²; з Зибкої до Астраханської не переселився ніхто, до Білгородської – 13 осіб, а до Новоросійської – 415³.

Масового характеру переселенський рух набув, очевидно, уже до 1767 р. Можливо навіть, що саме на цей рік припадає його найвище піднесення. Принаймні на таку думку нашої думку наштовхують формулювання документів. Зокрема, у ревізських реєстрах слобод Деменка і Шеломи всі вибулі до Новоросійської губернії датовані саме цим роком⁴. Тоді, за нашими підрахунками, з слободи Деменки вибуло 92 особи чоловічої статі, а з Шоломів – 87. Усього ж із кожної з слобод за період з 1765 по 1769 рр. вибуло відповідно 131 і 102 чоловіки. Якщо ж свідчення наших джерел правильні, то виходить, що частка тогорічних мігрантів склала у Деменці 69,7%, а в Шеломах 85,3% від усіх чоловіків, вибулих із цих поселень за вказаний період.

Про досить значне втягнення малоросійських старовірів у колонізаційні процеси свідчить і велика кількість порожніх дворів та бездвірних хат в окремих слободах. За даними Румянцевського опису, у Деменці таких дворів і хат було 37, у той час як заселеними залишалися 23 двори та 2 хати⁵. Подібна ж картина спостерігалася й у Чуровичах, де опустіло 6 дворів і 56 бездвірних хат, а залишилося заселеними 8 дворів та 13 бездвірних хат⁶. У Клинцях спустіло 102 двори і бездвірні хати⁷. Найкраще у

¹ ЦДІАК України. – Ф.1907, оп.1, спр.389, арк.168.

² Там само. – Ф.57, оп.1, спр.116, арк.167.

³ Там само, арк.395.

⁴ Там само. – Ф.1907, оп.1, спр.389, арк.172-194.

⁵ Там само. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.2.

⁶ Там само, арк.91.

⁷ Там само, арк.112.

цьому плані виглядали Шеломи. Там нарахували 7 покинутих дворів і 13 бездвірних хат, а заселеними залишилися 26 дворів та 27 хат¹.

Для позначення таких господарських одиниць використовували формулювання, які мало чим відрізнялися в окремих слободах. Спільним для усіх подібних записів було повідомлення про причину і напрямок вибуття господаря двору чи хати. Наприклад: «Бездворная изба с сенми, в сенех чулан и еще изба с сенми, хлевок огороженный тыноми, при нем поветка для поклажи дров над погребом, огорожена тыном. Оное все стоит впусе, а жила в ней до сего женщина Татьяна Клеменова дочь Тимофеевская жена [Кудрюмова] з детми Миколаем, Никитою, Аникеем и Фролом, которая в силу указанного повеления вышла в степные места в Белгородскую губернию на поселение»², або «Двор, в нем строение: изб 2, олейня 1, амбар 1, баня 1, сарай для скота 1, гумно 1, вышедшаго в Новороссийскую губернию обывателя Савелия Лазарева сына Макова»³.

Можливо, що така активна участь у колонізації Новоросії й була однією з причин значного зменшення приросту населення в останні чотири роки перед IV ревізією. Як відомо, значну частину переселенців становили люди репродуктивного віку. Отже, у результаті їхнього виселення слободи не лише втратили певне число своїх жителів, а й тих дітей, які народились у сім'ях переселенців на новому місці. Це, безумовно, не могло не позначитись на показниках природного приросту населення.

Таким чином, спираючись на вищенаведені дані, можна стверджувати, що заходи по поверненню російських втікачів з-за кордону і залучення їх до колонізації новоприєднаних територій, вжиті імперським урядом, суттєво вплинули на демографічну ситуацію в „малоросійських розкольницьких слободах”. Перш за все з середини 60-х рр. вони перестали бути кінцевим

¹ там само, арк..53.

² Там само, арк.211зв.

³ Там само, арк.56.

пунктом для втікачів з російських територій. По-друге, самі мешканці слобод втягнулися в колонізацію Півдня, що не лише зняло проблеми перенаселеності, а й призвело до значного скорочення числа жителів старообрядницьких поселень.

* * *

Аналіз проблеми розвитку міграційних процесів в „описних слободах”, на нашу думку, не буде повним без дослідження географії походження старовірів-мігрантів та соціального складу учасників цього масового переселенського руху. Дослідники вказаної проблеми, М.І. Лілеєв та Р.І. Перекрестов, спираючись на дані перепису капітана І. Брянчанінова, аргументовано доводять, що основу міграційних потоків з часу заснування слобод і до укладення реєстру 1729 р. становили вихідці з сучасного Центрального району Росії¹. У той час це були Московський, Ярославський, Козельський, Костромський, Муромський та інші повіти. Використовуючи Румянцевський опис Малоросії, спробуємо простежити, чи зберігалася ця тенденція у подальші роки і наскільки масово втягувалося у цей процес населення інших регіонів. Важливо також визначити певні пріоритети в спрямуванні міграційних потоків до конкретних слобод. Для аналізу візьмемо шість слобод: Деменку, Злинку Климову, Клинци, Чуровичі та Шеломи². З опису цих слобод ми вибрали лише ті родини, відносно яких існує інформація про те, звідки походили їхні глави чи предки. Таких виявилася 1051 родина. Серед цих переселенців умовно виділимо п'ять основних міграційних потоків: представників Центрального, Центрально-Чорноземного, Північно-Західного економічних регіонів Росії³; окремих

¹ Лілеєв М.И. Из истории раскола на Ветке и в Стародубье... – С. 79.; Перекрестов Р.И. К вопросу о переселенческих потоках... – С. 228. Його ж: Структура переселенческих потоков... – С.70 – 154.

² ЦДІАК України. – Ф.57, спр. 116,117.

³ Для зручності використаємо сучасний поділ на економічні райони та губернський поділ ХІХ ст.

вихідців з інших регіонів імперії – Малоросії, Півночі, Поволжя, Уралу, Сибіру тощо, а також з-поза її меж (див. мал. 3.2).

Мал. 3.2 Основні міграційні потоки

Як бачимо, переважали серед них, як і раніше, представники Центру – 616 родин (58,6%). Щоправда, порівняно з переписом капітана І.Брянчанінова відбувся перерозподіл розмірів міграційних потоків, які виходили з різних місцевостей у середині цього регіону. Якщо, за твердженням Р.І.Перекрестова, до 1729 р. більшість переселенців вийшла з Калузької губернії – 23,2%, а далі йшли Орловська – 18% та Московська – 12%¹, то за даними 1767 р. лідирували представники Московської губернії – 37,4%, друге місце посідали мешканці Калузької – 21,4%, а третє – Орловської – 10,2% губерній.

Дещо зріс потік втікачів з Північно-Західного регіону (Новгородська та Псковська губернії). Їхня частка збільшилася з 6,4% до 8,1%, а число вихідців з Нижегородської губернії, навпаки, зменшилось з 8,8% до 2,9%. Традиційно незначною залишалась частка вихідців з Півночі – Вологодської, Олонецької губернії та Карелії – усього 7 родин (0,6%). Новою категорією

¹ Перекрестов Р.І. К вопросу о переселенческих потоках... – С.228.

мігрантів стали: переселенці з Центрально-чорноземного регіону, зокрема, Курської губернії (у джерелі їх зафіксовано 71 родина (6,8%)), Поволжя і навіть таких віддалених регіонів, як Урал та Сибір. Щоправда, це були поодинокі випадки, зафіксовані лише у слободі Клинці.

З Уралу вийшло три сім'ї: дві (Івана Алексеєва та Антона Романова) – з Катеринбурзької губернії і одна (Філіпа Малова) – з Оренбурзької. Усі були приписними селянами знаменитих Демидівських металургійних заводів. З невідомих причин у 1749-1750 рр. вони втекли на територію Речі Посполитої, але перебували там недовго і у 1754 р. прийшли до Клинців¹. Сибіряк виявився усього один, мешканець тієї ж слободи – Ларіон Давидов «природной Сибирского уезду деревни Поповки, однодворец. Зашел в Полшу в 735, а и с Полши в Россию в слободу Клинцы в 753 годе».² Зовсім невелику групу – 33 (3%) становили ті сім'ї, представники яких знали, що їхні предки походили з Росії, але їм не було відомо, з яких саме територій.

Окрему групу переселенців становили родини, які прибули з неросійських територій. Таких ми нарахували 154 особи, що становило 14,7% загального числа мігрантів. Майже всі вони прибули з території Речі Посполитої і називалися людьми «полского прирождения». Основну масу представників цієї групи складала ті, які не пам'ятали або й не знали через раннє сирітство, звідки походили їхні предки. Виняток становили двоє уродженців м. Риги.

Потрібно зазначити, що Річ Посполита була своєрідним „перевалочним пунктом” не лише для втікачів з Росії, а й для вихідців з інших регіонів. Так, зокрема, Григорій Немецков, який прибув до слободи Клинці у 1745 р., був «турецкого прирождения»³, а двоє його односельців – Василь Хрустальов і Степан Фомін та мешканець Климової Никон Нестеров записані у джерелі як

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.226,227,229зв..

² Там само, арк.194.

³ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк. 153зв.

уродженці «швецкой нации»¹. Очевидно, йдеться про вихідців з старообрядницьких поселень, відповідно, Подунав'я та Прибалтики.

Чималу частку – 150 (14,3%), становили сім'ї, глави яких показані як особи «полской нации». Вона складалася з тих людей, які народилися на території Речі Посполитої і не знали або не бажали повідомляти про своє російське походження. На жаль, у більшості випадків джерело не інформує й про те, з яких місцевостей Речі Посполитої прибували мігранти цієї категорії. Лише відносно 54 переселенців подаються такі відомості. Практично всі вони – 52 (96,3%) вийшли з старообрядницьких поселень в Білорусії². Рівно половина 26 (50%) із них раніше проживали у Ветковських слободах – Ветці, Городні, Дубовому Лозі, Попсуєвці, Романовській, Халчі та ін. Інші дві сім'ї прийшли на Стародубщину з Подільської губернії – це була родина уже згадуваного осадника слободи Чуровичі, Потапа Гуменицького із містечка Шаргорода та Родіона Пирогова «полского прирождения города Бара», яка прибула у слободу Клинци в 1749 р.³ З огляду на це співвідношення можна, очевидно, припустити, що й ті представники цієї міграційної групи, дані про яких відсутні, теж виходили в основному з білоруських земель.

В окремих випадках міграційних потік мав цілком конкретне спрямування. Наприклад, слобода Шоломи заселялася в основному вихідцями з Козельського повіту, Калужької губернії. З 63 родин, відносно яких є дані про походження, звідти прийшла майже половина – 29 (46%).

¹ Там само, спр.117, арк. 176, 230зв.; спр.116, арк..13.

² Детальніше про розселення старообрядців на території Білорусії див.: Гарбацкі А.А. Указ соч., С.47 – 61. Його ж. Стараабрадніцтва на Беларусі ў канцы XVII – пачатку XX ст.ст.: Манаграфія. – Брэст: Выд-ва Брэсцкага дзярж. ун-та, 1999. – 202 с.; Канфесіі на Беларусі... – С. 43 – 58, 93 – 110.; Яноўская В.В. Хрысціянская царква ў Беларусі 1863 – 1914 гг. – Мн.: БДУ, 2002. – 199с.

³ ЦДІАК України. – Ф..57, оп.1, спр.117, арк.137.

Характерно, що це були уродженці кількох населених пунктів – сіл: Веїна – 8 родин, Хрюпіна – 6, Гриніна – 5, Рюшина – 3, Данилова – 2, Слободки – 2¹.

Окремо слід відзначити невелику групу сімей – 31 (2,9%), глави яких прибули до „описних слобод” з різних населених пунктів Гетьманщини. Більшість їх походила з сіл і містечок Глухівської сотні Ніжинського полку – Марченихіної Буди, Середини Буди, Понурівки, Новгородського та ін. Решта теж представляла поселення Гетьманщини. У джерелі вони позначені кількома варіантами формул: «малороссийской сотни (полку, города, местечка)», «малороссийского прирождения», «малороссийской породы», природный малороссиянин(ка)». На нашу думку, ці терміни вказують скоріше на територіальну, ніж на етнічну приналежність їхніх носіїв. Ідентифікувати усіх представників цієї категорії мігрантів як етнічних українців, очевидно, не можна. По-перше, у більшості випадків вони прибули саме з тих поселень Гетьманщини, де проживали в числі інших і росіяни-старовіри.² По-друге, вище ми вже зустрічалися зі схожими назвами – «полской нации», «швецкой нации», «турецкого прирождения», які використовувалися укладачами перепису для позначення території народження окремих переселенців.

По-третє, не слід забувати й про релігійні перепони, що існували на шляху поширення старообрядництва серед українського населення краю, перш за все – відмінність у богослужбній практиці і виконанні таїнств. Особливо негативно старообрядці ставилися до поширеного серед українців хрещення шляхом обливання водою, а не триразовим зануренням у купель за великоросійською традицією. Таку практику вони вважали еретичною і вимагали від осіб, які бажали до них приєднатися, здійснити перехрещення. У цьому плані доволі показовою є історія з прийняттям старовірами Ветки лжеєпископа Єпіфанія. Старообрядці довго збирали свідчення про те, у який

¹ Там само, арк..53 – 74.

² ДАЧО. – Ф.128, оп.1, спр.8919, арк..88-92.

спосіб його хрестили, а їхні лідери навчали цього архієрея говорити вірним, що зануренням¹. Це, безумовно, утруднювало можливість релігійних конверсій хоча, очевидно, не було нездоланною перепорою. У даному випадку принаймні двоє осіб, на нашу думку, могли мати українське походження – черниця Євгенія зі слободи Климова і дід братів Морозових з Клинців. Перша була уродженка містечка Борзни «казацька дочка»², а другий походив з села Савинка Стародубської сотні «казацького сина»³.

Ще однією характерною особливістю переселення російських втікачів-старовірів у Північну Гетьманщину була спрямованість міграційних потоків виключно в „описні слободи”. Сусідні українські села залишалися поза межами цього масового руху населення. Візьмемо для порівняння шість сусідніх сіл, розташованих у тій же Топальській сотні Стародубського полку, що й „описні слободи” – Денисковичі, Замишів, Футор, Чолхів, Шумилівка й Щербиничі⁴. Дані Румянцевського опису вказують на те, що рух населення в цих селах на був таким інтенсивним, як у слободах. Переважна більшість мешканців мала місцеве походження. Лише про 86 глав сімей сказано: «захожий». Переважна більшість з них – 59 (68,6%) – прийшли з сусідніх сіл і містечок, в основному Топальської сотні – 40 (67,8%), ще 16 (18,6%) – з населених пунктів сусідніх сотень (Стародубської, Шептаківської, Новоміської, Мглинської) та полків (Київського, Ніжинського, Чернігівського). Вихідців із-за польського кордону було 11 (12,8%). Прийшли вони з сусідніх українських сіл, але розташованих на території Речі Посполитої. Так, до розташованого на самому кордоні села Денисковичі „захожими з Польщі”, серед інших, записані сім родини, що прийшли з села

¹ Див.: Мельников П. Старообрядческие архиереи //Рус. вест. – 1863. – № 5. – С.20.

² ЦДАК України. – Ф.57, оп.1, спр.116, арк.8зв.

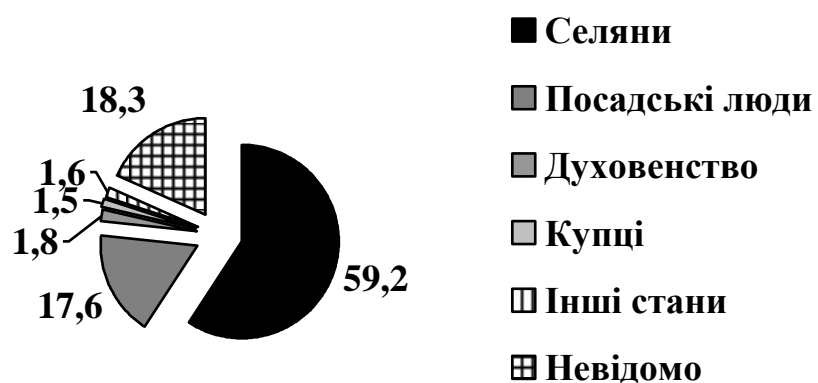
³ Там само, спр.117, арк..289зв.

⁴ ЦДАК України. – Ф.57, оп.1, спр.114, арк..203 – 699зв.

Озарич, відстань до якого була меншою, ніж до сотенного містечка¹. Отже, міграція мешканців українських сіл мала радше внутрішньорегіональний характер. Жодної згадки про прихід у ці села росіян-старовірів, попри значну перенаселеність „описних слобід” та інтенсивність переселенського руху, джерело не містить.

Таким чином, використані нами джерела підтверджують висновок Р.І. Перекрестова, зроблений на основі аналізу перепису капітана І. Брянчанінова про те, що переселення старовірів до Північної Гетьманщини носило свідомий, цілеспрямований і навіть організований характер. „За прийняттям кожним селянином рішення про втечу до Малоросії, – зазначає дослідник, – стояв точний розрахунок власних сил і можливостей, добре організована внутрішньоконфесійна пропаганда, добре налагоджений усний і письмовий зв'язок між громадами, наявність постійних дворів, наявність надійних візників-професіоналів, що працювали на одному маршруті: Москва – Брянськ- Почеп – Стародуб – слобода Зибка”².

Основу соціальної структури (див. мал. 3.3) аналізованої нами міграційної групи становили селяни, до яких належало 59,2% мігрантів – 622 родини.

Мал. 3.3 Соціальна структура мігрантів

¹ Там само, арк..545 – 582.

² Перекрестов Р.И. Структура переселенческих потоков... – С.154.

Цей стан був дуже неоднорідним за своїм складом. До нього входили три основні категорії: казенні – 154 родини (24,4%), монастирські – 212 родин (34%) та поміщицькі – 229 родин (36,4%). Відносно решти – 27 родин (4,4%), то джерело повідомляє лише про їхню належність до селянського стану, не вказуючи, до якої саме категорії. Крім того, серед державних селян було ще й 27 родин однодворців (17,5%) та 5 родин бобилів (3,2%), а у складі найбільшої категорії селян – поміщицьких, окремо виділені 2 родини дворових. Отже, як бачимо, до складу міграційної групи входили селяни всіх категорій – починаючи від найбідніших – бобилів, і закінчуючи близькими до нижчих верств дворянства – однодворцями.

Другу за величиною соціальну групу становили т. з. посадські люди – торгівельно-промислова частина населення міст. Їх нараховувалося 185 родин, а частка у загальному складі мігрантів становила 17,6%. Серед них нараховувалось 20 родин (10,8%) з точною вказівкою на характер занять. Це були ремісники різних спеціальностей – зброярі, мулярі, пекарі, ткачі тощо. У порівнянні з переписом капітана І. Брянчанінова частка посадських людей станом на 1767 р. дещо зросла. За підрахунками Р.І. Перекрестова, у 1729 р. вона становила 10,7%. На його думку, крім суто релігійних причин, переселення представників цієї соціальної спільноти до Малоросії зумовлювалося ще й тим, що у регіоні склалася доволі сприятлива економічна кон'юнктура для заняття промислами.¹

Далі йдуть менші за чисельністю верстви: духовенство – 19 родин (1,8%), купці – 16 родин (1,5%) та окремі представники інших станів (козаки, стрільці, ямщики тощо) – 17 родин (1,6%). Глави ще 192 родин (18,3%), за твердженням джерела, не знали, до якого стану вони належали: «какова звання не знає»². Ймовірно, що основна їх маса теж складалася з селян.

¹ Перекрестов Р.И. Структура переселенческих потоков... – С.118.

² Див. наприклад: ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.284зв.

Як бачимо, міграційна група втікачів-старовірів була доволі строкатою за соціальним складом. За твердженням російського дослідника К.В.Чистова, участь представників фактично усіх верств російського суспільства у старообрядницькому русі свідчила про те, що паралельно офіційній церкві, на основі старообрядництва, сформувалася нова етноконфесійна спільнота. Її представники, починаючи з кінця XVII ст., намагалися втекти зі світу Антихриста, який в їхній уяві втілювався в російських царях¹.

Таким чином, підсумовуючи, зазначимо, що міграції населення мали значний вплив на демографічну ситуацію в „описних слободах”. На нашу думку, їх можна умовно поділити на два етапи, які відрізнялися як за напрямками, так і за характером. Перший – від часу об’єднання старообрядницьких слобод Стародубщини в „описні” (1718) і до середини 60-х років, а другий – від середини 60-х і до припинення їхнього існування як окремої адміністративної одиниці (1782).

Важливою характерною рисою першого періоду є спрямованість міграційних потоків безпосередньо в слободи, що суттєво відбилося на зростанні числа їхніх мешканців. Основну масу мігрантів становили т.зв. „польські вихідці” – старовіри, які приходили зі старообрядницьких поселень на території Речі Посполитої, переважно найбільшої колонії – Ветки, що знаходилась неподалік. Однак лише незначна частина з них народилась на польській території, а переважна більшість була втікачами з регіонів центральної Росії, які лише незначний час проживали за кордоном. Найчисельніша група таких переселенців, за нашими підрахунками близько 5000 осіб, прибула до „описних слобод” у результаті другої „вигонки” Ветки (1764). Це, в свою чергу, значно загостило демографічну та економічну ситуацію в регіоні².

¹ Чистов К.В. Русская народная утопия. – С.400 – 401.

² Про структуру міграцій дивіться також: Волошин Ю. Міграційні потоки росіян-старовірів на територію Гетьманщини у XVIII ст.: Географія

Певну роль у перший період відігравали й переселенці з сусідніх старообрядницьких слобод – Ардонь, Свяцька та Тимошкин Перевіз — заснованих на землях Києво-Печерської лаври. Переходи окремих їхніх мешканців траплялись і раніше, але після закріпачення населення цих слобод на початку 40-х років число переселенців дещо зросло.

Головною особливістю другого періоду була кардинальна зміна напрямку міграції. На відміну від попереднього часу відбувався відтік населення на новоприєднані до імперії землі – в основному Новоросійської губернії. Очевидно, на середину 60-х рр. перенаселення слобод було настільки значним, що їхні обивателі з неабияким ентузіазмом відгукнулися на заклик уряду Катерини II і відіграли помітну роль у колонізації Південної України. Відтік населення був настільки масштабним, що став якщо не головною, то однією з суттєвих причин демографічної кризи, яка, на нашу думку, охопила слободи наприкінці 70-х- початку 80-х рр.

РОЗДІЛ IV

Основні демографічні характеристики поселень

Отримати більш повне уявлення про особливості цієї своєрідної етноконфесійної групи, її місце у структурі тогочасного соціуму Гетьманщини, дозволить, на нашу думку, з'ясування тих демографічних характеристик, які були притаманні їй у другій половині XVIII ст. Зазначимо, що вказаний період вибраний нами через найбільшу забезпеченість його джерелами статистичного характеру – матеріалами Румянцевського опису Малоросії (1767) та III (1765) і IV (1782) ревізій. За об'єкт дослідження візьмемо переписні листи 10 слобод, які знаходилися на території Стародубського полку – Воронок, Деменка, Єленка, Зибка, Злинка, Климова, Клинци, Лужки, Чуровичі та Шеломи. У тому разі, коли з'ясування окремих показників, наприклад коефіцієнтів народжуваності чи смертності, потребуватиме даних не одного, а відразу кількох переписів, використовуватимемо ревізійські реєстри тих слобод, які нам удалося віднайти – Деменки, Злинки, Клинців, Климової та Шеломів.

Отже, у цьому розділі спробуємо визначити ряд параметрів, які дозволять нам охарактеризувати демографічну ситуацію у середовищі цієї мікрогрупи. До них віднесемо: по-перше, статево-віковий склад населення, під яким будемо розуміти розподіл населення за статтю, віком та сімейним станом. Це дозволить не лише визначити число осіб чоловічої й жіночої статі, одружених та таких, що залишалися холостими й незаміжніми, а й з'ясувати статево-співвідношення (число чоловіків на 100 жінок), чоловічий коефіцієнт (частку чоловіків у загальному складі населення) і розглянути вікову структуру населення. По-друге, спробуємо встановити показники природного руху населення, які включають в себе народжуваність,

смертність та приріст населення. Необхідно зазначити, що у демографії під поняттям народжуваності мають на увазі частоту дітонародження, під поняттям смертності – частоту смертей у тій чи іншій сукупності населення, а приріст населення розглядають як різницю між народжуваністю і смертністю. По-третє, буде проаналізовано антропонімію старообрядців Гетьманщини – набір власних імен та прізвищ, які використовувалися представниками цієї етноконфесійної спільноти.

Для чіткішого уявлення про демографічну поведінку представників цієї групи населення Північної Гетьманщини будемо порівнювати їхні показники з показниками православного населення мікрорегіону. З цією метою з Румянцевського опису візьмемо переписи 10 українських сіл, розташованих у тій же Топальській сотні Стародубського полку, що й вибрані для аналізу старообрядницькі слободи. Це, зокрема, такі населені пункти: Денисовичі, Замишів, Лисе, Рудня Унеча, Старі Щербиничі, Сушани, Футор, Чолхів, Шумилівка, Щербиничі.¹

4.1. Статеві-віковий склад населення

Аналіз статево-вікового складу „государевих малоросійських описних розкольницьких слобод” розпочнемо з визначення числа старообрядців обох статей, які населяли їх на момент проведення Румянцевського опису. Зауважимо, що в своїх підрахунках ми не братимемо до уваги тих осіб, які були лише приписані до вищеназваних населених пунктів, сплачували там податки, а самі жили в інших місцях, за межами старовірських поселень, через те, що дані про них у переписних книгах зазвичай неповні. Отже, за нашими даними, у вибраних для аналізу 10 слободах на час укладання опису

¹ ЦДІАК України – Ф.57, оп.1, спр.114.

1767 р. проживало 7638 осіб – 3892 чоловіки і 3746 жінок. Полкові села були менш населеними. У них, за даними переписних книг, жило 4602 особи – 2422 чоловіки та 2180 жінок.

Наступним кроком нашого дослідження буде поділ цього населення на великі вікові групи, що дасть можливість визначити вікове співвідношення в обох аналізованих етноконфесійних спільнотах. В історичній демографії існують різноманітні способи такого вікового поділу населення. Наприклад, французькі вчені, Л. Анрі та А. Блюм, називають у своїй роботі два – розподіл на молодих (0 – 19 років), дорослих (20-59 років) і літніх (60 і старші) та поділ на дітей (0-14 років), осіб активного віку (15 – 64 роки) і літніх (65 і старші)¹. У Румянцевському описі існує свій, дещо відмінний від двох попередніх – діти (0-14 років), особи активного віку (15-59 років) та літні «престарелые» (60 років і старші)². Ми в своєму дослідженні скористаємося саме цим поділом, як таким, що найбільше відповідає специфіці нашого джерела та уявленням тогочасного суспільства про тривалість дитинства й настання старості. Під час побудови таблиці до цього поділу, за прикладом російських колег³, додамо ще дві додаткові графи – про число чоловіків і жінок та про співвідношення „їдців” і „працівників” (див. табл. 4.1).

Таблиця 4.1.

Розподіл населення за великими віковими групами

Вікова група Поселення	0-14			15-59			60 і старші			Їдці Працівники
	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	Р	Ч	Ж	
Слободи	2988	1468	1520	4353	2243	2110	297	181	116	1,8
Села	1928	1014	914	2411	1274	1137	263	134	129	1,9

¹ Анрі Л., Блюм А. Указ. соч., С.23.

² ЦДІАК України – Ф.57, оп.1,спр.117, арк..112зв.

³ Кончаков Р.Б., Милехин М.Н., Морозова Э.А. Половозрастной состав крестьянского населения Тамбовской губернии в середине XIX в. // <http://www.kraeved.ru/tambovdem/theses.php?id=tes_tambov98.hokk>.

Проведений нами розподіл засвідчив, що в обох аналізованих групах був молодий, притаманний аграрному (доіндустріальному) суспільству склад населення. Частка літніх людей в обох випадках незначна. Серед старообрядців вона була меншою – 3,9%, ніж серед православних – 5,7%. Пояснюється це, очевидно, тим, що значну частину населення „описних слобод” становили мігранти, серед яких закономірно домінували представники молодших вікових груп.

Таблиця демонструє також відносно збалансований в обох випадках статевий склад населення – скрізь, за винятком дитячої групи, в старообрядців переважають чоловіки. Співвідношення „їдців” і „працівників” засвідчує, що в селах один трудівник мав утримувати більше „їдців”, ніж в „описних слободах”, щоправда не набагато. Можливо, це зумовлювалося тим, що у селах, як побачимо далі, частка великих патріархальних сімей була дещо більшою, ніж у слободах.

З метою детальнішої характеристики старообрядницького соціуму Гетьманщини усі відомі нам показники внесемо до таблиці, яку в історичній демографії називають таблицею необроблених даних¹. Вона передбачає розподіл населення за віком, статтю та сімейним станом, що дозволить чіткіше уявити структуру аналізованої групи населення Гетьманщини, а вміщені до неї відомості допоможуть нам у подальшому при обчисленні демографічних коефіцієнтів, визначенні шлюбного стану населення, з’ясуванні структури старообрядницьких сімей тощо. За одиницю вікового поділу візьмемо п’ятилітні вікові групи. (див. табл. 4.2).

¹ Анри Л. Блюм А. Указ. соч., С.16.

Таблиця 4.2

**Розподіл населення „описних слобод” за статтю,
віком та сімейним станом**

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов. сім. стан	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов. сім. стан	Всього
0-4	435				435	526				526
5-9	577				577	539				539
10-14	456				456	451	4			455
15-19	401	23			424	273	65			338
20-24	192	196			388	52	355	2		409
25-29	53	232	2	2	289	10	308	6		324
30-34	25	296			321	7	260	9		276
35-39	16	247	3		266	4	211	13		228
40-44	8	201	6		215	3	164	32	6	205
45-49	12	133	1	1	147	1	89	41		131
50-54	6	101	8		115	6	88	37		131
55-59	3	71	4		78	7	40	21		68
60-64	9	59	8		76	5	28	34		67
65-69	2	35	4		41	1	8	11		20
>70	10	43	11		64		17	12		29
Всього	2205	1637	47	3	3892	1885	1637	218	6	3746

Для порівняння до такої ж таблиці вносимо й дані по полкових селах (див табл. 4.3).

Таблиця 4.3

**Розподіл населення українських сіл за статтю,
віком та сімейним станом**

Вікова група (роки)	Чоловіки					Жінки				
	Холості	Жонаті	Вдівці	Нез'ясов. сім. стан	Всього	Холості	Заміжні	Вдови	Нез'ясов. сім. стан	Всього
0-4	373				373	363				363
5-9	359				359	320				320
10-14	280	2			282	231				231
15-19	238	28			266	136	52	1		189
20-24	83	116		10	209	8	199	2		209
25-29	17	123	2	1	143		152	2		154
30-34	7	216	6	3	232	1	221	9		231
35-39	1	81	1	1	84		58	1		59
40-44		161	3	2	166		132	21	2	155
45-49		51	3	1	55		36	5		41
50-54	2	82	8		92		53	28	1	82
55-59		21	6		27		14	3		17
60-64		34	5	2	41		29	20	1	50
65-69		22	3		25		3	8		11
>70		31	36	1	68		19	45	4	68
Всього	1360	968	73	21	2422	1059	968	145	8	2180

Відображений у таблиці статевий поділ слобідських жителів дозволяє визначити ще й такі важливі дані, як чоловічий коефіцієнт (частка чоловіків у загальному складі населення) та статеве співвідношення – частку чоловіків на 100 жінок.¹

¹ Анри Л. Блюм А. Указ. соч., С.22.

Перший показник вираховується шляхом простого поділу числа чоловіків на загальне число мешканців. У старообрядницьких слободах (3892/7638) коефіцієнт дорівнює 0,509 і вказує на відносну рівність у співвідношенні статей, з зовсім незначною перевагою чоловіків. У полкових селах аналогічний показник вищий – 0,526, що засвідчує значно більшу перевагу чоловіків серед православного населення.

Під час розрахунку статевого співвідношення цей результат простежується ще чіткіше. Обчислюють його, поділивши число чоловіків на число жінок і помноживши на 100. Отже, для старообрядницьких слобод формула має такий вигляд:

$$\text{співвідношення статей} = 100 \times \frac{3892}{3746} = 103,9$$

а для православних сіл такий: $100 \times \frac{2422}{2180} = 111,1.$

Останній показник в історичній демографії вважається високим. Однією з причин такої високої переваги чоловіків над жінками називають недооблік маленьких дівчаток та самотніх вдів¹. Проте у нашому випадку частка дівчаток і вдів у структурі населення сіл значно перевищувала їхню частину серед жіноцтва „описних слобод”. Зокрема, дівчатка віком 0-4 роки в селах становили 16,7%, а в слободах – 14,04%, вдови у селах – 6,7%, а в слободах – 5,8%. Тобто, якщо факт недообліку й мав місце, то в слободах він був більшим. А втім, могли бути й інші причини, пов’язані з більшим природнім приростом хлопчиків в окремі роки, зростанням жіночої смертності тощо.

Повнішу характеристику статевого співвідношення можна отримати, дослідивши ситуацію в окремих вікових категоріях. Для цього за допомогою вищеназваної формули вираховують статеве співвідношення для всіх вікових груп (див. табл. 4.4).

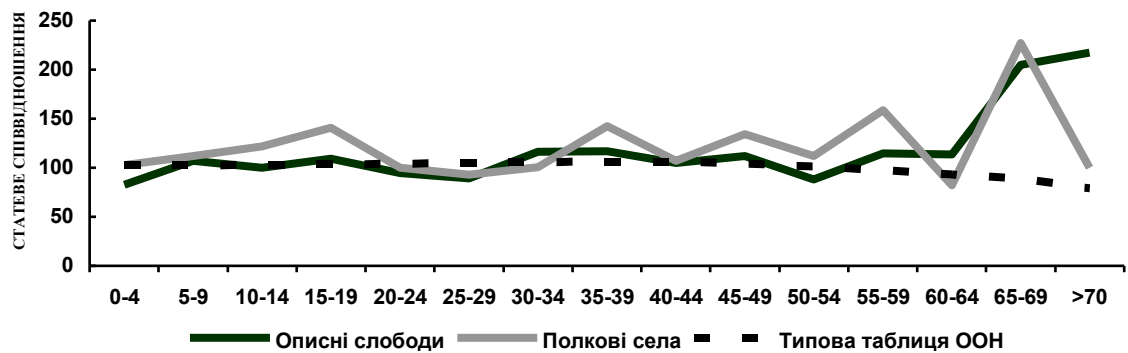
¹ Кончаков Р.Б., Милехин М.Н., Морозова Э.А. Указ. соч.

Таблиця 4.4

Вікове співвідношення за статтю

Вікова група	Співвідношення статей		
	Описні слободи	Полкові села	Типова таблиця
0-4	82,7	102,7	102,3
5-9	107,1	112,1	102,4
10-14	100,2	122	102,8
15-19	109,2	140,7	103,3
20-24	94,8	100	103,9
25-29	89,2	92,8	104,7
30-34	116,3	100,4	105,6
35-39	116,6	142,3	106,2
40-44	104,9	107,1	105,8
45-49	112,2	134,1	104,0
50-54	87,8	112,1	101,0
55-59	114,7	158,8	97,2
60-64	113,4	82	92,9
65-69	205	227,2	88,5
>70	217,2	100	78,8

Отримані результати ілюструють за допомогою графіка (див. мал. 4.1).

Мал. 4.1 Вікове співвідношення за статтю

Вік позначається на абсцисі, а статеве співвідношення на ординаті. Вважається, що у відкритому населенні, тобто такому, яке зазнає впливу міграцій (а малоросійські старовіри були саме таким суспільством – Ю.В.), статеве співвідношення значною мірою залежить від різної мобільності чоловіків та жінок.¹ Крім того, на достовірність здобутих даних значною мірою впливають і такі чинники, як недооблік осіб однієї статі², помилки у віці тощо. При побудові графіка, крім показників по українських селах, візьмемо для порівняння ще й дані з типової таблиці ООН для закритого населення, наведену в роботі Л.Анрі та А. Блюма. Як стверджують вказані автори, в історичній демографії вважається, що середній показник статевого співвідношення має бути близьким до 105. У тому випадку, якщо він менший від 100 або більший за 110, дослідники передбачають недореєстрацію представників однієї зі статей. У доіндустріальному суспільстві це співвідношення швидко зменшується уже на першому році життя через підвищену смертність хлопчиків. У дітородний період співвідношення, навпаки, збільшується через зростання жіночої смертності у результаті смертей під час пологів. Згодом статеве співвідношення зменшується, бо чоловіча смертність у старших вікових категоріях перевищує жіночу³.

На основі складених нами таблиці та графіка розглянемо, наскільки статеве співвідношення в „описних слободах” відповідало вказаній класичній динаміці. У першій віковій групі (0-4 роки) цей показник становить 82,7, що набагато менше не лише від середнього, але й від нижнього. Можливо, що у цьому випадку маємо справу з дією обох вказаних французькими дослідниками факторів – підвищеним рівнем смертності хлопчиків даного віку та їхнім недообліком. Показово, що в полкових селах співвідношення у цій віковій групі не лише відповідає загальній тенденції, але й майже

¹ Анри Л. Блюм А. Указ. соч.,С.27.

² У документах XVIII ст., як правило, не завжди повно відображене жіноче населення через те, що оподаткуванню підлягали особи чоловічої статі.

³ Анри Л. Блюм А. Указ. соч.,С.27-29.

повністю збігається з показником таблиці ООН. Співвідношення в двох наступних дитячих групах (5-9 та 10-14), незважаючи на доволі різке коливання, залишається у межах норми – 107,1 і 100,2. Воно несуттєво відрізняється від даних типової таблиці. В аналогічних же сільських групах надзвичайно високий показник – 112,1 та 122 – демонструє значну перевагу чоловіків. Якщо там мав місце недооблік жіночої половини населення, то він був доволі значним.

Ситуація у дітородних вікових групах (15 – 49 років) так само не завжди виглядає типовою, – якщо у першій категорії (15-19 років) показник відповідає нормі, тобто зростає до 109,2, то в двох наступних (20-24 та 25-29) він різко падає до 94,8 та 89,2. Якщо врахувати, що саме на ці дві вікові групи припадає найбільше піднесення жіночої репродуктивності¹, а отже, за логікою, їхня смертність має рости, то відхилення від класичної моделі доволі значне. Ймовірно, що справа не лише в недооблікові чоловіків цього віку, адже в українських селах в категорії 25-29 років також відбулося подібне зниження. У старших вікових категоріях цієї групи статеве співвідношення досить різко зростає і тримається на відносно високому рівні, значно виходячи за верхню межу. Подібна ж ситуація спостерігається і в українських селах, хоча чоловіча перевага там набагато більша. У цілому, починаючи з тридцятилітнього віку, як серед старообрядців, так і серед православних, першість знову фіксується за чоловіками, але статеве співвідношення в обох цих групах населення набагато перевищило допустиму норму.

Статеве співвідношення у старшій віковій групі залишається таким же високим, а з шестидесяти п'ятилітнього віку стрімко зростає, більш ніж удвічі, перевищуючи середній показник. Лише серед осіб віком 50-54 роки перевага за жінками – 87,8. Зрозуміло, що така ситуація зовсім не відповідає

¹ Дьячков В.Л. Труд, хлеб, любовь и космос, или о факторах формирования крестьянской семьи во второй половине XIX – начале XX века // <<http://www.kraeved.ru/tambovdem/theses.php>>.

традиційній демографічній моделі, адже співвідношення має, навпаки, знижуватися через вищий рівень смертності чоловіків у старших вікових групах. Саме так виглядає крива, побудована за даними типової таблиці.

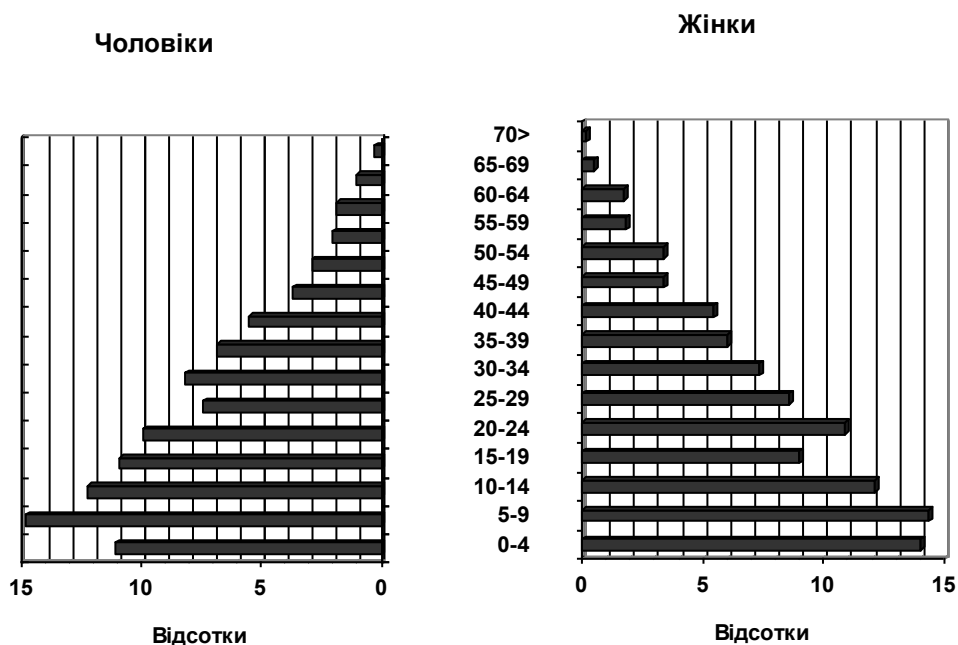
Не схожим на неї виявилось й становище в полкових селах, населення яких було закритого типу. Крива графіка, яка характеризує статеве співвідношення у цих поселеннях, на останньому відрізку виглядає надзвичайно хаотично. Залишаючись на досить високому рівні, вона вказує на значну перевагу чоловіків серед представників старших вікових груп – 50-54 та 55-59 років (112,1 і 158,8). У поколінні 60-64 роки вона падає до 82, вказуючи тим самим на зміну статевого співвідношення на користь жінок, що для такого віку є закономірним. Однак у наступній групі ця лінія надзвичайно швидко росте, аж до 227,2. Число чоловіків більш ніж удвічі перевищило число жінок. Зупиняється крива на повній рівності статей – 100 серед найстаршого віку.

Отже, статеве співвідношення старообрядницького населення Гетьманщини мало ряд особливостей, які відрізняли цю етноконфесійну групу як від інших мешканців регіону, так і від загальноприйнятої в історичній демографії моделі. Як видно з побудованого нами графіка, співвідношення статей у слободах, за винятком старших вікових груп, більше схоже на співвідношення типового зразка, ніж на аналогічний показник у сусідніх православних селах. У старших групах спостерігається стійка, зростаюча з віком, перевага чоловічого населення, що кардинально відрізняється від класичної моделі. Причини такої ситуації слід, очевидно, шукати не лише в недоліках, залучених до аналізу статистичних джерел та особливостях їх формування, а й у своєрідній демографічній поведінці старовірів, у факторах, які впливали на формування основних демографічних показників.

Одним з найбільш апробованих інструментів для розуміння демографічних процесів вважається побудова статево-вікових пірамід. Цей

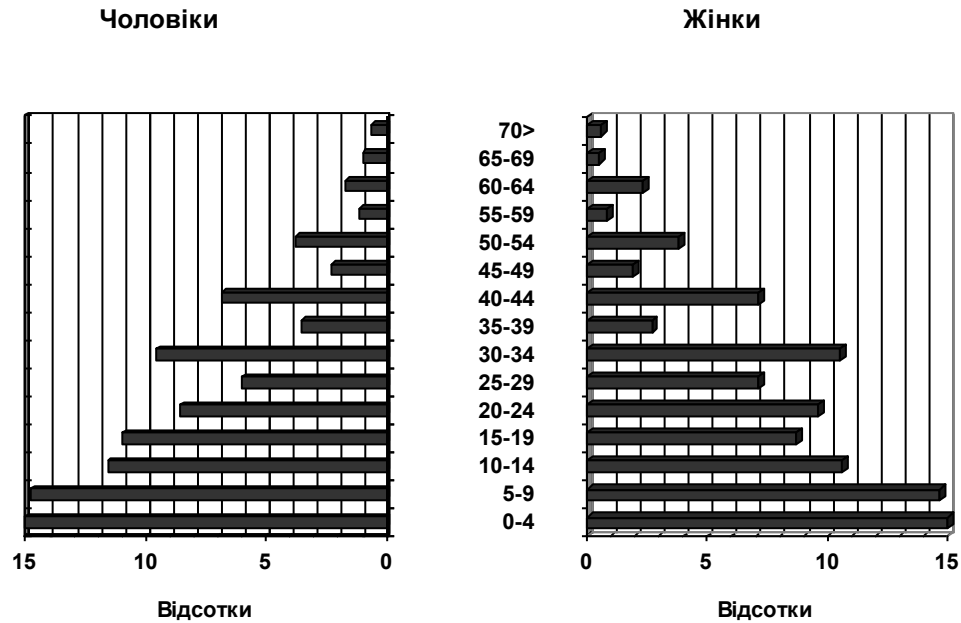
метод дозволяє побачити загальну картину і не випустити окремих деталей. Піраміди являють собою двосторонні лінійчаті діаграми розподілу людності за віком і статтю. Вік позначають на вертикальній осі (ординаті), а чисельність – на горизонтальній (абсцисі)¹. Ці дані відповідають поділу, прийнятому у таблиці (у нашому випадку п'ятилітня група).

Кожна така вікова категорія на діаграмі позначена у вигляді прямокутника, площа якого пропорційна чисельності групи. (див. мал. 4.2, 4.3).

Мал. 4.2 Статтєво-вікова піраміда населення „описних слобод”

¹ Демографический энциклопедический словарь. – С.65.

Мал. 4.3 Статеві-вікова піраміда населення полкових сіл

Це дозволяє правильно побудувати піраміду, незважаючи на те, що населення, як видно з таблиці, ділиться на нерівні вікові групи. Відносно останньої вікової групи – 70 років і старші, зазначимо, що вона включає в себе 25 років, оскільки даними про осіб старше 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Для того, щоб ця група відповідала п'ятилітнім, необхідно її чисельність розділити на 25/5¹.

Обидві побудовані нами піраміди мають вигляд, характерний для статеві-вікової структури традиційного суспільства. Широка основа біля їхнього підніжжя вказує на досить високу частку дітей в обох аналізованих групах населення. Поступове звуження пірамід доверху, аж до мінімальної частки старих людей, теж вказує на приналежність до аграрного суспільства.

Однак ідеально правильного звуження немає на жодній з пірамід, що закономірно пов'язане зі зростанням смертності відповідно до кожної старшої вікової групи. Крім того, на людей різного віку по-різному впливали хвороби, епідемії та інші фактори. У зв'язку з цим вищезазначене скорочення

¹ Анри Л. Блюм А. Указ. соч., С.26.

не завжди рівномірне, через що побудовані нами конструкції не схожі на піраміди в геометричному розумінні. Найбільш подібною до класичної є піраміда „описних слобод”, але й там із загального ряду вибивається кілька вікових груп.

На жаль, причини цих відхилень однозначно назвати не можливо. Однак спробуємо хоча б частково їх пояснити. Розпочнемо з підніжжя піраміди, яке відображає чисельність трьох дитячих вікових груп. Найменшою з них є наймолодша – 0-4 роки. Якщо порівняти її з пірамідою українських сіл чи з пірамідами, наведеними в роботі Л.Анрі та А.Блюма¹, то побачимо, що дана ситуація не типова для аграрного суспільства, адже ця група зазвичай найбільша. У нашому випадку вона складалася з дітей, народжених упродовж 1763 – 1767 рр. Очевидно, й причини, що зумовили таку ситуацію, слід шукати саме у тих роках. Найвірогідніше, що впливати на скорочення чисельності дітей цього віку могли принаймні дві відомі нам події – посуха 1766 р.² та міграція мешканців „описних слобод” до південних губерній, яка, як ми вже зазначали, найбільш масового характеру набула у 1767 р. Відносно першої причини необхідно зазначити, що посуха мала в старообрядницьких поселеннях значно серйозніші наслідки, ніж у полкових селах, очевидно, через слабку забезпеченість слобод орними землями³. Отже, й рівень дитячої смертності в них мав бути вищим.

Перше суттєве відхилення піраміди в категорії працездатного населення знову бачимо серед наймолодших представників цієї групи, але тепер з жіночого боку. Показово, що подібне явище спостерігаємо й серед українських жінок. Сумнівно, щоб це скорочення стало результатом якоїсь епідемії, адже неминуче скоротилося б і чоловіче населення. Версія про

¹ Там само, С.25.

² Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк: Вид-во Донецьк. нац. Ун-ту, 2003. – С.11.

³ Для порівняння див.: ЦДІАК України – Ф.57, оп.1,спр.114 та спр.116,117.

недооблік жіночої половини суспільства теж видається малоімовірною, адже у такому разі виходить, що на території Топальської сотні Стародубського полку переписувачі недообліковували в основному жінок цієї категорії. Однією з найвірогідніших причин такого різкого коливання могло бути досягнення ними шлюбного віку. Зокрема, за нашими підрахунками 19% жінок у 300 шлюбних парах слобод Воронок, Єленка, Климова, Клинци і Лужки були видані заміж саме у цьому віці. До того ж старовіри видавали своїх дівчат виключно за одновірців, що суттєво звужувало шлюбний ринок. Відповідно, частина виходила за межі „описних слобод” – до сусідньої Ветки, у різні міста Росії тощо. Втім, могли бути й інші причини.

У двох чергових вікових групах (25-29, 30-34) число жінок скорочується по висхідній лінії доволі плавно. У чоловічій піраміді, навпаки, спостерігається своєрідний провал у віці 25-29 років. Подібну ж картину бачимо й в українських селах. Таке різке зменшення чоловіків саме цього віку було, на нашу думку, викликане не природними, а механічними причинами і може мати кілька пояснень. По-перше, як уже зазначалось, у той час активізувався підтримуваний урядом переселенський рух до Астраханської, Білгородської та Новоросійської губерній. Ймовірно, серед переселенців частка чоловіків цього віку була доволі значною. По-друге, загальновідомо, що стародубські старовіри активно займалися так званими „отхожими промислами”. Тобто частина молодих чоловіків могла перебувати під час перепису за межами слобод і не була внесена до реєстру. Однак, в обох випадках, зменшення вікової групи стосувалося б лише самих старовірів і зовсім не стосувалося б решти мешканців регіону.

Найбільш прийнятним поясненням стосовно зменшення числа чоловіків цієї групи, на нашу думку, є рекрутські набори, які саме у той час поширилися й на територію Малоросії¹. Необхідно зауважити, що

¹ Леонов О.Г., Ульянов И.Э. Регулярная пехота :1698 – 1801 / История Российских войск. – М.: ТК О АСТ, 1995 – С.127.

запровадження рекрутчини призвело не лише до реального зменшення в краї чоловіків цього віку, а й викликало таке явище, як свідоме приховування числа придатних в рекрути. Подібна реакція була явищем цілком закономірним, поширеним і в інших регіонах Європи. Так, польський дослідник М.Копчинський однією з причин зменшення чоловіків цього ж віку називає переховування молодих людей перед набором до війська.¹ Зауважимо, що на відміну від старовірів, польські селяни не мали релігійних упереджень щодо військової служби. У нашому ж випадку рекрутчина була однією з найбільш неприйнятних для старовірів державних повинностей. Їхнє небажання служити у війську значною мірою пов'язане з особливістю віровчення, яке забороняло голити бороди. У старообрядництві гоління борід – один з найбільших гріхів. Дуже часто воно прирівнюється до злочинів, а у деяких безпопівських згодах взагалі вважається єрессю². Старовіри надавали бороді особливий, сакральний, сенс, що виразилося у повір'ях: «Чем борода шире, а усы длиннее, тем человек считается святее», «Образ Божий в бороде, а подобие в усах». До того ж серед старообрядців панувало переконання, що без бороди не впустять до раю. «Не брить и не стрич бороды – дело христианское, дело немаловажное – это есть исполнение предписанного Церковью закона, обязательно для верующих в Бога и его святую Церковь» – писав у XVIII ст. невідомий старообрядницький автор.³

На велике значення цієї догми у житті стародубських старообрядців указував і підполковник Д. Шмаков, який перебував у слободах на початку 1774 року. У своєму донесенні Київському генерал-губернаторові

¹ Korpzyński M. *Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII-XVIII wieku.* — Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka, 1998. — S.75.

² Дет. див.: Вургарт С.Г., Ушаков А.И. Указ. соч., С.54. Детальніше про роль бороди в російській народній культурі див.: Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1982. – С.173 – 175.

³ Неизвестный старообрядческий автор. О брадобритии // <<http://www.rustrana.ru/article.php?nid=3869>>.

Ф.Воєйкову він писав таке: «...здешних слобод обыватели брадобритие почитают за всякий себе грех и за душевное повреждение, почему не токмо бороды брить приступать они охоты [не имеют], но и без какого-либо в том отрицания по некоторых случаях убегают [...], и потому во время рекрутских наборов всегда между теми обывателями бывает всякое взволнование, а годные в рекруты [...] бывают в великом страхе, для чего стараются всегда разведать о рекрутском наборе. И как только, хотя и не настоящем народном слухе поведуют, то и обращают себя к побегам. [...] Многие приступают принять себе смерть, нежели бороду брить ...»¹.

Крім того, для впізнання збіглих рекрутів практикувалася наколка у вигляді хрестика на кисті правої руки. Старовіри розглядали це, згідно своїх есхатологічних уявлень, як позначенням „печаттю Антихриста”.²

Старовіри намагались уникнути виконання неприпустимої для них повинності. З цією метою у лютому 1774 року бурмистр стародубських слобод О. Хрущов від імені своїх одновірців подав чолобитну на ім'я Катерини II. Старообрядці прохали звільнити їх від рекрутчини, а натомість брати з них гроші або дозволити наймати замість себе вільних. Їхнє прохання підтримував і київський генерал-губернатор. Він, зокрема, вважав за краще: «чтобы во время рекрутских наборов брать с них, раскольников, по указанной цене деньгами, нежели натурою рекрут, для того, что они в военной службе по их легкомыслию и непостоянству быть совсем не надежны и никакой пользы в них не видно, а также и все их слободы в прежнем их состоянии быть не могут, но от времени до времени пришед в упадок сделают интересный убыток в получении с них подушного налога и других доходов». Відповідь Сенату на ці звернення надійшла у листопаді того ж року. Указана чолобитна була відхилена, а генерал-губернаторові нагадали, що він має діяти лише у рамках існуючого законодавства. Рекрутів

¹ ЦДІАК України – Ф.59, оп.1, спр.7445, арк.1.

² Леонов О.Г., Ульянов И.Э. Указ. соч. – С.19.

наказувалось брати виключно «натурою», навіть із числа братії монастирів та скитів¹. Очевидно Сенат, у своїх діях керувався положеннями «Генерального учреждения о сборе в государстве рекрут и о порядках, какие при наборе исполнять должны» (1766р.). За ним рекрутчина поширювалася на усі стани населення, а грошовий внесок замість виконання цієї повинності дозволялося вносити лише майстровим тих заводів і фабрик, які не мали приписних сіл.²

Чергове суттєве відхилення у звуженні піраміди бачимо серед жінок віком 45-49 рр. Очевидно, що на це коливання впливали якісь, поки що невідомі для нас, соціально-демографічні фактори. Їхній спектр може бути досить широкий – від зростання смертності через голод та епідемії у 1718-1722 рр. до дефіциту на місцевому „шлюбному ринку”.

Ближче до вершини, де показані представники старших вікових груп – так звані «престарелые» — відбувається відносно плавне скорочення, що, безумовно, є результатом природної смертності.

Таким чином, побудова статево-вікових пірамід дозволила детальніше розглянути вікову структуру населення старообрядницьких слобод Гетьманщини, звернути увагу на чинники, які могли впливати на формування окремих вікових категорій. Крім того, споруджені нами піраміди ще раз чітко засвідчили, що основна маса старовірів належала до працездатного населення віком від 15 до 60 років. Серед чоловіків його частка становила 57,9%, а серед жінок 58,1%. Другою за чисельністю категорією були діти, як ми вже зазначали – 37,6% і 40,4%. Найменшу категорію населення становили люди похилого віку – 4,5% та 2,2%. Перевага працездатного населення та великий відсоток дітей вказують на значний демографічний потенціал та трудові можливості мешканців „описних слобод”, засвідчують характерний для аграрного суспільства молодий склад населення. Розподіл цих категорій за окремими п'ятилітніми віковими групами був нерівномірним, що

¹ Там само, арк.17-17зв.

² Леонов О.Г., Ульянов И.Э. Указ. соч., С.126.

пояснюється як природними (народжуваність, смертність), так і механічними (рекрутчина, промисли, міграція) причинами.

4.2. Природний рух населення

Залучені нами для аналізу демографічної ситуації в „государевих описаних малоросійських розкольніцьких слободах” джерела дозволяють розглянути категорії, які включає в себе поняття природного руху населення – народжуваність, смертність і приріст населення.

4.2.1. Народжуваність. Розпочнемо зі з'ясування показників народжуваності, які займають важливе місце у дослідженні демографічних процесів. Їх виміри здійснюються за допомогою коефіцієнтів, які відповідно класифікуються на загальні, спеціальні (чоловічі й жіночі) та окремі (вікові, кумулятивні й ін.). У своєму дослідженні зупинимося на загальному та сумарному коефіцієнтах народжуваності. З огляду на те, що джерело включає в себе дані станом лише за один 1767 р., для визначення скористаємося методикою, запропонованою французькими демографами Л. Анрі та А. Блюмом, яка передбачає використання одного переписного листа.¹

Найбільш поширеним є загальний коефіцієнт народжуваності, який обчислюється простим співвідношенням числа живонароджень одного року до середньої чисельності населення того ж року. Для його визначення користуються такою формулою:

Формула (4.1)

$$n = \frac{N}{P} \times 1000,$$

де N – число народжень за даний період; P – число населення на середину періоду (середньорічне населення). Розрахунки проводяться в проміле ‰ (тобто на 1000 чоловік)².

¹ Анрі Л. Блюм А. Указ. соч., С.15-50.

² Демографический энциклопедический словарь. – С.209.

Однак, перш ніж перейти до обчислень коефіцієнта, потрібно з'ясувати показники смертності немовлят, про які джерело нічого не повідомляє, і без врахування яких коефіцієнт народжуваності не буде точним. Зазначимо, що в проведеному нами розподілі населення за віковими групами P_{0-4} означає число дітей віком 0-4 роки, які вижили з числа N_{0-4} дітей, що народилися за останні 5 років, а P_{5-9} - число дітей, які вижили з числа N_{5-9} дітей, що народилися за останні 10 років.

Для того щоб дізнатися, яке співвідношення між $\frac{N_{0-4}}{P_{0-4}}$ та $\frac{N_{5-9}}{P_{5-9}}$,

звернемося до даних, отриманих Л. Анрі та А. Блюмом на основі типових таблиць смертності Коула й Демені¹. Для своїх обчислень використаємо показники, які пропонуються для того випадку, коли рівень смертності немовлят становив 300 на 1000, адже саме він, на думку Б. Миронова, був притаманний у XVIII ст. регіонам Європейської Росії.²

Спочатку вирахуємо число народжень для населення віком 0-4 роки. Згідно запропонованої вищеназваними авторами таблиці виберемо середній коефіцієнт для рівня смертності 300 на 1000. Він становить 1,61. Оскільки Румянцевський перепис проводився у слободах у 1767 р., то, відповідно, діти цієї вікової групи народилися у 1763 – 1764 рр. Їхнє загальне число, згідно перепису, становить 961 особу. Отже, з урахуванням дитячої смертності число народжень в указаний період становило:

$$N_{1763-1767} = 1,61 \times 961 = 1547$$

У такий же спосіб вираховуємо й чисельність дитячої групи 5-9 років. Середній коефіцієнт для неї становить 2,1, а народження припадає на 1758-1762 рр.

$$N_{1758-1762} = 2,1 \times 1116 = 2344$$

¹ Анри Л. Блюм А. Указ. соч., С.41.

² Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): В 2-т. – 3-е изд., исп., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – Т.1. – С.199.

Для того, щоб розпочати обчислення коефіцієнтів народжуваності, нам необхідно встановити середню чисельність населення в 1758 – 1762 та 1763 – 1767 рр. Вважається, що зростання населення у ту епоху відбувалось досить швидкими темпами¹ – не менше ніж 1% на рік². У зв'язку з цим середня чисельність населення 1758 – 1762 рр. могла б дорівнювати $0,925 \times 7638 = 7065$ осіб. Середнє число народжень того періоду становило 468 осіб. Відповідно й коефіцієнт народжуваності дорівнював:

$$n = \frac{468}{7065} \times 1000 = 66,2 \text{ ‰}.$$

Для періоду 1763 – 1767 рр. середня чисельність населення могла дорівнювати $0,975 \times 7638 = 7447$ осіб. Середньорічне число народжень у той період становило 309, а коефіцієнт відповідно

$$n = \frac{309}{7447} \times 1000 = 41,5 \text{ ‰}.$$

Як бачимо, коефіцієнт народжуваності першої групи значно вищий від коефіцієнта другої групи. Щоправда, в обох випадках вони відповідають надвисокому рівню народжуваності.³ Якщо ж за допомогою простої арифметичної дії вирахувати з них середній показник, то виходить 53,8‰, що ненабагато вище від того рівня народжуваності, який у досліджуваний період був характерний для селян Європейської Росії – 51‰⁴.

Так же само підрахуємо загальний коефіцієнт народжуваності й для українських сіл. Число дітей, які в них народилися упродовж 1763 – 1767 рр. (P_{0-4}), становило 736 осіб. За умови, що рівень дитячої смертності був таким

¹ Там же, С.179.

² Анри Л. Блюм А. Указ. соч., С.43.

³ За шкалою оцінки народжуваності, яку запропонували Б. Урланіс та В. Борисов, загальні коефіцієнти менші 16‰ вважаються низькими, з 16 до 24‰ середніми, з 25 до 29‰ – вище середніх, з 30 до 39‰ – високими, а 40‰ і більше – надвисокими. (Демографический энциклопедический словарь. – С.209.)

⁴ Миронов Б.Н. Указ. соч., С.179.

же, як і в попередньому випадку, число народжень для цієї групи населення було:

$$N_{1763-1767} = 1,61 \times 376 = 1185 \text{ осіб.}$$

У групі 1758 – 1762 (P_{5-9}) років народження число дітей дорівнювало 679, а число народжень для цієї групи відповідно становило

$$N_{1758-1762} = 2,1 \times 679 = 1426 \text{ осіб.}$$

Середня чисельність населення 1763 – 1767 рр. дорівнювала $0,975 \times 4602 = 4487$, а чисельність 1758 – 1762 рр. — $0,925 \times 4602 = 4257$ осіб. Відповідно, й середньорічне число народжень для першої групи становить 237, а для другої – 285 дітей. На основі цих даних вирахуємо загальні коефіцієнти народжень:

$$n_{1763-1767} = \frac{237}{4487} \times 1000 = 52,8 \text{ ‰,}$$

$$\text{а } n_{1758-1762} = \frac{285}{4257} \times 1000 = 66,9 \text{ ‰.}$$

Середній показник дорівнює 60‰, тобто також був надвисоким.

Таким чином, порівняння цих двох коефіцієнтів вказує на те, що в „описних слободах” народжуваність хоча й була на досить високому рівні, та все ж поступалася аналогічному показникові українських поселень регіону.

Однак необхідно зауважити, що проаналізовані вище коефіцієнти вважаються в історичній демографії доволі відносними, бо включають до свого знаменника не лише осіб, які можуть мати дітей, а й тих, хто їх мати не може. У зв'язку з цим спробуємо визначити точніший показник, яким демографи вважають сумарний коефіцієнт народжуваності, оскільки він характеризує середнє число народжень в однієї жінки в гіпотетичному поколінні за все її життя. Він являє собою відношення числа народжень за попередні п'ять років до середньої чисельності жінок, точний вік яких перебуває в межах $a-2,5$ та $a+2,5$, де a - середній вік жінок під час народження дітей у відповідності з коефіцієнтами загальної народжуваності

за ті п'ять років, які розглядаються. Вираховується цей коефіцієнт за формулою:

Формула (4.2)

$$\sum f = \frac{5N}{\bar{F}},$$

де $5N$ - число народжень за останні п'ять років, а \bar{F} - чисельність групи жінок, точний вік яких знаходиться у вказаних межах¹. Цей вік невідомий, бо у нашому розпорядженні є лише статево-віковий поділ населення, однак вважається, що він близький до 30 років. Тому беруть середню чисельність жінок віком між 27,5 – 32,5 роками. За умови, що сходи вікової піраміди з жіночого боку утворюють майже пряму лінію з 15 до 45 років, чи принаймні з 20 до 45 років, то ця величина вираховується як половина суми чисел для 25 -29 років та 30 – 34. Однак у нашому випадку простежуються відхилення від прямої (див. мал. 4.2). За таких обставин підраховують суму чисел для 20-24, 25-29, 30-34, 35-39 років (див. табл. 4.2) і ділять її на 4. Отже, число слобідських жінок у віці 27,5 – 32,5 становило

$$\bar{F} = \frac{409 + 324 + 276 + 228}{4} = 309 \text{ осіб}^2.$$

За $5N$ візьмемо число народжень у 1763-1767 рр. – 1547 осіб. Таким чином, сумарний коефіцієнт у слободах дорівнював:

$$\sum f = \frac{1547}{309} = 5,0.$$

Отже, слобідська жінка, яка досягла 50 років, у середньому народжувала 5 дітей. Незважаючи на те, що цей коефіцієнт менший, ніж загалом по території Європейської Росії (6-8),³ за демографічними параметрами він вважається високим⁴.

¹ Анри Л. Блюм А. Указ. соч., С.45.

² Анри Л. Блюм А. Указ. соч., С.44-47.

³ Миронов Б.Н. Указ. соч., С.179.

⁴ Сумарний коефіцієнт вище 4,0 вважається високим, а нижче 2,15 – низьким. (Демографический энциклопедический словарь. – С.209.)

Аналогічним способом обчислюємо й сумарний коефіцієнт народжуваності для українських сіл (див. табл. 4.3). Чисельність жіночої групи в них становила

$$\bar{F} = \frac{209+154+231+59}{4} = 163 \text{ особи,}$$

а число народжень за останні 5 років $5N = 1185$ осіб. Сумарний коефіцієнт становить:

$$\sum f = \frac{1185}{163} = 7,2$$

Отриманий результат засвідчує, що українки з полкових сіл упродовж репродуктивного періоду народжували більше дітей, ніж росіянки з старообрядницьких слобод. Як бачимо, коефіцієнт народжуваності українок більше відповідав загальноросійській практиці.

Значною мірою величина коефіцієнтів народжуваності залежить від частки жінок репродуктивного віку (15 – 49 років)¹ у віковій структурі населення. В „описних слободах” проживало 3746 жінок, 51% (1911 осіб) яких належала до репродуктивного віку. Переважна більшість із них – 76% (1452 особи) – на час перепису були заміжніми, а 5,4% (103 особи) становили вдови, тобто ті, що перебували в шлюбі раніше. Важливу роль відіграє також і розподіл цих жінок за віковими групами, адже рівень народжуваності у 15 років близький до 0, між 20 - 30 роками досягає максимуму, а до 50 знову сходиться на 0. У слободах ця динаміка була традиційною. Розглянемо це на конкретному прикладі. Для аналізу виберемо тих жінок із нуклеарних сімей, які підпадають під вказані вікові параметри і мають дітей. Щоправда, потрібно зауважити, що до опису внесені лише ті їхні діти, які вижили, а не всі, яких вони народили. Однак, на нашу думку, це не може суттєво вплинути на загальну динаміку народжуваності у вікових групах. Таких родин виявилось 390. У них, за нашими підрахунками, була 1181 дитина. Середній

¹ Дет. див.: Архангельський В.И. Репродуктивный возраст, Репродуктивный период// Демографический энциклопедический словарь. – С.370.

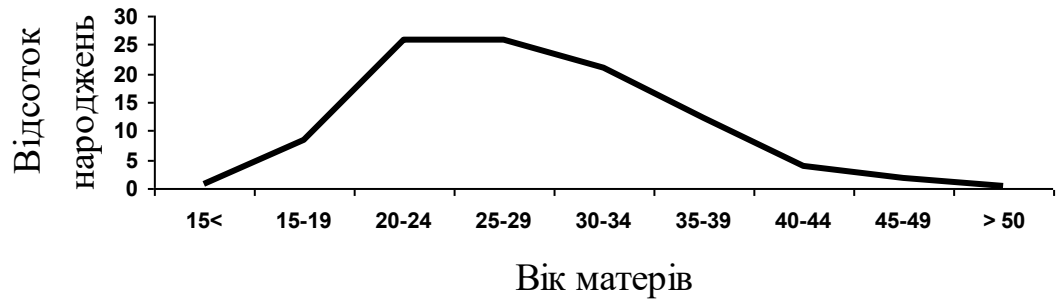
показник невеликий — 3 дитини на жінку, а отже, й на парну сім'ю. Якщо розподілимо цих дітей за віковими групами їхніх матерів, отримаємо такий результат (див. табл. 4.5).

Таблиця 4.5

Число народжень у вікових групах

Вік матерів	Число дітей	%
15-19	100	8,4
20-24	306	26
25-29	308	26,1
30-34	251	21,2
35-39	146	12,2
40-44	48	4,1
45-49	22	2
Разом	1181	100

Зауважимо, що найбільша частка дітей у першій категорії (15-19 років) була народжена 19 літніми жінками – 34 особи. Основний репродуктивний вік повністю збігається з зазначеним – 20-29 років. Жінками саме цього віку була народжена більшість дітей – 614 (52%). Отже, показники народжуваності й максимальний репродуктивний вік жінок у поселеннях старовірів на території Гетьманщини у зазначений період відповідав загальним демографічним тенденціям. Найвиразніше це простежується у графічному зображенні (див. мал. 4.4):

Мал. 4.4 Графік рівня народжуваності в "описних слободах"

Показово, що найчисельнішими віковими групами серед старообрядок репродуктивного віку були саме ті, які відповідають найвищому рівню народжуваності. Зокрема, до групи 20 – 24 роки належало 409 осіб, а до групи 25 – 29 років – 324 особи, або 38% усіх жінок цієї категорії.

У взятих для аналізу полкових селах, за даними Румянцевського опису, мешкало 2180 жінок, серед яких частина осіб репродуктивного віку була дещо меншою, ніж у слободах – 47,6% (1038). Частка заміжніх була більшою, ніж у слободах – 82% (850 осіб), а вдів – трохи меншою – 4% (41 особа). Чисельність груп з найвищим рівнем народжуваності була не найбільшою, як у слободах, але доволі суттєвою – 35%.

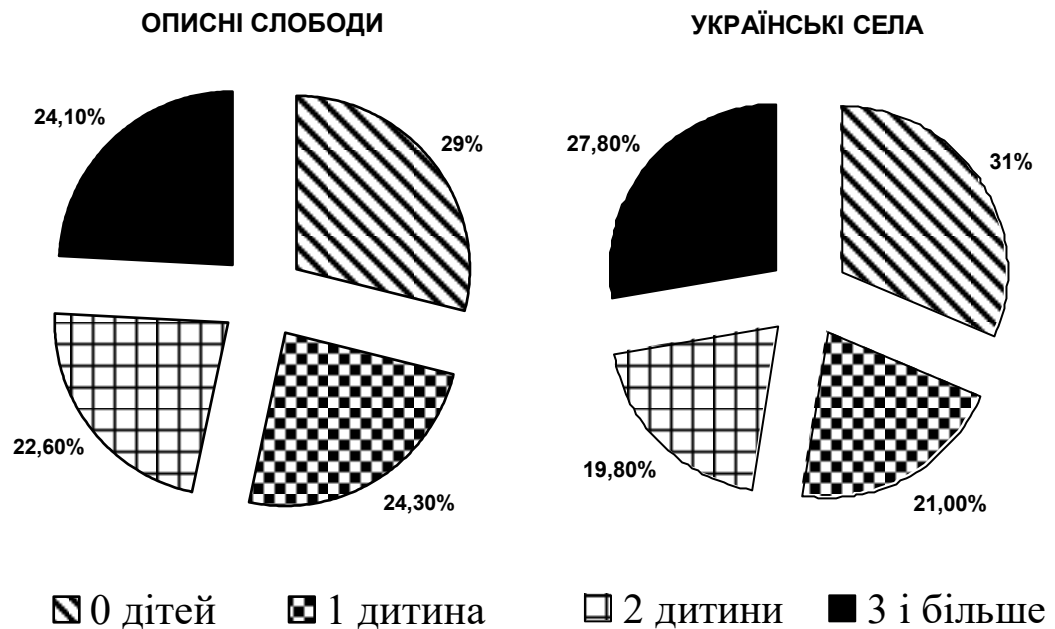
Отже, якщо порівняти „описні слободи” й полкові села, отримаємо досить цікаву картину – в структурі жіночого населення слобод частка осіб репродуктивного віку була більшою, ніж у структурі жіночого населення сіл. Чисельнішими були у слободах і вікові групи з максимальним рівнем репродуктивності, однак, як ми з’ясували, за рівнем народжуваності сільські жінки суттєво випереджали слобідських.

Якщо ж зіставити ці дві групи поселень за часткою дітей у загальній структурі населення, то побачимо, що слободи також дещо поступалися селам – 39% проти 41%. Отже, закономірно, що не лише число народжених, але й число дітей, що вижили, теж було меншим. Це, в свою чергу, впливало

й на число дітей у шлюбних пар. Відповідно, частка багатодітних шлюбних пар в полкових селах була більшою (див. мал.4.5.)

У зв'язку з цим постає питання: які чинники сприяли тому, що рівень народжуваності в „описних слободах” був нижчим, ніж в полкових селах та поступався загальноприйнятим нормам того часу ?

Пояснення, на нашу думку, можуть бути такими: по-перше, цей процес був тісно пов'язаний із зростанням в економічній діяльності старовірів частки відхожих промислів та торгівлі¹, що, за твердженням Б.Миронова, було важливим чинником зниження народжуваності².

Мал.4.5 Розподіл шлюбних пар у відповідності з числом дітей віком до 14 років

¹ Сезонні роботи тривали з весни і до пізньої осені. Чоловіки повертались у слободи на осіннє свято Казанської Богоматері (4 листопада н. с. – Ю.В.). (Нечаева Г.Г. Указ. соч., С.43.) Йшли в основному у південні губернії для заняття городництвом і баштанництвом. Окремі старообрядницькі поселення у цей період значно пустіли. (Див.: Абрамов І.С. Поездка в Стародубье.. – С.290; Россия. Краткое географическое описание. – С.217. Про розвиток торгівлі та промислів дивіться також: Перекрестов Р.И. Источники накопления капиталов старообрядцами... – С.78 – 83.).

² Миронов Б.Н. Указ. соч., С.180-181.

По-друге, не слід відкидати і ймовірність внутрішньосімейного регулювання, значною мірою зумовленого конфесійною належністю¹. У цьому плані значну роль могли відігравати такі особливості віровчення, як суворе дотримання старовірами постів та добровільне самообмеження сексуальних взаємин².

4.2.2. Смертність. Другим не менш важливим демографічним параметром відтворення населення є смертність. Для з'ясування її показників в історичній демографії використовують різноманітні коефіцієнти, найпоширенішим із яких є загальний коефіцієнт смертності (m). Він виражається в проміле (‰) і вираховується за формулою :

Формула (4.3)

$$m = \frac{M}{P \times T} \times 1000,$$

де M – число померлих протягом певного періоду, P – середня чисельність населення, а T – тривалість періоду.

У зв'язку з тим, що на основі даних Румянцевського опису з'ясувати рівень смертності практично неможливо, бо він майже не містить необхідної інформації, для обчислення вищеназваного коефіцієнта звернемося до матеріалів III (1765) та IV (1782) ревізій. Ревізькі реєстри мають значно більші інформативні можливості, оскільки включають дані відразу двох переписів. До того ж у них досить точно зафіксовані померлі між ревізіями мешканці слобод, що, відповідно, дає можливість визначити рік їхнього народження та вік на момент смерті. Суттєвим недоліком, на нашу думку, є

¹ Один з дослідників проблеми народжуваності К.Тешке зазначав, що : „ Зниження народжуваності часто пов'язується із ставленням до ідеї внутрішньосімейного регулювання народжуваності з боку осіб певного віросповідання або національності”. (Див. Тешке К. Особенности рождаемости в Центральной и Южной Европе до первой мировой войны. // Брачность, рождаемость семья за три века: Сб. статей/Под ред. А.Г. Вишневого и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С.119.).

² Див. Эткинд А. Указ. соч.; Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України... – С. 117 – 142.

те, що в цих документах зовсім не відображені особи, які народилися після завершення III і померли до початку IV ревізії. Однак точніших даних у нашому розпорядженні, на жаль, не має.

Слід також зауважити, що ревізькі реєстри, якими ми будемо користуватися, стосуються лише половини з досліджуваних слобод і тільки один із них – реєстр слободи Клинців¹ – охоплює всіх мешканців, які проживали там на той момент. Три інших, які описують Климову, Деменку та Злинку², включають лише ту частину населення, що була записана селянами, залишаючи поза увагою купців та міщан.

Отже, враховуючи незначну відмінність показників смертності між представниками різних станів, спробуємо вирахувати загальний коефіцієнт смертності для тієї частини слобожан, яка відображена у виявлених нами ревізьких реєстрах. Зазначені джерела містять усі необхідні для таких підрахунків дані. Розрив між ревізіями становив 17 років. Саме цей хронологічний відрізок ми й приймемо за довжину періоду T . За цей час померло 566 осіб (337 чоловічої статі і 229 жіночої), яких ми розподілили за відповідними віковими групами – показник M . Дані про число мешканців на час обох ревізій дозволяють з'ясувати і показник P , який вираховується як середнє геометричне від числа осіб на початок і на кінець періоду³. Він становить 2547 осіб. Підставляємо ці дані у формулу й отримуємо загальний коефіцієнт смертності:

$$m = \frac{566}{2547 \times 17} \times 1000 = 13,1\%$$

Як бачимо, він не високий, близько 13 осіб на 1000. На жаль, через відсутність аналогічних джерел ми не можемо обчислити для порівняння загальний коефіцієнт смертності у полкових селах. Однак отриманий нами результат більше ніж на половину менший від мінімального показника

¹ ЦДІАК України. – Ф.206, оп.3,спр.7393.

² Там само. –Ф.1907, оп.1, спр.389.

³ Демографический энциклопедический словарь. – С.438 – 439.

смертності – 30 осіб, притаманного у XVIII ст., за твердженням Б. Миронова, православному населенню Росії¹. Ймовірно, що це наслідок відсутності даних про осіб, які, як ми вже зазначали, народилися й померли у період між ревізіями. Реальний же рівень смертності у слободах був, очевидно, вищим від отриманого нами в результаті обчислень, хоча й поступався загальноросійському показникові.

Точніше уявлення про динаміку показників смертності спробуємо отримати в результаті аналізу вікових коефіцієнтів смертності ($m_{x|x+t-1}$). За їх допомогою визначають рівень смертності в окремих вікових групах, у нашому випадку – п'ятилітніх. Вираховується він як відношення абсолютного числа померлих у даній віковій групі ($M_{x|x+t}$) за період T (у нашому випадку 17 років) до середньої її чисельності ($P_{x|x+t}$), і також виражається у проміле (‰):

Формула (4.4)

$$m_{x|x+t} = \frac{M_{x|x+t}}{T \times P_{x|x+t}} \times 1000^2$$

За допомогою цієї формули, а також даних ревізій ми змогли вирахувати коефіцієнти смертності для чоловіків, жінок та середній по п'ятилітніх вікових групах (див табл. 4.6).

Таблиця 4.6

Смертність населення в „описних слободах”

Вік	Чисельність на III ревізію			Чисельність на IV ревізію			Число померлих			Коефіцієнт смертності		
	Чол.	Жін.	Раз.	Чол.	Жін.	Раз.	Чол.	Жін.	Раз.	Чол.	Жін.	Сер.
0-4	148	197	345	48	112	160	2	5	7	1,4	1,9	1,7
5-9	148	141	289	100	153	253	13	17	30	6,2	6,8	6,5
10-14	131	151	282	154	142	296	15	7	22	6,2	2,8	4,5
15-19	173	113	286	157	134	291	13	7	20	4,6	3,3	4,1

¹ Миронов Б.Н. Указ. соч., С.190.

² Демографический энциклопедический словарь. – С.210.

Продовж. табл. 4.6

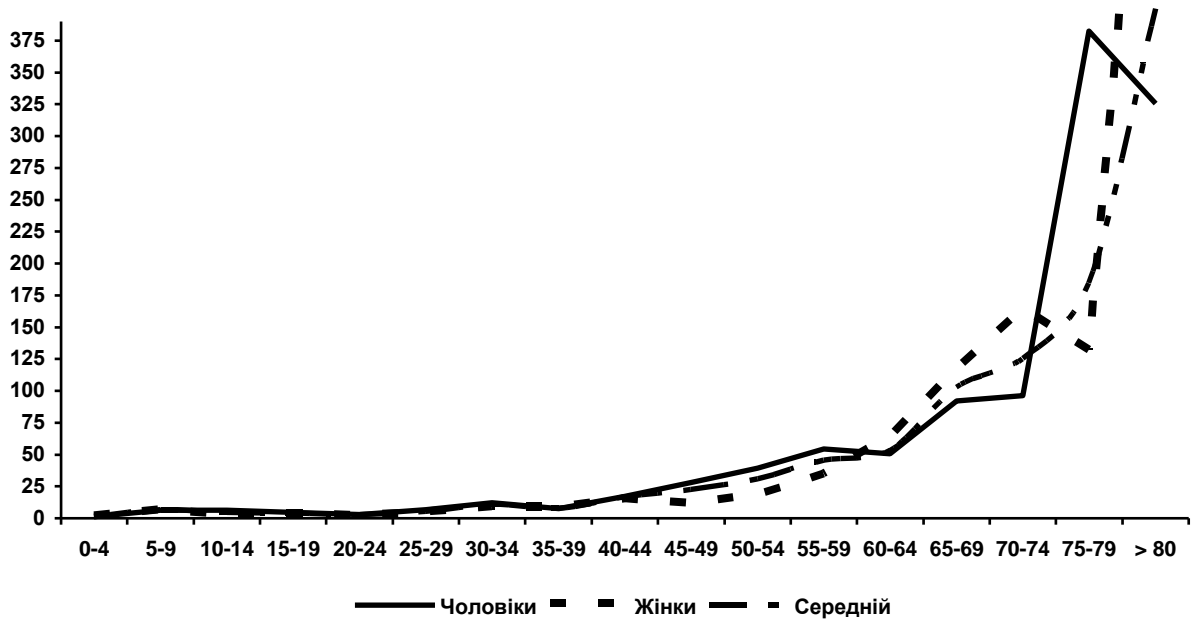
20-24	171	130	301	103	94	197	7	5	12	3,1	2,6	2,9
25-29	151	140	291	67	103	170	11	10	21	6,5	4,9	5,6
30-34	133	87	220	91	101	192	23	15	38	12,2	9,4	10,9
35-39	136	69	205	75	90	165	13	12	25	7,6	8,9	8
40-44	116	61	177	59	95	154	24	20	44	17	15,4	16,6
45-49	83	48	131	65	73	138	35	16	51	28,2	11,6	22,4
50-54	85	42	127	48	47	95	43	14	57	39,5	18,7	30,8
55-59	38	31	69	38	30	68	35	18	53	54,2	35,2	45,8
60-64	43	18	61	19	28	47	25	24	49	50,7	64,2	53,3
65-69	24	14	38	11	10	21	25	24	49	91,9	117,6	102,9
70-74	14	6	20	8	4	12	18	14	32	96,2	164,7	125,4
75-79	6	5	11	1	4	5	13	9	22	382,3	132,3	184,8
>80	8	2	10	2	1	3	22	12	34	325,5	705,8	400
Разом	1608	1255	2863	1046	1221	2267	337	229	566	15,3	11	13,1

Проте отримані й цього разу коефіцієнти ϵ , на нашу думку, значно заниженими. Особливо впадає у вічі надзвичайно низький показник смертності у наймолодшій віковій групі, що, як засвідчують проведені вище розрахунки народжуваності, просто неможливе. Основною причиною такого результату слід, очевидно, вважати відкритість слобідського населення – значний вплив на його формування міграційних рухів. Відповідно, статистичні дані, якими ми користуємося, включають не лише народжених та померлих слобожан, але й тих, хто приходив до слобод чи йшов із них. Це, у свою чергу, суперечить одній з головних умов отримання прийнятних результатів при обчисленні рівня смертності – закритості населення¹. Укупі з

¹ Л.Анрі та А.Блюм зазначають, що для отримання допустимого результату при обрахуванні смертності періоду між переписами необхідно, щоб населення було закритим, щоб переписи були без пропусків, щоб вік, указаний у двох переписах, був точним або перекрученим однаковою помилкою. (Анрі Л. Блюм А. Указ. соч., С.200.)

неврахуванням тих, що народилися й померли між ревізіями, такі показники дають значну похибку.

Разом з тим, одержані нами при обчисленні вікових коефіцієнтів результати досить чітко ілюструють динаміку розвитку смертності як серед усього населення в цілому, так і для чоловіків та жінок окремо (див. мал. 4.6). Вона засвідчує відносно плавне зростання рівня смертності відповідно зростанню вікових груп.

Мал. 4.6 Графік смертності по вікових категоріях

Починаючи з 45-літнього віку, простежується нерівномірність розвитку показників смертності між статями. У чоловіків його зростання відбувається більш стрімко, і на 59 років коефіцієнт виріс до 54,2 %. Далі до 64 років фіксується незначний спад (50,7%), потім піднесення на 69 років – 91,6%, а з 75 років починається стрімке зростання до 382,3%, яке припиняється після 80. У жінок невинне зростання коефіцієнту починається дещо пізніше (після 55 – 35,2%) і триває довше (до 74 – 164,7%), далі маємо незначний спад (132,3%), а з 80 років – різкий ріст (400%). Середній показник демонструє динамічніший розвиток смертності. Значне її зростання починається з 60-річного віку і триває до кінця життя. Як бачимо з таблиці, чимало мешканців жили набагато довше 60 років. Найстаршим довгожителем був мешканець

слободи Злинки Василь Афанасьєв, який, згідно з нашим джерелом, помер у віці 101 року¹.

Щоб вийти зі складного становища, в якому ми опинилися, з'ясовуючи рівень смертності, спробуємо змодельовати ситуацію, наближену до закритого типу населення. У цьому нам допоможе реєстр слободи Деменки, укладений під час проведення III (1765 р.) ревізії². Оскільки це була перша ревізія, яка поширювалася й на територію Гетьманщини, за відправну точку для порівняння наявних мешканців слобод брався перепис майора Г. Павлова, проведений 1736 р.. Отже, документ охоплює період у 29 років. Цінністю цього етапу існування „описних слобод” для дослідника є те, що на той час ще не розпочалася масова міграція їхніх мешканців до новоутворених південних губерній – Астраханської, Білгородської та Новоросійської. Слід зауважити, що ця ситуація теж була дуже далекою від ідеальної, бо у той період досить часто траплялися втечі слобожан за польський кордон³. Щоправда, вони не були такими масовими, як переселенський рух, який розпочався у другій половині 60-х рр..

Для обрахунків візьмемо лише ті родини, які були внесені до реєстру майора Г.Павлова. Таких виявилось – 29, на 1736 р. у них нараховувалося 184 особи, а на 1765 р. – 188. За цей час вибуло 133 особи, з яких померло – 89 осіб, втекло – 41, переведено до інших слобод – 2 і заслано – 1. До ревізії 1765 р. дожила 51 особа. Однак, у зв'язку з тим, що слобода не являла собою повністю закритого суспільства і за період між переписами її все-таки залишило 44 особи, точне число смертей ми вирахувати не можемо. У цьому випадку для обчислення коефіцієнта, на нашу думку, доцільно буде

¹ ЦДІАК України. – Ф.1907, оп.1, спр.389, арк.255.

² НКМ, КП. – Л.622 – 633.

³ Згідно джерела, за польський кордон зі слободи у 1737 – 1740 рр. втекло 30 осіб (арк.622 – 663.). Ці втечі, очевидно, були викликані репресивною політикою уряду імператриці Анни Іоанівни.

використати не зафіксоване число реальних, а показник можливих смертей – ngx . Визначається він за формулою:

Формула (4.5)

$$ngx = nDx + Vx,$$

де Vx число осіб, які дожили до річниці x і відносяться до досліджуваної групи поколінь (у нашому випадку 51 особа). За nDx приймається число смертей у даній групі за вказаний період (89)¹. Таким чином, число можливих смертей у слободі Деменка між 1736 та 1765 рр. становило:

$$ngx = 89 + 51 = 140.$$

Отже, за показник M приймаємо не 89, а 140, довжина періоду T становить 29, а середнє населення P – 186. Підставляємо ці дані у формулу й отримуємо коефіцієнт:

$$m = \frac{140}{186 \times 29} \times 1000 = 26 \text{‰}.$$

Зрозуміло, що отриманий результат теж не зовсім точний, адже неврахованою залишилась смертність серед тих осіб, які втекли зі слободи. Однак з його урахуванням можна, на нашу думку, висловити припущення, що рівень смертності в „описних слободах” у цілому відповідав тогочасним нормам. Принаймні він був не набагато нижчим від показників, запропонованих Б. Мироновим та білоруським дослідником В. Носевичем².

Шляхом простого підрахунку числа померлих за роками спробуємо з’ясувати динаміку смертності у слободах за період між III та IV ревізіями (див.табл 4.7). Щоправда, слід мати на увазі, що дані за 1765 і 1782 рр. не

¹ Анри Л. Блюм А. Указ. соч., С.156.

² Носевич В.Л. Демографические показатели белорусского крестьянства во второй половине XVIII - первой половине XIX в. // Компьютер и историческая демография. Сб. науч. труд. – Барнаул, 2000. С. 173-198.; Його ж. Еще раз о Востоке и Западе: Структуры семьи и домохозяйства в истории Европы //

<http://dmo.econ.msu.ru/epc2001_history/advert/Vienna2000/nosevich.htm>.

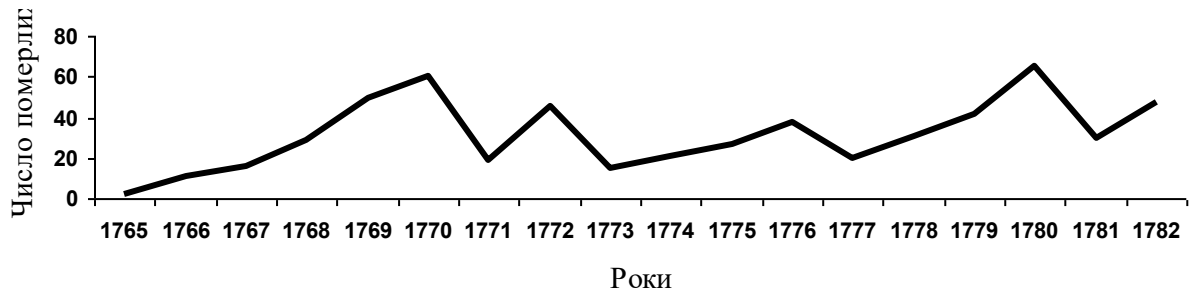
повні, бо в першому випадку до реєстру включені лише особи, померлі після завершення III ревізії, а у другому – лише ті, що відійшли до початку IV.

Таблиця 4.7

Смертність населення по роках

Рік	Чоловіки	Жінки	Разом
1765	1	1	2
1766	4	7	11
1767	8	8	16
1768	18	11	29
1769	32	17	49
1770	25	35	60
1771	14	5	19
1772	25	20	45
1773	12	3	15
1774	14	7	21
1775	13	14	27
1776	23	15	38
1777	14	6	20
1778	19	12	31
1779	20	21	41
1780	45	20	65
1781	26	4	30
1782	24	23	47
Усього	337	229	566

Цей підрахунок засвідчив, що впродовж усього досліджуваного періоду показник смертності постійно змінювався, демонструючи доволі часте чергування між зростанням і зменшенням кількості смертей. Найкраще це видно на графічному зображенні (див. мал. 4.7).

Мал. 4.7 Динаміка смертності між III та IV ревізіями

Як бачимо, у перші чотири роки після ревізії відбувалося майже рівномірне зростання показника смертності, яке досягло свого апогею у 1770 р., коли їхня частка сягнула 10,6% усіх померлих між ревізіями старообрядців (60 осіб). У наступні роки такого поступу вже не було, оскільки смертність то зменшувалася, то зростала. Однак лише в 1772 р. зростання було дуже стрімким і досягло 8% (45 осіб). У подальшому смертність росла повільніше і не перевищувала 7% (1776 р.). Нове значне піднесення спостерігаємо в 1780 р., коли показник смертності досяг найбільшого за увесь період рівня – 11,4% (65 осіб). На підставі цього можна зробити висновок, що за період між ревізіями у слободах відбулося, як мінімум, чотири кризи смертності – у 1770, 1772, 1776 та 1780 рр.

Крім того, побудована нами діаграма засвідчує поступове загальне зростання смертності впродовж указанного періоду, про що свідчать дані за роки з найменшою кількістю смертей. Так, у 1766 р. (1765 і 1782 рр., визначені нами як неповні, до уваги не беремо) смертність в „описних слободах” становила 2% (11 осіб), у 1773 р. – 3% (15 осіб), у 1777 р. – 3,5% (20 осіб), а у 1781 – 5,3% (30 осіб). Якщо ці крайні точки з’єднати умовною лінією, вона засвідчить поступове плавне зростання.

У зв’язку з цим закономірно постає питання причин зростання смертності як у кризові роки, так і загалом за увесь період. На жаль, ревізійні реєстри подають доволі скупі свідчення відносно даної проблеми. Однак,

незважаючи на це, спробуємо на підставі побічних свідчень хоча б приблизно їх з'ясувати. Безумовно, основна частина померла у результаті природного процесу, т.зв. ендогенна смертність, але, очевидно, були й такі, життя яких обірвалось у результаті впливу зовнішніх факторів – екзогенна смертність¹. Розпочнемо з останньої. Одним із її факторів є насильницька смерть. Джерела зафіксували усього один такий випадок – у ревізькому реєстрі слободи Злинки читаємо, що син удови Агафії Фьодорової Іван «убит у Полше в 1769 году»².

Крім того, за твердженням сучасних дослідників, значний вплив на смертність населення у той час становили епідемічні хвороби: віспа, холера, тиф, скарлатина, сибірська язва, кір та ін.³. У наших документах зустрічається лише одна пряма вказівка на епідемічну хворобу як причину смерті у реєстрі слободи Клинци. Проти одного з її мешканців – Ларіона Крашеніннікова записано: «В заразную болезнь со всем семейством померли в 771 году»⁴ (підкреслено моною – Ю.В.). Детальніші свідчення про цього старообрядця знаходимо у Румянцевському описі, де сказано, що він «Природной города Москвы Алексеевской слободы второй гильдии купец. Сшел в Полшу в 761, а и с Полши в Россию в слободу Клинцы в 762 годе.» Більше того, після запису в число слобідських „обивателів” Ларіон не полишив свого заняття і постійно проживав у Москві, як зазначено в документі, «для прокормления»⁵. Цей факт дозволяє висловити точніше припущення щодо хвороби, від якої вимерла його сім'я, а також родина мешканця слободи Злинки Григорія Васильєва, котра теж на той час жила в

¹ Демографический энциклопедический словарь. – С.410.

² ЦДІАК України. – Ф.1907, оп.1, спр.389, арк.272.

³ Твердюкова Е.Д. Опыт исследования истории народонаселения Карелии конца XVIII – начала XX вв. по материалам метрических книг//<<http://www.ab.ru/-kleo/aik/>>.

⁴ ЦДІАК України. – Ф.206, оп.3, спр.7393, арк.99.

⁵ Там само. – Ф.57, оп.1,спр.117, арк.281зв.

Москві¹. Ймовірно, що це була чума, епідемія якої лютувала в місті у 1770-1772 рр.

Можна також припустити, що криза смертності у 1770 році також пов'язана з цією хворобою, адже відомо, що на той час вона вже охопила Київ². Цілком імовірно, що ще, як мінімум, чотири смертних випадки (у двох – померла вся родина, а у двох – лише діти³), показані у реєстрах, теж пов'язані з епідемічними хворобами. Принаймні у Румянцевському описі всі вони показані здоровими⁴, отже, смерть, очевидно, не була викликана внутрішніми причинами.

Крім того, на різке піднесення рівня смертності впливали також неврожаї та пов'язаний з ними голод⁵. Щоправда, американський дослідник Стівен Л. Хок ставить під сумнів цей зв'язок і висловлює припущення, що високий рівень хвороб і смертей був більше пов'язаний із рівнем народжуваності, розмірами й санітарними умовами селянських жител та практикою раннього відлучення немовлят від материнських грудей, ніж із сезонними коливаннями кількості й раціону харчування.

Період 60-80-х рр. XVIII ст. узагалі виявився несприятливим для сільського господарства Лівобережної України. Як стверджує Е.С. Острась, на той час випало 5 посух, 2 нальоти сарани та 13 маловрожайних років.

¹ Там само, спр.116, арк.665.

² Оборін М. Погляд на лікування хворих на чуму і профілактику її в Україні та Росії у XVIII столітті //<<http://www2.histomed.kiev.ua/agapit/ag9/ag09-6bu.html>>; Дивіться також: Андриевский А. Архивная справка о моровой язве в г. Киеве в 1770 – 71 гг. // Киевская Старина. – 1891. – № 8. – С.304 – 314.

³ ЦДАК України. – Ф.1907, оп.1, спр.389, арк.136,181,271; ф.206, оп.3, спр.7393, арк..105зв.

⁴ Там само. – Ф.57, оп.1, спр.116, арк.51зв.,561зв..

⁵ Дискусію з цього приводу див. в роботах: Стівен Л. Хок (США) Голод, болезни и структуры смертности в приходе Борщевка, Россия, 1830-1912; Кащенко С.Г. К вопросу о смертности в Тамбовской губернии в XIX – начале XX вв. (Некоторые соображения по поводу доклада профессора Стивена Л. Хока).

//<http://www.kraeved.ru/tambovdem/theses.php?id=tes_tambov98.hokk>.)

Найбільш невдалим виявився 1772 р., коли Гетьманщину вразила досить сильна посуха, наслідком якої став голод¹. Цілком можливо, що зростання числа смертей серед старообрядців у тому році (див. *табл.4.7*) було викликане саме цією причиною. Якщо врахувати, що землеробство у старовірських поселеннях було розвинуте надзвичайно слабо², то такий розвиток подій видається цілком закономірним, адже слобожани мали повністю залежати від врожаю зернових у сусідніх регіонах Лівобережжя та від коливання хлібних цін.

Таким чином, на підставі опосередкованих свідчень, ми можемо висловити припущення, що причиною першої (1770 р.) кризи смертності в „описних слободах” була епідемія чуми, а другої (1772 р.) – посуха та голод. Отже, обидві вони були викликані екзогенними причинами. Стосовно причин третьої кризи (1776 р.) та четвертої (1780 р.) слід зауважити, що жодних підстав для якихось більш-менш конкретних висновків ми, на жаль, не маємо. Зумовити її могли різні обставини, включаючи епідемію грипу, який того 1780 року прокотився усіма регіонами Європи³.

Однак у традиційних аграрних суспільствах, незважаючи на стихійні лиха, голод, спалахи епідемій тощо, основна маса населення помирала т.зв. „нормальною” (ендогенною) смертю, головною причиною якої були хвороби. Як стверджує А.Г. Вишневський, вони породжувалися умовами існування людей: поганим харчуванням, важкою працею, антисанітарними житловими умовами, відсутністю санітарно-гігієнічних норм і таким іншим⁴.

¹ Острась Е.С. Названа праця, С.26-29.

² Детальніше див.: Волошин Ю. Населення домогосподарств «государевых описных малороссийских раскольнических слобод» (за матеріалами „Генерального опису Лівобережної України 1765-1769 рр.”) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т історії України НАН України. 2003, – Випуск 2. – С.123.

³ Энциклопедический словарь – СПб.: Типо-Литограф. Ф. А. Брокгауза и И.А. Ефрона, 1894. – Т. 13. – С.286.

⁴ Вишневский А.Г. Демографическая революция. – М.:Статистика, 1976. – С.57.

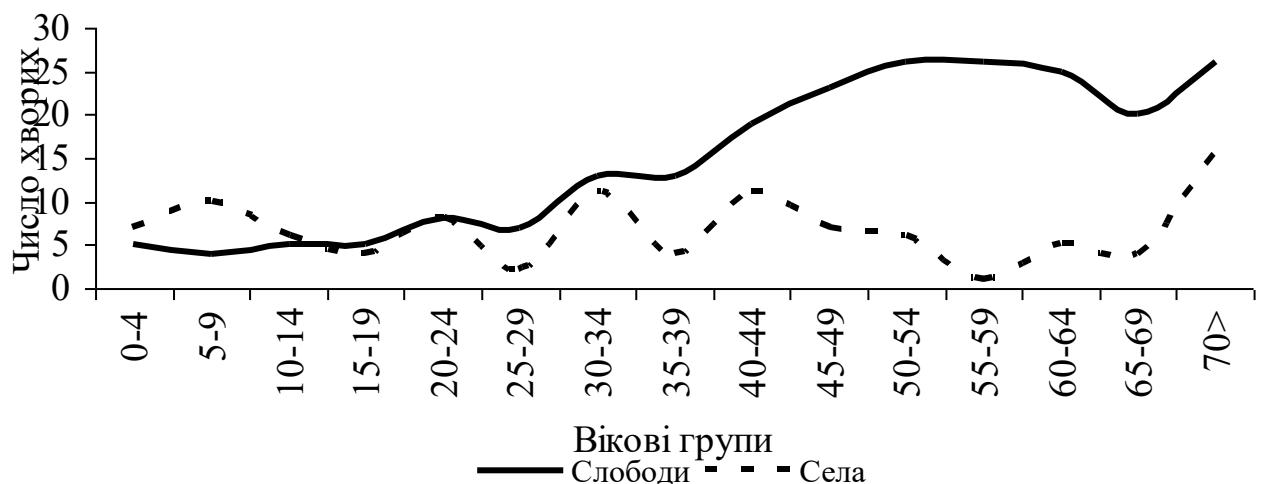
Враховуючи це, спробуємо з'ясувати, яку частку мешканців слобод становили хворі та які хвороби набули найбільшого поширення серед старообрядницького населення регіону. Значний інтерес становить також порівняння цих даних із даними по православних українських селах, що дасть змогу визначити специфіку захворювань, які впливали на смертність представників досліджуваної мікрогрупи. За основне джерело використаємо Румянцевський опис Малоросії, у якому зазвичай повідомляється про стан здоров'я внесених до реєстру осіб. З цього перепису виберемо 7 старообрядницьких поселень, розташованих на території Топальської сотні Стародубського полку – слободи: Деменку, Зибку, Злинку, Климову, Клинци, Чуровичі та Шеломи¹. За нашими підрахунками, на момент перепису там проживало 4536 осіб (2294 чоловіки та 2242 жінки). Для порівняння візьмемо приблизно таку ж за чисельністю групу православного населення – 4602 особи (2422 чоловіки та 2180 жінок), яка проживала у 10 селах тієї ж Топальської сотні – Денисовичі, Замишів, Лисе, Рудня Унеча, Старі Щербиничі, Сушани, Футор, Чолхів, Шумилівка, Щербиничі².

Аналіз переписних книг засвідчив, що частка хворих серед старообрядців становила 5% (229 осіб – 135 чоловіків та 94 жінки), що більше ніж удвічі перевищує їхню частку серед православних – 2,3 % (104 особи – 54 чоловіки та 50 жінок). Статеве співвідношення серед хворих слобожан було на користь чоловіків 59% проти 41% жінок, тоді як серед селян воно було майже рівним – 52% чоловіків і 48% жінок.

На значні відмінності поширення хвороб між обома категоріями населення вказує й розподіл хворих за віковими групами (*див. мал. 4.8*).

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.116, 117.

² Там само, спр.114.

Мал. 4.8 Захворюваність у вікових групах

З діаграми видно, що число хворих у старообрядницьких поселеннях зростало відповідно до вікових категорій. Стрімкий злет розпочинався з 30-літнього віку, а більшість показаних у джерелі хворих (63,8%) були особами старшої генерації. Дещо відмінна ситуація простежується у полкових селах, де розподіл хворих серед вікових груп виглядає відносно рівномірним, за винятком представників найстаршого покоління, для яких ріст захворюваності видається цілком закономірним.

Отже, наші підрахунки засвідчують, що населення „описних слобод” хворіло значно частіше, ніж мешканці полкових сіл, а переважну більшість хворих становили чоловіки та люди старшого покоління.

Визначення конкретних хвороб, поширених в обох групах населення, пов'язане з певними труднощами, зумовленими специфікою джерела. Укладачі перепису, вочевидь, не були лікарями й стан здоров'я населення визначали не за результатами медичного обстеження, а, у кращому випадку, зі слів самих хворих. Таким чином у джерелі відображена не „вчена” („писемна”), а „народна” („усна”) традиція сприйняття хвороби в ранньомодерному суспільстві¹. Через це частина формулювань настільки

¹ Арнаутова Ю.Е. Колдуны и святые: Антропология болезни в средние века. – СПб.: Алетейя, 2004. – С.20.

розміта, що ідентифікувати за ними конкретні захворювання надзвичайно важко. Інколи взагалі обмежувалися лише простою констатацією факту хвороби. При цьому застосовувались різноманітні формули: «болен», «болна», «болна и увечна», «скорбен», «скорбна», «дряхл и скорбен», «престарел и вовсе болен», «хвор» тощо. У старообрядницьких слободах таких виявилось 47 осіб (20,6%), а в українських селах – 10 (9,7%) (див. табл. 4.8).

Таблиця 4.8

Розподіл хворих за видами захворюван

Назва хвороби	Старообрядницькі слободи		Українські Села	
	Число осіб	%	Число осіб	%
Астма	—	—	2	1,9
Внутрішня хвороба	2	0,9	6	5,8
Глухота	2	0,9	3	2,9
Грижа	—	—	2	1,9
Дряхлість	55	24	18	17,3
Каліцтво	6	2,6	3	2,9
Невизначена хвороба	47	20,6	10	9,7
Параліч	3	1,3	—	—
Психічні захворювання	2	0,9	—	—
Епілепсія	1	0,4	—	—
Сухоти	1	0,4	—	—
Хвороби ніг	30	13,1	17	16,3
Хвороби очей, сліпота	22	9,6	36	34,6
Хвороби рук	14	6,1	7	6,7
Хвороби серця	5	2,2	—	—
Хвороби голови	8	3,5	—	—
Хвороби живота	31	13,5	—	—
Усього	229	100	104	100

Так само важко встановити захворювання тих людей, стан здоров'я яких позначений терміном „дряхл”. Їхня частка в обох категоріях населення була чималою. Серед старообрядців таких нараховувалося 55 осіб (24%), а серед православних – 18 (17,3%). Виникає питання: кого саме могли позначати цим терміном? Згідно зі словником В.Даля, слово «дряхлый» означає: «от старости утративший силу и крепость»¹. Тобто це мали бути особи непрацездатного, за тогочасними мірками, віку – старші 60 років. У Румянцевському описі їх позначали ще й словом «престарелый».²

В українських селах саме так і було – абсолютно всі їхні мешканці, означені у такий спосіб, належали за віком до непрацездатного населення. Але у старообрядницьких слободах простежується дещо відмінна ситуація – частина хворих цієї категорії (15 осіб) були молодшими за 60 років. Четверо з них – дві жінки і два чоловіки у віці від 40 до 46 років – навіть за тогочасними мірками не вважалися дуже старими. Наймолодшою, 40 років, була «престарелая девка Пелагея Лукина» із слободи Клинців. П'ятьма роками старшою – Тетяна Тарасова з того ж населеного пункту³. З чоловіків молодшими в цій категорії були Михайло Воронов із Клинців – 45 років⁴ та Матвій Артем'єв із Зибкої – 46⁵. З якої причини ці п'ятнадцятеро потрапили до вказаної категорії, сказати важко. Можна лише припустити, що їхній надзвичайно хворий та немічний вигляд асоціювався у свідомості переписувачів лише зі словом «дряхлый».

Однак щодо більшості зафіксованих у джерелі хвороб інформація дещо точніша. Вона принаймні дозволяє визначити характер захворювання або

¹ Даль В. Указ. соч. – Т.1: А-З. – С.497.

² Див. напр.: ЦДІАК України. – Ф. 57, оп.1, спр. 117, арк.2зв. Престареть и престариться, церк. также престареться, состариться, устареть, достигнуть глубокой старости, самых преклонных лет, одряхлеть годами. // Даль В. Указ. соч. – Т.3: П-Р. – С.396.

³ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.219зв, 227зв.

⁴ Там само, арк.233зв.

⁵ Там само, спр.116, арк.570зв.

з'ясувати, яка частина тіла була ним уражена. Серед таких хвороб найпоширенішими в „описних слободах” виявилися ті, що були пов'язані із захворюваннями кишечника та шлунка. У джерелі їх позначали різноманітними виразами: «болен животом», «животною болезню увечен», «имеет животную болезню», «скорбен животом», «увечен животом» тощо. Зрозуміло, що слово «живот», використане у значенні „шлунок”, „кишечник”, відповідно й «животная болезню»¹ — захворювання саме цих органів. Найімовірніше, що перш за все це були типові для того часу дизентерія та діарея, поширення яких зумовлювалося недотриманням звичних сьогодні санітарно-гігієнічних норм². Уражених цими захворюваннями слобожан виявилось чимало – 31 особа. У структурі хворих їхня частка становили 13,5%. Переважна більшість із них – 23 (74%) були особами чоловічої статі. За віковими параметрами, основна маса – 25 осіб (80%), належала до працездатного населення (15-59 років), двоє хворих (7%) були дітьми, а четверо (13%) – старими людьми.

Показово, що в переписах сіл зовсім не зустрічається таких чи подібних формулювань, які вказували б на поширення аналогічних захворювань. Однак, на нашу думку, на основі цього факту не можна стверджувати, що санітарно-епідеміологічна ситуація в селах була набагато кращою. Підстави для сумнівів дає той факт, що найбільшу категорію хворих у них становили люди з вадами зору й сліпі – 36 осіб (34,6%). А сліпота у той час була здебільшого наслідком таких інфекційних захворювань, як сифіліс, кір, вітряна віспа тощо³. Більшість із них – 24 особи (67%) були працездатного віку, 9 осіб (25%) – дітьми і 3 особи (8%) належали до «престарелых». Статеве співвідношення рівне – 18 чоловіків (50%) і 18 жінок

¹ Ожегов С.И. Словарь русского языка. / Под.ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой – 20-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1988. – С.157.

² Твердюкова Е.Д. Указ. соч.

³ Кузина А.Г. Профилактика близорукости у детей// <http://education.rekom.ru/2_2001/kuzina.html>. ; Энциклопедический словарь – СПб.: Типо-Литогр. Ф. А. Брокгауза и И.А. Ефрона, 1894. – Т. 30. –С.473.

(50%). У старообрядницьких поселеннях група сліпих була менш чисельною – 22 особи (9,6%). Дещо відмінним був і віковий розподіл – частка дітей у порівнянні із селами була набагато меншою – 1 особа (5%), а частка старих більшою – 8 осіб (36%). Основна ж маса – 13 осіб (59%) – так само належала до працездатних. Статева перевага, як і серед хворих попередньої категорії, була за чоловіками – 18 осіб (82%) проти 4 жінок (18%). Формули записів також різноманітні: «слеп», «на очі слеп», «на правий глаз крив», «на левой глаз крив», «на один глаз не видит, крив» тощо.

Досить поширеною недугою серед обох категорій населення була хвороба ніг, варіанти запису якої були дуже різноманітні: «болен ногами», «болен на левую ногу», «левою ногою не здоров», «на правую ногу хром», «ногами скорбен», «ногами калека» та ін. З'ясувати за цими формулюваннями конкретні захворювання не так просто. Лише одного разу про мешканця слободи Деменка Філата Дударєва сказано, що він «ногами косолап»¹, тобто страждав на одну з форм захворювання стопи.² Решта записів, на нашу думку, могла означати наслідки каліцтв або різноманітні форми паралічу³.

Частка вражених такими хворобами доволі значна. У слободах їх нараховувалося 30 осіб, що становило 13,1%. Найчисельнішою була група працездатних – 22 особи (73%), за нею йшли старі – 6 осіб (20%) і діти – 2 особи (7%). Як і в попередніх випадках, знову лідирували чоловіки – 25 осіб

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.5зв.

² Сучасна медична енциклопедія так пояснює цю хворобу: „Клишоногість – стан, при якому стопа має неправильну форму і положення: звід стопи може бути дуже високим ; стопа може бути спрямована усередину або назовні. Дійсна клишоногість викликана анатомічними аномаліями”. (Див.: Современная медицинская энциклопедия. /Пер. с англ. Америк. изд.; Под ред. Р. Беркоу, М. Бирса, Р. Боджина, Э.Флетчера. Рус. изд. под общей ред. Г.Б. Федосеева. – СПб.: Норинт,2003. – С.1021.)

³ Параліч (< гр.paralysis розслаблення) – втрата рухової функції яким - н. м'язом чи групою м'язів у наслідок враження нервової системи. (Див. Словарь иностранных слов. – 18-е изд., стереотип. – М.: Рус.яз., 1989. – С. 370.).

(83%) проти 5 жінок (17%). У селах частка хворих на ноги була більшою – 16,3% (17 осіб). Відрізнялися українські поселення й за віковим та статевим поділом. Група хворих дітей тут була більшою – 24% (4 особи), а старих меншою – 12% (2 особи). Решта – 64% (11 осіб) складалася з працездатних.

Наступними в ієрархії захворювань досліджуваного мікрорегіону виступають хвороби рук, які також мають у джерелі різноманітні означення: «левая рука от болезни не сгибается», «левою рукою болеет», «руками болеет», «сухорук» тощо. На нашу думку, за останнім формулюванням можна точніше визначити характер захворювання як тих осіб, про яких чітко вказано, що вони сухорукі (таких було п'ятеро – Ю.В.), так і тих, хвороби яких названі неточно. Згідно зі словником С.І. Ожегова, вираз «сухая рука» означає руку з атрофованими м'язами.¹ Отже, цілком можливо, що це одне із захворювань м'язової системи, або різновиди паралічу².

Частка людей, які страждали захворюваннями рук, в обох категоріях населення була майже рівною. У слободах їх нараховувалося 6,1% (14 осіб), а в полкових селах 6,7% (7 осіб). Хворі старовіри належали лише до двох вікових груп: 57% (8 осіб) становили представники працездатного населення, а 43% (6 осіб) – старі, а серед православних віковий поділ був відносно рівним: 29% (2 особи) були дітьми, 42% (3 особи) становили працездатні й ще 29% (2 особи) – старі. Відмінним був і статевий поділ: у слободах лише одна жінка мала хворобу рук, а у селах чоловіків і жінок було майже порівну – 4 чоловіки і 3 жінки.

Фактично рівною була й частка осіб, які мали фізичні вади й були позначені терміном «калека». Серед старовірів їхня частка становила 2,6% (6 осіб), а серед православних 2,9% (3 особи). Усі вони належали до чоловічої статі. Більшість калік становили діти. У старообрядницьких поселеннях їх

¹ Ожегов С.И. Указ. соч., – С.638 (Сухорукий – такой, у которого высохла и отнялась рука.)

² Дет. див.: Популярная медицинская энциклопедия / Гл. ред. Б.В. Петровский. – М.: «Сов. энциклопедия», 1979. – С. 391, 461.

було рівно половина (3 особи), а в українських селах – більшість (2 особи). Решта належала до працездатного віку. Джерело повідомляє лише про один із різновидів каліцтва, поширених між мешканцями регіону – горбатість. Серед старообрядців їх нараховувалося двоє, а серед православних усі каліки були горбанями.

Певного розповсюдження набула у досліджуваних слободах і хвороба, яка позначалася у джерелі як «внутренняя болезнь» або «нутренняя болезнь». Це, на нашу думку, могла бути «нутряная боль» або «нутрячка» — різновид лихоманки¹. Зазвичай, лихоманка супроводжує як інфекційні, так і неінфекційні захворювання². Більшість людей, які від неї страждали, жили в селах – 6 осіб (5,8%). Половина з них були дітьми, а половина належала до працездатного населення. У слободах на неї хворіло 2 чоловіки (0,9%) старшого віку.

Ще одним поширеним в обох вибраних для аналізу групах поселень захворюванням, діагноз якого джерело називає доволі точно, була глухота. Ця хвороба може бути вродженою або набутою. Як правило, набувається вона внаслідок інфекційних захворювань, характерних для аграрних суспільств XVIII ст.: скарлатини, кору, грипу та ін.³ Серед слобідського населення їх було небагато – 0,9% (2 особи), а у селах дещо більше – 2,9% (3 особи). Розподіл за віковими групами в українських поселеннях був рівномірним: одна особа дитячого віку, одна середнього й одна старшого. У поселеннях старовірів – одна особа належала до середньої, а друга до старшої вікової групи. У селах глухих жінок було дві, а у слободах одна.

Крім того, деякі зафіксовані джерелом хвороби зустрічаються лише серед представників однієї групи населення. Так, двоє мешканців полкових сіл мали діагноз: «удушлив, к работе не способен»⁴, а стосовно ще двох

¹ Даль В. Указ. соч. –Т.2 : И-О. – С. 560.

² Популярная медицинская энциклопедия. – С.343.

³ Там само, С.143.

⁴ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.114, арк.581зв.,624зв.

повідомлялося: «килов, к работе не способен»¹. Усі вони були чоловіками працездатного віку. У першому випадку, очевидно, мова йде про приступи бронхіальної астми, адже приступи задухи є основною ознакою цієї недуги.² Щоправда, їх могли викликати й інші захворювання дихальних шляхів (пухлини гортані, трахеї, бронхів, рак легенів тощо) та серцево-судинні хвороби (пороки серця, інфаркт міокарда, перикардит)³. Друга хвороба ідентифікується ще простіше, адже слово «кила» означає таке захворювання як «грижа»⁴. Основною причиною його появи є важка фізична праця⁵, уникнути якої у той час було практично неможливо.

Захворювань, які зустрічаються лише серед мешканців „описних слобод”, було набагато більше – шість. Щоправда, число старовірів, які страждали на них, за винятком уражених розглянутою вище «животною болезню», також було незначним. Найчисельнішу групу серед них становили ті, про яких говорилося: «болен головой», «головой скорбен». Їх нараховувалося 8 осіб (5 чоловіків і три жінки). Головний біль могли викликати різноманітні причини, до яких слід віднести хвороби внутрішніх органів (пороки серця, захворювання нирок, печінки тощо), внутрішньочерепної порожнини (менінгіт, пухлини головного мозку, мозковий абсцес, мозковий сифіліс)⁶, мігрень⁷ та ін.

Наступна за чисельністю група – 5 осіб (3 чоловіки і 2 жінки середнього віку) складалася зі старовірів, хворих на серцеві захворювання, або на такі, що викликають біль в області серця («имеет сердечную болезню»,

¹ Там само, арк..527зв., 580зв.

² Популярная медицинская энциклопедия. – С.68.

³ Заболевание (болезнь). Удушье // Медицинский справочник <http://www.medicina.kharkov.ua/medref/i403.html>.

⁴ Даль В. Указ. соч. – Т.2: И-О. – С. 106.

⁵ Популярная медицинская энциклопедия. – С.176.

⁶ П. Розенбах Головная боль // Энциклопедический словарь /Брокгауза и Ефрона – (Р) 2002 ИДДК. – (С) 2002 Мультимедиа-издательство "Адепт".

⁷ Популярная медицинская энциклопедия. – С.370.

«сердечною болезнью увечен»). Це могли бути пороки серця¹, стенокардія, ревматизм, неврози тощо².

Далі йшли хворі на параліч – 3 особи. Серед них було дві жінки середнього віку й дитина чоловічої статі. У двох випадках прямо вказувалося на характер захворювання «увечна параличній болезнью», «зараженній параличній болезнью»³, а одного разу називалися лише симптоми⁴: «ногами и руками не владеет», — сказано про мешканку слободи Злинка сорокашестирічну Дар'ю Леонтьєву⁵. Наймолодший із цих хворих, Митрофан Артемів син Леутенок⁶, якому на час перепису виповнилося 11 років, страждав, очевидно, дитячим церебральним паралічем. До такого висновку спонукає вказівка на те, що хлопчик був «поврежден умом» – явна ознака цієї хвороби⁷.

Дві жінки, які мешкали у слободі Клинци, ймовірно, мали психічні захворювання. Про стан їхнього здоров'я переписувачі написали так: «скорбна, ежемесячно бывает возмутнение ума»⁸. На дві інші виявлені нами недуги хворіли лише по одному представнику старообрядницьких поселень. Так, мешканець слободи Зибка Петро Масленников страждав епілепсією, названою у джерелі за тогочасною традицією «падучей болезнью»⁹, а житель слободи Клинци Семен Сквозняков хворів на сухоти («содиржим чехоточной болезнью»¹⁰).

¹ Там само, С.505.

² Там само, С.62.

³ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.144зв., 235.

⁴ Популярная медицинская энциклопедия. – С.461.

⁵ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.116, арк.607зв.

⁶ Там само, спр.117, арк.144зв.

⁷ Большая Советская Энциклопедия / Гл. ред. А.М. Прохоров. – Изд. 3-е. – М.: Сов. энциклопедия. – 1972. – Т.8: «Дебитор – Евкалипт». – С. 161.

⁸ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.201, 266зв.

⁹ Там само, спр.116, арк.274.

¹⁰ Там само, спр.117, арк.139.

Таким чином, здійснений нами аналіз смертності в „описних слободах” виявив такі тенденції її розвитку:

1. Вирахувані нами коефіцієнти смертності засвідчують плавне її зростання за віковими категоріями. Найбільшого піднесення вона досягає з 60-ти та після 70-ти років. У чоловіків коефіцієнт починає рости з 45-ти, а у жінок з 55-ти років. Надзвичайно занижений коефіцієнт дитячої смертності, що, на нашу думку, зумовлене недостатнім висвітленням у джерелі представників цієї вікової групи.
2. За період з 1765 по 1782 рр. в „описних слободах” відбулося щонайменше 4 кризи смертності – у 1770, 1772, 1776 та 1780 рр. Перша була, очевидно, викликана епідемією чуми, а друга стала результатом посухи та голоду, що прокотилися Гетьманщиною у 1772 р. Причини третьої та четвертої криз поки що залишаються нез’ясованими навіть на гіпотетичному рівні.
3. Зіставлення числа смертей за роками засвідчило, що упродовж указанного періоду поступово зростав загальний рівень смертності у слободах.
4. Підрахунок числа хворих показав, що старообрядці хворіли значно частіше, ніж мешканці сусідніх українських православних сіл. Різноманітнішим був і перелік захворювань, поширених у їхніх поселеннях.
5. Найбільш уразливими на недуги виявилися чоловіки та представники старших вікових груп, тоді як в українських селах статевий та віковий поділ хворих виявився відносно рівномірним.
6. Серед хвороб, які певною мірою вдалося ідентифікувати, провідне місце належало захворюванням кишечника та шлунка, очевидно, дизентерії та діареї, які були викликані незадовільними санітарними умовами існування. Другу позицію посідали захворювання очей, поширення яких досить часто було пов’язане з такою широко

розповсюдженою тоді заразною хворобою як сифіліс. На третьому місці знаходилися хвороби кінцівок, різноманітні форми паралічу, викликані поліомієлітом та іншими причинами.

Отже, на розвиток показників смертності впливали як ендогенні, так і екзогенні фактори.

4.2.3. Приріст населення. Аналіз демографічних процесів у „описних слободах” не буде повним без розгляду проблеми приросту населення та її факторів. Черговий раз звернемося до відповідних коефіцієнтів, перший із яких, як ми знаємо, характеризує загальний приріст населення. Розраховуємо його за знайомою вже формулою:

Формула (3.1)

$$K = \frac{P_n - P_o}{P_{cp}} \cdot 100\% .$$

Показники P_n і P_o для нашого населення дорівнюють 2267 і 2863, а середній показник становить 2547. Різниця поміж двох перших даних становить -596 і вказує на те, що за період між ревізіями населення слобод не зростало, а зменшувалось. Отриманий нами після відповідних обчислень коефіцієнт становить $-23,4\%$. Він приблизний і не відображає реальної картини. Потрібно враховувати, що на той час приріст населення залежав від природного приросту і від міграцій, що здійснювались як між слободами, так і за їх межами. Отже, під час необхідних обчислень слід звертати увагу й на ці показники.

Значний інтерес у цьому плані становить коефіцієнт природного приросту, який обчислюємо формулою (3.2):

$$K_{прир} = \frac{S_{народж} - S_{мер}}{P_{cp.p}} \cdot 100\% .$$

Відповідні дані ревізьких реєстрів (див. табл. 4.9) дозволили визначити не лише загальний, а й річні коефіцієнти природного приросту населення.

Таблиця 4.9

Природний приріст населення в слободах

Рік	Народилось	Померло	Природний приріст	Коефіцієнт природного приросту
1765	24	2	22	0,9
1766	57	11	46	1,8
1767	80	16	64	2,5
1768	47	29	18	0,7
1769	77	49	28	1,1
1770	59	60	-1	-0,04
1771	45	19	26	1
1772	66	45	21	0,8
1773	28	15	13	0,5
1774	59	21	38	1,5
1775	50	27	23	0,91
1776	42	38	4	0,15
1777	55	20	35	1,4
1778	54	31	23	0,91
1779	33	41	-8	-0,3
1780	33	65	-32	-1,2
1781	23	30	-7	-0,27
1782	15	47	-32	-1,2
Разом	847	566	281	11,16

Отже, середній коефіцієнт природного приросту становив 11,16%. Він указує на загальну тенденцію до зростання населення слобод у період між ревізіями за рахунок переваги народжуваності над смертністю. Однак річні коефіцієнти засвідчують наростання протягом останніх чотирьох років певної демографічної кризи – смертність стала перевищувати народжуваність. Найвищі її показники (–1,2%) зафіксовані у вже згадуваному

1780 році та тій частині 1782, яка передувала ревізії. У першому випадку смертність перевищувала народжуваність майже у два рази, а в другому – в три. Можна припустити, що на ситуацію впливав високий відсоток смертності новонароджених, який, як ми зазначали, не знайшов свого відображення у джерелах, а також ті причини, які зумовили кризу смертності у 1780 р. Проте найбільш вірогідні поясненням цього явища, на нашу думку, слід шукати в розвитку міграційних процесів. Звідси – важливість з'ясування їхніх впливів на показник приросту населення та визначення коефіцієнтів міграції. На наше щастя, ревізські реєстри дають таку можливість.

Коефіцієнт міграції розраховується за такою формулою:

Формула (4.5)

$$K_{\text{мігр}} = \frac{S_{\text{приб}} - S_{\text{виб}}}{P_{\text{ср.р}}} \cdot 100\%$$

Як видно з формули, коефіцієнт міграції вираховується так само, як і коефіцієнт природного приросту, але тепер він показує як прибуття населення (якщо результат додатний), так і вибуття (якщо – від'ємний)¹. Число прибулих, більшість яких складались із жінок, узятих заміж з інших слобод, становило у наших поселеннях усього 208 осіб, тоді як вибулих – 854. У результаті розрахований коефіцієнт міграції (–25,2%) вказує на значний відтік населення з „описних слобод”. У зв'язку з цим, на нашу думку, виникає потреба детальнішого розгляду структури й динаміки міграційного процесу в означений період (*див. табл. 4.10*).

¹ Демографический энциклопедический словарь. – С.207.

Структура й динаміка міграції населення між III та IV ревізіями

Відано заміж (осіб)	Відано в рекрути	Втекли	Вийшли в степові губернії	Записалися до інших місць	Переведені до інших слобод	Відлучились невідомо куди	Інші	Всього (осіб)
105	106	106	332	41	23	131	10	854

Отже, головну роль відіграло переселення до новостворених степових губерній, які активно колонізувалися у той час російським урядом — Астраханської, Белгородської й Новоросійської. Значною мірою цьому сприяв царський указ від 22 березня 1764 року, продубльований Київською губернською канцелярією, у віданні якої знаходились розкольницькі слободи. Згідно з ним переселенці до Новоросійської губернії отримували земельний наділ, 12 крб. на кожную душу для облаштування господарства й звільнення від сплати податків від 6 до 16 років¹. Таких у реєстрах чотирьох слобод значиться 332 особи.

Однак дані ці явно занижені, очевидно, через відсутність чіткої єдиної стратегії під час проведення IV ревізії. Зокрема, майже у кожній зі слобод облік даної категорії вибулих вівся по-своєму. Навіть форми запису були різними. Так, у ревізії слободи Деменки показувались всі члени сім'ї чоловічої статі з приміткою: «В 1767 году вышли в Новороссийскую губернию с женами и детьми»². У ревізії Клишів фіксуються лише глави сімей, щодо яких подається лаконічніша інформація: «Выпущен в степные места»³. У реєстрі слободи Климової, який стосується лише селянства, дані

¹ Кабузан В.М. Указ. соч., С.102.; Див. також: Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – с.63.

² ЦДІАК України. – Ф.1907, оп.1, спр.389, арк.172-185.

³ Там само. – Ф.206, оп.3,спр.7393.

про вибулих відсутні зовсім. Однак у цій же архівній справі зберігається окремий список переселенців по всій слободі, в якому сказано, що у 1767 р. в інші губернії виселилось 523 особи¹. Там же є й список новоприбулих – 145 осіб². Як бачимо, їх значно менше, ніж вибулих.

Лише в реєстрі слободи Злинки родини переселенців розписані повністю, але формула запису про глав родин, знову виглядає інакше: «Со всем семейством выпущен на поселение в степные места»³. На нашу думку, незважаючи на те, що поза увагою укладачів реєстрів залишилась чимала частина переселенців, загальна тенденція залишалася сталою – мігранти саме цієї категорії відігравали провідну роль як у формуванні показника приросту населення, так і демографічної ситуації у цілому.

Другу позицію займали ті особи, причини відсутності яких були не зовсім зрозумілими. У реєстрах їх позначали як таких, що: «безвестно отлучились», щоправда, інколи ще й указували конкретну дату. Таких ми нарахували 131 особу. На нашу думку, поява цієї категорії мігрантів значною мірою пов'язана з особливостями господарської діяльності стародубських старовірів – великою часткою відхожих промислів та торгівлі. До того ж реалізація заходів уряду імператриці Катерини II, спрямованих на повернення старовірів у межі імперії, сприяла припливу в слободи не лише „польських” старообрядців, а й утікачів із Росії. Останні переходили на територію Речі Посполитої, а згодом з'являлись на російській прикордонній форпост і називались „польськими вихідцями”. Основною метою такої складної комбінації було бажання отримати паспорт «с коим и живут там или в другом месте где захотят. А тем самым избегают помещичьего платежа и оброков»⁴. Можливо, що частину цієї категорії мігрантів якраз і становили ті, хто, отримавши паспорт, стали жити «где захотят».

¹ Там само. – Ф.1907, оп.1, спр.389, арк.145-160.

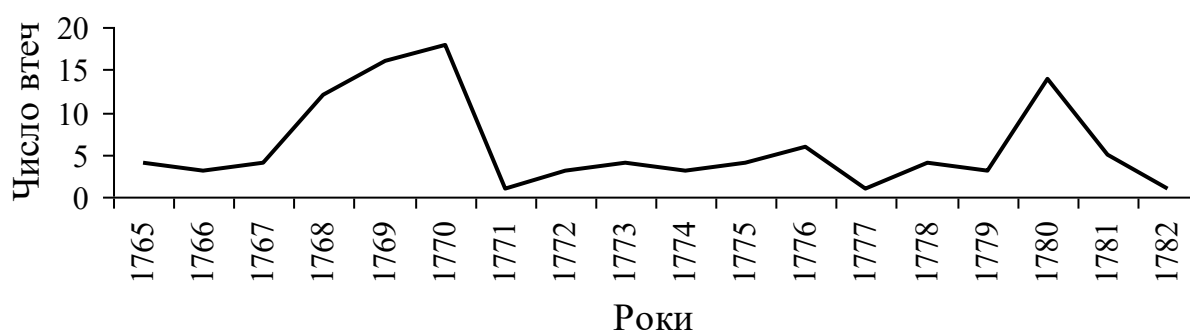
² Там само, арк.168.

³ Там само, арк.252-292зв.

⁴ Там само. – Ф.59., оп.1, спр.4555, арк.23.

Далі йдуть рекрути – 106 осіб, яких до III ревізії розкольники, очевидно, не давали. Найбільше рекрутів (22) серед аналізованої нами частини старовірів набрали у 1773 році. Середній показник становить 6,2 особи на рік.

На причинах небажання старовірів служити у війську ми зупинялися вище, тому ймовірно, що саме рекрутські набори й були однією з причин зростання числа ще однієї категорії слобідських мігрантів – утікачів. У нашій мікрогрупі їх нараховувалось стільки ж, як і рекрутів – 106 осіб. Інтенсивність втеч у різні роки була різною, але відбувались вони щорічно. Їхній пік припадає на 1770 р. – 18 осіб. Найменше число – по одному втікачеві, – на 1771 та 1774 роки (див. мал. 4.9).

Мал. 4.9 Інтенсивність втеч населення слобод між III та IV ревізіями

Про інші причини залишається тільки здогадуватися. Щоправда, у роки високої смертності (1770 і 1780) простежується й збільшення кількості втеч (18 і 14). У зв'язку з цим дозволимо собі припустити, що певна частина старовірів у такий спосіб намагалась уникнути епідемії.

Ще одним доволі значним фактором була так звана „шлюбна міграція”. При цьому ареал її поширення не обмежувався виключно сусідніми розкольницькими слободами, а свідчив про встановлення зв'язків із старообрядцями інших регіонів. Усього за період між ревізіями було видано 105 осіб.

Останні три категорії мігрантів не такі чисельні за своїм складом, як попередні. Найбільшу з них (41 особа) становлять ті, що мігрували до інших міст. У реєстрах їх позначали, як правило, так: «Записался в стародубское купечество со всем семейством», або «Оной по указу Московской губернской канцелярии переведен в московское купечество со всем семейством». Указівка на ці та інші місця приписки дозволяють певною мірою визначити основні напрямки економічних зв'язків слобідських купців. Пріоритет був за Москвою, до якої за вказаний період переселилось 12 родин. Далі йшли Стародуб – 4 родини, Тула й Вітебськ – по 3. До решти місць переселилося по одній родині, однак за ними простежується певна регіональна спрямованість. По-перше, купці-старовіри підтримували активні економічні зв'язки з містами Речі Посполитої (Вітебськ, Вільно, Могилів), а по-друге, включилися у торгівлю з південним регіоном, що у той час активно колонізувався російським урядом (Кременчук, Крилів, Новомиргород).

Далі йдуть ті старовіри, які переселились у сусідні слободи – 23. Можна лише здогадуватися, чим власне це було викликане, але, очевидно, що добровільно такі міграції відбувались не завжди. У реєстрах проти таких осіб, як правило, писали: «переведен в слободу...».

Найменшу категорію мігрантів (10 осіб), складають ті, кого мі віднесли до „інших”. Серед них: шестеро осіб постриглись в ченці, один – Іван Яковлев з слободи Клинци, як не дивно, «самовольно вступил в службу в гусарской белорусский полк...»¹, причина вибуття ще одного записана дуже нерозбірливо, а решта двоє були заслані до Сибіру за крадіжки². Останні були мешканцями слободи Клинців, реєстр якої, як відомо, охоплює все населення. Той факт, що за 17 років у ній зафіксовано всього двоє злочинців, певною мірою характеризує кримінальну ситуацію.

¹ Там само. – Ф.1907, оп.1,спр.389, арк.141зв.

² Там само. – Ф.206, оп.3, спр.7393, арк.88зв.,91.

Таким чином, аналіз факторів приросту населення засвідчив наявність у „описних слободах” на початку 80-х років демографічної кризи. Її виявом стало загальне зменшення числа мешканців, а характерною ознакою – переважання упродовж чотирьох останніх перед ревізією років смертності над народжуваністю. Основною причиною цієї кризи, на нашу думку, були міграційні процеси, провідне місце серед яких займало втягнення слобідських жителів у колонізацію Новоросійської губернії та інших окраїнних регіонів імперії.

4.3. Антропоніміка стародубських старовірів

Для повнішої характеристики старообрядницького соціуму Північної Гетьманщини розглянемо ще й особливості вибору представниками цієї етнорелігійної групи власних імен. З цією метою проаналізуємо відображене у Румянцевському описі населення двох з слобод – Климової, яка була адміністративним центром усіх старообрядницьких поселень і зазнала впливу більшості тогочасних міграційних потоків, та Шеломів, де контингент населення збільшувався лише за рахунок природного приросту.

З огляду на це, спробуємо з'ясувати такі питання:

- якими були форми запису імен та прізвищ у документах?
- які саме імена і якого типу використовувались старообрядцями?
- якою кількістю жіночих та чоловічих імен вони послуговувалися?
- чому окремі імена були відсутні?
- як формувалися прізвища старообрядців?

Розпочнемо зі з'ясування того, які саме форми іменування чоловіків і жінок застосовувались укладачами використаних у цьому дослідженні джерел. Їхній аналіз засвідчує, що для позначення чоловіків послуговувалися двома моделями: двочленною – ім'я та прізвище («Яков Хлебников»¹), і тричленною – ім'я, по батькові, прізвище («Иван Федоров сын Ефимов»²). Остання була на той час найбільш поширеною формою запису чоловічого населення в офіційних документах³. Таким же чином фіксувалася й основна маса глав сімей „описних слобод”. Разом з тим доволі широко

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп. 1, спр.116, арк.14зв.

² Там само, арк.7.

³ Чайкина Ю.И. Женские имена (начало XVIII в.) // Русская ономастика и ономастика России. – М.:Школа-Пресс,1994. – С.67.

використовувалась і перша форма. Перш за все, у такий спосіб в окремих слободах позначені вибулі власники дворів і хат («...вышедшего в Новороссийскую губернию обывателя Артемия Коломакина»¹). Застосовували її й для запису мешканців слобод, але, на нашу думку, це робили у тих випадках, коли не знали або не могли з'ясувати повного імені. На такі висновки наштовхує той факт, що більшість із записаних у такий спосіб не були уродженцями слобод, а прийшли на Стародубщину незадовго до проведення перепису. Крім того, у силу специфіки своїх занять частина з них вимушена була перебувати за межами слобод.

Заміжні жінки у більшості випадків позначені за двочленною моделлю – ім'я та по батькові («Анна Васильева дочь»). Щодо вдів, то для їхнього запису не дотримувались якогось єдиного правила; реєстри демонструють значне розмаїття. У арсеналі переписувачів знаходимо: дві двочленні моделі – ім'я й по батькові («Татьяна Иванова дочь»²) та ім'я й прізвище («Софья Улыбникова»³); тричленну – ім'я, по батькові та ім'я чоловіка («Авдотья Филиппова дочь Максимовская жена»⁴); чотиричленну – ім'я, по батькові та ім'я чоловіка і прізвище («Федосья Федорова дочь Васильевская жена Тихонова»⁵).

Написання імен у джерелі досить часто відрізнялось від офіційного, зафіксованого у святцях. Очевидно, що у цих випадках вони записані так, як вимовлялись. Тобто незвичні для російської вимови звуки канонічних імен замінювались на звичні.

Найтиповіші зміни – заміна голосного звука (Алена замість Елена, Афимья замість Ефимья), втрата голосного звука (Ларион замість Иларион, Катерина замість Екатерина, Настасья замість Анастасия, Осип замість

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп. 1, спр.117, арк.63.

² Там само, арк.55зв.

³ Там само, спр.116, арк.18.

⁴ Там само, арк..603зв.

⁵ Там само, арк.141.

Иосиф), спрощення консонантного поєднання (Лукерья замість Гликерия), видалення сусідства двох голосних (Федосья замість Феодосия), зміна закінчення (Аверка замість Аверкий, Ананья замість Ананий, Агафья замість Агафия). Інколи імена змінювались по кілька разів так, що впізнати їх було доволі важко (Авдотья замість Евдокия, Ульяна замість Иулиания). У джерелі зустрічаються різноманітні форми одного й того ж імені. Так, у слободі Климовій ми нарахували 13 Евдокий та 36 Авдотей¹, а у Шеломах співвідношення інше, але перевага також за Авдотьями – 10 проти 5². Подібна ж ситуація простежується і в іменнику слободи Зибкої, проаналізованому нами раніше³. Таким чином, можна припустити, що у слободах найвживанішою формою цього імені було Авдотья.

Значний інтерес у контексті цієї проблеми становить набір імен, які використовували старообрядці. Розглядатимемо імена лише тих мешканців, які проживали в слободі на момент перепису. Поза нашою увагою залишилися імена тих, що переселилися у інші регіони, та тих, які були лише приписані до слободи, але безпосередньо не проживали в ній.

Таким чином, ми вибрали дані про імена мешканців слобод Климової – 996 осіб (491 чоловіків, 505 жінок) та Шеломи – 511 осіб (265 чоловіків та 246 жінок). Необхідно зауважити, що чоловічі імена зустрічаються значно частіше, бо вони використовувались не лише для запису імені, а й по батькові.

На основі вказаних даних ми склали іменники слобод. Іменник Климової містить 123 чоловічих і 43 жіночих імені (див. табл. 4.11), а іменник Шеломів – 94 чоловічих та 37 жіночих (див. табл. 4.12). У результаті дізнаємося не лише про існування серед старообрядців тих чи інших імен, але й про їхнє поширення. При цьому потрібно зауважити – іменники

¹ Там само, арк.1а.-81.

² Там само, спр.117, арк.53-74.

³ Див.: Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України... – С.138.

складаються виключно з канонічних християнських імен, що цілком відповідало тогочасній практиці. За твердженнями дослідників цієї проблеми, до кінця XVII ст. вони повністю витіснили з ужитку слов'янські та давньоруські імена.¹

Таблиця 4.11

Іменник слободи Климової

Чоловічі імена	Частота	Жіночі імена	Частота
Иван	57	Авдотья (Евдокия)	49
Василем	23	Мар'я	34
Григорей, Федор	20	Анна	32
Андрей	14	Прасковья	31
Петр	13	Агафия	30
Михайло, Степан, Трохим	11	Ирина	27
Афонасей, Семен, Яков	10	Марфа	23
Гаврило, Тимофій	9	Катерина	20
Козма, Леон, Федот	7	Пелагея	19
Ефим, Никита, Никифор	6	Наталья, Татьяна	18
Антон, Максим, Матвей, Осип, Павел, Родион	5	Настасья	17
Борис, Дементей, Емельян, Евдоким, Илья, Кондрат, Ларион, Макар, Потап, Прокопий, Сергей	4	Матрена, Степанида	15
		Аксиня, Дар'я	14

¹ Див.: Никонов В.А. Задачи и методы антропонимики. // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. Проблемы антропонимики. – М.: Наука, 1970. – 342 с.; Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.

Авраам, Автоном, Алексей, Артемий, Афиноген, Вакул, Евсей, Егор, Зиновий, Игнат, Исай, Калина, Карп, Лаврентей, Логин, Лукьян, Митрофан, Моисей, Самойло, Тихон, Филипп, Фома, Яким	3	Федосия	13
		Василиса	12
		Елена, Марина	11
		Лукерия	10
		Анисья	9
Авдей, Агей, Аксентий, Александр, Анисим, Варфоломей, Данило, Денис, Елизар, Еремей, Иов, Лука, Мартын, Мирон, Парфен, Савва, Сидор, Феоктист	2	Фекла	8
		Ефимья, Федора	7
		Домна, Соломонида	5
		Меланья, Софья, Устинья, Февронья	4
Аверкій, Акинфий, Ананий, Андреян, Андрон, Абросим, Арсений, Давид, Дмитрий, Елисей, Евстратий, Елифан, Ермил, Ермолай, Захар, Изот, Кирилло, Клим, Константин, Корней, Марк, Михей, Наум, Никон, Нифонт, Пантелей, Парамон, Патрикий, Пимен, Платон, Полиект, Прохор, Роман, Сила, Сильвестр, Спиридон, Тарас, Тит, Федосий, Филат, Филон, Фрол, Харитон, Герасим, Юрей	1	Ефросинья, Агрофена, Мавра	3
		Килина	2
		Агрипина, Зиновия, Маремьяна, Фетинья, Вера	1
Всього імен: 123		43	

Таблиця 4.12

Іменник слободи Шеломів

Чоловічі імена	Частота	Жіночі імена	Частота
Иван	26	Анна	23
Григорий, Семен	15	Ирина, Прасковья	17
		Евдокия, Марья	15
		Марфа	14
Петр	14	Агафія	11
Василей,	13	Катерина, Татьяна	10
Федор	11	Дарья	9
Михайло	9	Аксиня	8
		Акулина, Ефимья, Ефросинья, Пелагея, Стефанида, Фекла	7
		Наталья, Федосья,	6
Андрей, Гаврило, Ермолай, Тимофей,	5	Елена, Устинья,	5
Авраам, Егор, Игнат, Карп, Матвей, Никифор, Федот	4	Аграфена, Настасья	4
Дмитре, Зиновий, Ларион, Максим, Марка, Мартин, Савелий, Тит, Яким, Яков, Єрмолай	3	Матрона, Меланья, Феврония,	3
Антон, Афанасий, Герасим, Ефим, Ермил, Кирило, Кондрат, Леон, Лука, Макар, Никита, Осип, Сергей, Степан, Трофим, Фадей, Федот, Филипп, Харитон	2	Анисья, Варвара, Василиса, Мавра, Уляна	2

Продовж. табл. 4.12

Агапит, Алексей, Ананий, Андрей, Андрон, Аникей, Антип, Артемей, Архип, Борис, Варламей, Гордей, Дей, Демьян, Дорофей, Евмен, Евсей, Евстафей, Евтихий, Емельян, Епифан, Еремей, Ерофей, Илья, Ипат, Калина, Козма, Константин, Корней, Лаврентей, Лазарь, Мефодей, Мирон, Назар, Павел, Парфен, Перфил, Потап, Прокофий, Родион, Роман, Самсон, Сила, Симон, Софрон, Сысой, Терентий, Фома	1	Домна, Маремьяна, Марина, Улита, Федора, Христина	1
Всього імен: 94		37	

Знаючи загальне число носіїв імен та їхню кількість, вираховуємо середній коефіцієнт однойменності для кожної зі слобод. Розпочнемо з Климової. Для чоловіків цього населеного пункту (491 особа на 123 імені) він дорівнює 4. Імена з числом носіїв 4 і більше віднесемо до часто вживаних. Їх у нашому випадку виявилось 37, вони належали 341 особі, що становить 69,5% усіх чоловіків. Серед них виокремимо першу п'ятірку найбільш вживаних імен – Иван, Василей, Григорий, Федор і Андрей. Вони належали 134 особам (27,3%). Заслуговують на увагу і шість наступних імен: Петр, Михайло, Степан, Трофим, Афанасей, Семен, Яков – їх використовували 79 осіб (15,5%). Таким чином, одинадцять найчастіше вживаних імен належали 213 особам, що становило 42,8% усіх носіїв чоловічих імен. Решта 25 імен із числа частих імен обслуговували 131 особу, або 26,7 %.

Для 505 жінок, носіїв 43 імен, середній коефіцієнт однойменності дорівнює 12. Відповідно, часто вживаними виявились 18 жіночих імен. Їх носіями були 401 особа, або 79,5 % жінок. Найбільш розповсюдженими тогочасними жіночими іменами виявились: Авдотья, Марья, Анна, Прасковья, Агафья – 176 особи, 34,8%. За ними йшли: Ирина, Марфа, Катерина, Пелагея, Наталья, Татьяна – 125 осіб, 24,8%. Навколо цих одинадцяти імен концентрувалось більше половини жунок – 301 особа, або 59,6%. За межами вказаної групи опинилося ще вісім часто вживаних імен – 100, 19,8 %.

Коефіцієнт однойменності для чоловічого населення Шеломів (265 осіб на 94 імені) дещо менший і дорівнює 3. Число часто вживаних імен 28, вони обслуговували 181 особу, або 68,3% усіх чоловіків. До першої п'ятірки відносились такі імена – Иван, Василей, Григорий, Петр, Семен. Навколо них концентрувалось 83 особи (31,3%). Досить часто використовувались також імена Федор і Михайло – 20 осіб (7,5%). Таким чином, понад третини чоловічого населення – 103 особи (38,9%) – обслуговувалися сімома іменами. Решта, 21 ім'я з віднесених нами до часто вживаних, належали 78 особам (29,4%).

Середній коефіцієнт жіночого населення цієї слободи традиційно вищий від чоловічого і дорівнює 7. Часто вживаними виявились 17 імен, котрі обслуговували 191 особу (77,6%). Серед найпопулярніших імен – Анна, Авдотья (Евдокия), Ирина, Марья і Прасковья. Ці імена носили 87 осіб (35,4%). За ними йшли Агафья, Катерина, Марфа, Татьяна – 45 осіб (18,2%). Виходить, що 9 імен належали більшій половині жінок – 132 (53,7%). На решту часто вживаних імен припадало 59 осіб (24%).

Отже, на основі аналізу цих двох вищеназваних іменників та іменника слободи Зибкої¹ доходимо висновку, що найпопулярнішим чоловічим іменем

¹ Див. Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України... – С.138.

було – Иван. У Климовій його носив кожен дев'ятий мешканець, у Шеломах – кожен десятий, а у Зибкій – кожен сьомий. Великою популярністю користувалися також імена Василій та Григорій, які входили до числа чільної п'ятірки у всіх трьох слободах.

Серед жінок, згідно наших іменників, такої однотайності не було. Так у Климовій та Зибкій беззаперечне лідерство належало імені Евдокия (Авдотья,) яке носила кожна десята та кожна восьма жінка. У Шеломах лідирувало ім'я Анна, що належало кожній десятій. Поряд з цими двома іменами значного поширення набуло ще й ім'я Прасковья. За твердженням дослідників, у той час це були найпоширеніші імена в усіх регіонах Росії¹.

Популярність імені Анна значною мірою зумовлювалося поширенням серед старообрядців культу св. Анни Кашинської, канонізацію якої офіційна церква скасувала ще у 1677-78 рр². Мода на ім'я Прасковья пов'язане не лише з загальною популярністю цієї святої серед слов'янських народів, а й з значним розповсюдженням її культу на території Стародубського полку³. За

¹ Бакланова Е.Н. Личные имена вологодских крестьян по переписи 1717 г. // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем: Проблемы антропонимики. – М.: Наука, - 1970. – С.309.; Никонов В.А. Имя и общество. – М.:Наука, 1974. – С.49. Пушкин В.П. Ревизская сказка 1795 г. По сельцу Сепыч как источник по истории старообрядцев Верхотурского уезда // Мир старообрядчества. История и современность /Отв. ред. И.В. Поздеева. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – Вып.5 – С.74.; Горбунов Ю.Е. Культ Св.Параскевы Тырновской и ее иконография у дунайских старообрядцев // Археология та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – Одеса: Друк, 2002. – Т.3. – С.293-295.

² Гадалова Г.С. Книга Т.Мухиной “Святая Благоверная княгиня Анна Кашинская” // Мир старообрядчества. – Вып.4: Живые традиции: результаты и перспективы комплексных исследований. Материалы междунар. науч. конференции. – М.: Рос. полит. энциклопедия, 1998. – С.216 – 225.

³ Б.А. Успенський наводить таке повідомлення „Духовного регламента”: «в Малой России в полку Стародубском, в день уреченный праздничный водят жонку простовласую под именем пятницы, а водят в ходе церковном и при церкви честь оной отдает народ, с дары и со упованием некоей пользы». (Див.: Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., 1982. – С.135).

твердженням білоруської дослідниці Г. Нечаєвої свято Параскеви й сьогодні залишається одним з найбільших у м. Климові Брянської області Росії¹.

За кількістю маловживаних імен чоловіки традиційно випереджали жінок. Так, у слободі Климовій їх було більше ніж у чотири рази (86 проти 22), а в Шеломах у три (66 проти 20). Така невідповідність, безумовно, пов'язана з більшою різноманітністю чоловічих імен у святцях, згідно з якими відбувалося наречення новонароджених.

Проте навіть такий порядок підбору імен залишав за батьками деякі можливості вибору. Найкраще це простежується на прикладі парних святих. Зокрема: Петро у іменнику слободи Климової зустрічається 13 разів, а Павло – лише 5, у Шеломах Петро – 14 разів, а Павло 1; Борисів у Климовій – 4, у Шеломах – 1, а Гліба немає жодного в обох слободах; Кирило у Шеломах зустрічається 2 рази, у Климовій – 1, а Мефодій – 1 раз у Шеломах. Те саме з жіночими іменами: Євфимья зустрічається в обох слободах по 7 разів, а Ольга жодного. У слободі Климовій одна Софія й одна Віра, але жодної Надії чи Любові й т. д. Зовсім відсутнє в усіх трьох складених нами іменниках таке широковживане у наш час ім'я як Микола. У цьому зв'язку постає доволі цікаве питання: чому тим чи іншим іменам надавалась перевага?

Мотиви могли бути різними. Так П.Ш. Габдрахманов зауважував: «Одни родители выбирают имена «как у всех», другие – напротив – «не как у всех». Эти отдают предпочтение «красивым», благозвучным» именам, те – именам «в память» или «в честь» кого-то или чего-то. Некоторые, кстати, различают даже «счастливые» и «несчастливые» имена. Есть, наконец просто «модные» имена».² Однак не слід забувати, що ми маємо справу з

¹ Нечаева Г.Г. Указ. соч., С.120.

² Габдрахманов П.Ш. Имя и счастье в средневековой Фландрии // Казус 2002. Индивидуальное и уникальное в истории. – Вып.4 / Под ред. Ю.Л. Бессмертного и М.А.Бойцова. – М.:ОГИ, 2002. – С.30. Його ж: Семейные обычаи имянаречения или о чем «молчали» генеалогии трибутариес в средневековой Фландрии. // Homo historicus: К 80-летиюсо дня рождения

ортодоксально налаштованою релігійною групою. Сумнівно також, щоб старовіри детально розумілись на значенні канонічних імен, більшість з яких мала не слов'янське походження. Ці моменти, безумовно, впливали на мотиви вибору.

Перший наведений нами випадок невідповідності парних імен, на нашу думку, можна пояснити доволі просто – Петро вважається старшим святим, ніж Павло, адже він „князь апостолів”. Навряд чи старовіри вибирали між значеннями цих імен – „камінь” і „малий”.¹ Складніше з другою парою (Борис і Гліб). Ці імена не біблійного походження: перше слов'янське, а друге, можливо, скандинавське. До того ж святі рівні між собою. А за значенням Гліб – „нащадок богів” - виглядає привабливіше ніж Борис – „боротися”.² Так само незрозуміло з жіночими іменами – Софія, Віра, Надія, Любов. Перші два використовувались, а решта – ні. Можливо, що тут якраз і діяли поняття модних чи традиційних для конкретної місцевості імен.

Значний інтерес викликають і причини повної відсутності у слободах частини імен, вживаних серед російського населення інших регіонів. Наприклад, Ольга та Микола, які є канонічними іменами, у святцях зустрічаються нечасто – Ольга один раз (24.07), а Микола тричі (22.05, 9.08, 19.12. Усі дати вказані за новим стилем – Ю.В.)³. Щодо відсутності останнього імені може існувати кілька пояснень. По-перше, значний вплив мав релігійний фактор, зокрема суворе дотримання постів, яке включало й заборону на сексуальні стосунки. Принаймні у двох випадках зачаття хлопчиків, яких могли називати на честь зимового та весняного Миколи (19.12, 22.05), припадає на пости – Великий (22.02 – 10.04) та Успенський (14.08 – 27.08). Щодо весняного Миколи потрібно також зауважити, що час

Ю.Л. Бессмертного: В 2-х кн. / Отв.ред. А.О. Чубарьян; Ин – т всеобщей истории. – М.: Наука, 2003. – Кн.1. – С.677 – 707.

¹ Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник / За ред. В.М. Русанівського – К.:Наук. думка, 1986. – С.77.

² Там само, С.38,46.

³ Див.: Древлеправославний календарь. – Новозыбков, 2000. – 112 с.

зачаття збігається з періодом жнив, які, як вважається, зумовлювали відмову селян від статевих стосунків¹. Щоправда, сучасні російські дослідники заперечують тезу про дотримання російськими селянами сексуальних табу у період постів, а мінімальну кількість народжень у грудні пояснюють реєстрацією немовлят з певним інтервалом, з метою приховання „гріха”². Однак, у нашому випадку мова йде про есхатологічно налаштовану ортодоксальну релігійну групу, представники якої заради Спасіння могли дотримуватись усіх необхідних заборон та приписів.

По-друге, на використанні цього імені могло позначитися негативне ставлення до нього одного з головних ідеологів старообрядництва – протопопа Авакума, який зокрема писав: «А Николе Чудотворцу, - имя немецкое написали: Николай. В немцах немчин был Николай, а при апостолах еретик был Николай, а в святых нет нигде Миколая».³

По-третє, невикористання цього імені старовірами може, навпаки, пояснюватися надзвичайно шанобливим ставленням російського селянського середовища до Святого Миколая⁴. Він вважався рівним самому Господу і досить часто його називали «русский Бог»⁵, а, як відомо, в православній традиції відсутня практика наречення новонароджених хоч одним з імен Бога.

По-четверте, не потрібно також забувати й про значне поширення у слободах відхожих промислів, які передбачали тривалу відсутність значної

¹ Дьячков В.Л. Труд, хлеб, любовь и космос, или о факторах формирования крестьянской семьи во второй половине XIX – начале XX века // <<http://www.kraeved.ru/tambovdem/theses.php>>.

² Дьячков В.Л., Кончаков Р.Б., Канищев В.В. Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния, XIX- начало XX в. // <<http://www.kraeved.ru/tambovdem/theses.php>>.

³ Житие протопопа Авакума, им самим написанное. – М.: Госполитиздат, 1960. – С.136.

⁴ Нечаева Г.Г. Указ. соч., С.97 – 106.

⁵ Успенський Б.А. Указ. соч., С.6-13.

частини чоловічого населення протягом весняно-літнього сезону. До слобід вони поверталися лише після осіннього свята ікони Казанської Богородиці (4.11) ¹, що могло позначитися на відсутності дітей, названих на честь літнього Миколи.

Ймовірно, що винятково суворе дотримання наречення за канонічними іменами зумовило й використання малоросійськими старовірами такого непопулярного серед християн імені як Юда. Воно зустрічається в транскрипції «Июда» в слободах Зибка та Клинци ².

Матеріали перепису вказують також на доволі широке поширення однойменності у сім'ях слобожан. У слободі Климовій ми нарахували 26 родин, у яких одне й те саме ім'я використовувалось кілька разів, а у Шеломах – 12. Як зазначала Є. Бакланова, це явище пов'язане з двома факторами – незначним набором імен та прагненням зберегти у родині одне чи два імені³. Таких випадків, щоправда, небагато, але в родині Красильникових з слободи Климової усі чоловіки, батько й син, звалися Іванами, а жінки, мати й дві доньки – Марфами⁴. Значно частіше зустрічаються повтори, коли схожі імена носили двоє або більше членів родини. Наприклад, у родині Григорьевих мати і молодша донька носили ім'я Анна, а дві середніх доньки звалися Прасковья: «Прасковья 11 лет, Прасковья же 8 лет»⁵. Інколи форма запису мала такий вигляд: «Степан Большой 47 лет, Степан Меньшой 42 лет»⁶.

Серед вказаних сімей простежуються такі ж види внутрішньосімейної однойменності, які виділяє у своєму дослідженні Є. Бакланова: наречення дітей за іменами батьків; одне й те ж ім'я носили двоє дітей у сім'ї; одним іменем названі дядько і племінник, а інколи кілька племінників. Безумовно,

¹ Нечаєва Г.Г. Указ. соч., С.43.

² ЦДІАК України. – Ф.57, оп. 1, спр.116, арк.117; спр.117, арк.135.

³ Бакланова Е.Н. Указ. соч., С.310.

⁴ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.18зв.

⁵ Там само, арк.16зв.

⁶ Там само, арк.26зв.

що частково усі ці явища пов'язані з традицією збереження сімейних імен. Однак, на нашу думку, значний вплив на поширення однойменності мали також і суворіші релігійні обмеження, притаманні старообрядницькому суспільству. У першу чергу, це значно суворіше, ніж серед решти православних, дотримання постів, що, відповідно, регулювало періоди зачаття та народження дітей і звужувало таким чином коло можливих імен. По-друге, значно ретельніше дотримання принципу наречення за святцями, в яких окремі імена зустрічаються по кілька разів. Той же Іван, за нашими підрахунками – 28. У зв'язку з цим вибір був не такий уже й великий.

Розглянемо, для порівняння, іменник села Чолхів (див. табл. 4.13).

Таблиця 4.13

Іменник села Чолхів

Чоловічі імена	Частота	Жіночі імена	Частота
Іван	46	Евдокия	38
Григорій	23	Мария	28
Яков	17	Агафія	26
Василем	16	Параскева	21
Семен, Федор	12	Мархва	19
Павел	11	Анна, Матрона	15
Андрей, Петро	10	Пелагия	13
Емельян, Козма, Леон	9	Агрипина, Анастасия, Ксения, Марина, Феодосия	12
Евтихий	8	Ирина, Татьяна	11
Тимох, Фома	7	Килина	10
Гаврило, Евфим, Мойсей, Микита, Пилип, Прокоп	6	Дария	9
Алексей, Дмитро, Захарий, Игнат, Илья, Кондрат, Корней, Максим, Марка, Мирон, Никифор, Осип, Трахим	5	Варвара	8

Слисей, Кирей, Лаврин, Лукьян, Остап, Савва, Сила, Степан, Тит	4	Елена, Мелания, Хима	7
Апанас, Артем, Данило, Евсей, Карп, Кирик, Макар, Мартин, Матвей, Михайло, Потап, Родион	3	Васа, Степанида, Уляна	6
Авраам, Анисим, Демьян, Ермола, Роман, Салон, Тихон, Харитон	2	Катерина, Евфросинья, Харитина	5
Аникей, Ануфрей, Астап, Трахим, Борис, Гапон, Герасим, Гордей, Денис, Демид, Зеновий, Исая, Исак, Ларион, Молах, Назар, Наум, Николай, Пархом, Пахом, Самойла, Свирид, Сидор, Созон, Терентій, Тимофей, Устин, Хрол	1	Зеновья, Наталия, Устинья	4
		Евгения, Фекла, Феодора	3
		Вера, Сиклита, Софія, Улита	2
		Агапа, Гликерия, Евфимия, Корнея, Люба, Соломонида, Феврония, Фотиния	1
Всього імен: 91		45	

У цьому селі проживало 798 осіб – 423 чоловіки та 375 жінок. Вони використовували 91 чоловіче і 45 жіночих імен, а коефіцієнт однойменності становив, відповідно, 4,6 та 8,3. До часто вживаних слід віднести 34 чоловічих імені й 18 жіночих. Навколо них концентрувалося 72,5% (307 осіб) усіх чоловіків та 75,7% (284) жінок.

Найпопулярнішим чоловічим іменем, як і в поселеннях старообрядців, було *Іван* – 46 осіб (10,8%). Значного поширення також набули імена: Григорій, Яків, Василь, Семен та Федір. Їх носили 30% чоловіків. До чільної п'ятірки жіночих – входили Євдокія, Марія, Агафія, Параскева й Марфа, якими називалися 132 особи (35,2%). Число маловживаних імен у чоловіків – 57, а у жінок – 27.

Зіставивши цей іменник з іменниками розглянутих вище слобод, спробуємо простежити антропонімічні особливості старообрядницького населення мікрорегіону. Порівняння найбільш вживаних у всіх трьох

населених пунктах імен вказує на те, що росіяни-старовіри користувалися таким же набором канонічних імен, що й православні українці (див. табл. 4.14).

Таблиця 4.14

Найбільш вживані імена

Чоловічі імена			Жіночі імена		
Климова	Шеломи	Чолхів	Климова	Шеломи	Чолхів
Иван	Иван	Иван	Авдотья	Анна	Авдотья
Василей	Григорей	Григорий	Марья	Ирина	Мария
Григорей	Семен	Яков	Анна	Прасковья	Агафья
Федор	Петр	Василей	Прасковья	Авдотья	Параскевия
Андрей	Василей	Семен	Агафья	Марья	Марфа

Таблиця засвідчує значну подібність чоловічих імен обох категорій населення, беззаперечним лідером серед яких є – Иван. Великого поширення набули також імена – Василей та Григорий. Схожа ситуація і з жіночими іменами: Авдотья, Мария та Прасковия користувалися більшою популярністю як серед старообрядців, так і серед православних, що, очевидно, пояснюється доволі частим їх уживанням у святцях.

Порівняння іменників вказує й на певні пріоритети у виборі малоросійськими старовірами власних імен. Це перш за все значне поширення імені Анна серед жінок (на його причинах ми зупинялися вище – Ю. В); перевага Петрів над Павлами, у той час як український іменник засвідчує їхню фактичну рівність (див. табл. 4.13)¹; відсутність у переписах старообрядницьких слобод імені Микола та використання імені Юда².

¹ Можливо, що це пов'язане з поширенням в „описних слободах” культу Петра, про який згадує Г.Г. Нечаєва. (Нечаєва Г.Г. Указ.соч., С.120.)

² У наведеному іменнику села Чолхів Микола зустрічається 1 раз, а в десяти проаналізованих нами українських селах – 12, що теж говорить про не надто велику його популярність (ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.203-

Очевидно, що на формування цих пріоритетів впливали світоглядні, у першу чергу релігійні уподобання, цієї групи населення Малоросії.

Не меншу цікавість становлять і прізвища мешканців слобод. Однак, перш ніж розпочати їхній аналіз, зауважимо, що не у всіх мешканців слободи, записаних у реєстр, вказані прізвища. Як ми вже зазначали, їх не мала частина вдів, для яких вказане лише ім'я та побатькові. Така ж форма запису застосовувалась в окремих випадках і для чоловіків. Здебільшого її використовували для запису рідних братів. Наприклад, «Павел 26 лет, Иов 24 Ульяновы дети»¹, або «Григорий 44 лет, Федор 33 Алексеевы дети»².

Причини могли бути різними: незнання переписувачами прізвищ через відсутність їх носіїв у слободі на момент перепису, а на можливість цього вказують заняття обох названих братніх пар – торгівля; прагнення приховати справжнє прізвище з якихось власних міркувань, адже серед мешканців стародубських слобод було чимало втікачів; можна також висловити припущення, що прізвища позначених у такий спосіб осіб перебували ще на стадії формування, в основі якого були власні календарні імена. З огляду на останнє, у своїх кількісних підрахунках ми враховуватимемо й ці ще до кінця не сформовані прізвища.

Мешканці слободи Климової – усього 996 осіб – були представлені 132 прізвищами. У середньому на одне припадало 7,5 особи. Більш детальний аналіз числа носіїв окремих прізвищ засвідчує, що навколо семи з них концентрувалось близько 20% усіх жителів. Безперечним лідером тут були власники класичного російського прізвища Іванови – 49 осіб. Далі йшли Смірнови – 35, Огороднікови – 25, Грігорьєви – 23, Калашнікови – 22, Кірілови – 21 і Шевцови – 20.

699зв.). Для порівняння можна взяти ще й іменник села Редьківка Чернігівського полку, складений І. Ситим (Ситий І. Метрична книга с. Редьківка як джерело з історії Людності Чернігівського Подніпров'я XVIII ст. – Чернігів, 2004 – С.38-51).

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.116, арк.10.

² Там само, арк.13.

У Шеломах спостерігаємо дещо відмінну ситуацію. Її жителі (511 осіб) використовували 52 прізвища. У середньому кожне з них носило по 9,8 осіб. Прізвищ, носіїв яких було більше 20, також сім. Вони зібрали навколо себе 42% усього населення (215 осіб). Лідирували там з незначним відривом Кудрявцеви – 47, а далі йшли Носови – 40, Коломакіни – 32, Соловійови – 25, Сичови – 25, Панкови – 24 та Долгови – 22. Серед них бачимо Сичових, ймовірно нащадків та родичів осадчого слободи – Василя Сичова¹. Разом з цим Іванови, які були у Климовій одноособовими лідерами, у Шеломах перебувають лише на восьмій позиції. На нашу думку, це пояснюється тим, що у Климовій, де рух населення відбувався значно швидшими темпами, частка до кінця не сформованих прізвищ, серед яких Іванови знаходилися на першому місці, була набагато більшою, ніж у Шеломах.

Отже, як бачимо, концентрація населення навколо окремих прізвищ у другій слободі вища, ніж у першій. Пояснити це, на нашу думку, можна дією кількох факторів – значним відстороненням Шоломів від міграційних процесів та домінуванням у ній, на відміну від Климової, складного типу сім'ї².

Набір прізвищ був надзвичайно різноманітний. Складена нами класифікація прізвищ слободи Климової за лексичними основами³ (див. *табл. 4.15*) засвідчує, що понад третина з них походить від календарних власних імен (37%) – Іванов, Захаров, Давидов і т.д. Деякі з прізвищ були похідними від одного й того ж імені. Зокрема, в основі прізвищ Фьодоров і Федюшин лежить ім'я Федір. Перше з них утворене з повного імені, а друге – з його пестливої форми.

¹ Волошин Ю. Міграція російських старовірів... – С.143.

² Дет. див: Волошин Ю. Населення домогосподарств... – С.123-125.

³ За основу ми використали класифікацію, наведену В.А.Ніконовим. Див: Ніконов В.А. Имя и общество. – М.:Наука, 1974. – С.188 – 194.

Лексичні основи прізвищ

Лексичні групи в основах прізвищ	Климова		Шеломи	
	Число	%	Число	%
Календарні імена	49	37	14	27
Найменування за заняттями	24	18	6	12
Топоніми, етніми	6	4,5	3	6
Тварини, птахи, риби, комахи, рослини	10	7,5	8	16
Інші	43	33	20	39

Наступна група – найменування за родом занять (18%). Одна частина таких прізвищ вказує на професії предків, а інша – на заняття тих, хто ними позначений. Наприклад, про Андрія Михайлового сина Клещовнікова у джерелі сказано, що він: «Пропитание имеет, работает клещи»,¹ а про Івана Верьовчнікова – «Мастерство имеет, прядет веревки»².

Далі йдуть прізвища, що походять від назви місцевості чи національності. Їх у слободі відносно небагато – 4,5%. Це такі, як Москвічов, Поляков, Шведов та ін. Останні не були ні поляками, ні шведами, а лише переселенцями з цих територій. Щоправда, прямі вказівки на національну приналежність у джерелі зустрічаються доволі часто. Зокрема, про Логіна Васільєва сина Полякова читаємо: «Уроженец полской нации. Вышел из Полши в 755 году»³. Однак ні його ім'я, ні імена його дружини та дітей не є польськими, а класичними російськими іменами. «Урожденцем полской нации» він названий, очевидно, лише через те, що народився в одній із старообрядницьких колоній на території Речі Посполитої.

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.116, арк.4.

² Там само, арк.17.

³ Там само, арк.10.

Прізвище Поляков давали не лише тим, хто був народженим за польським кордоном, а доволі часто й тим, хто лише прийшов з території Речі Посполитої. Так, «Степан 20 лет, Терентий 20, Игнатовы дети Поляковы. Уроженцы города Москвы, посацкие. Вышли из Полши в 756 году»¹. Можна припустити, що початкове прізвище братів було іншим, а прийшовши до „описних слобод”, вони його змінили свідомо. Можливо, що вони належали до тієї групи „польських вихідців”, які приходили до слобод з однією метою – отримати паспорт, що давав їм можливість уникнути переслідувань з боку влади або колишніх власників.

Четверту групу становлять ті прізвища, які утворились від некалендарних імен і прізвицьк. Вони охоплюють доволі значну частину населення – 33%. Це такі прізвища, як: Басов, Бобильов, Нестоянов, Ухов тощо. До цієї ж групи дослідники зараховують і виділені нами в таблиці окремо прізвища, лексична основа яких пов’язана з назвами тварин, птахів, риб, комах, рослин – 7,5%. Це Єршов, Сорокін, Селєзньов, Крапівенцов, Мушніков тощо.

У Шеломах картина в цілому схожа. Однак простежуються і дві особливості – значно менша частка прізвищ, утворених від календарних імен, та найменування за родом занять, що вказували виключно на професії предків. Жоден із їхніх носіїв не займався тим ремеслом, на яке вказувало прізвище. Пояснюються ці особливості, на нашу думку, все тією ж замкнутістю слободи щодо зовнішніх впливів.

Отже, підсумуємо вищесказане:

1. Результати проведеного нами аналізу засвідчують використання старообрядцями виключно канонічних імен і повну відсутність слов’янських та давньоруських, якщо, безумовно, їх не носили святі (наприклад, Борис). Про те, що така ситуація була характерна для усіх слобод, а не лише для слобод Климової та Шеломів, може, на нашу

¹ Там само, арк.67зв.

думку, свідчити й аналогічний результат, отриманий при аналізі імен слободи Зибкої¹.

2. Форми запису як чоловічих, так і жіночих імен у використаних нами джерелах вказують на те, що значна частина цих імен змінювалась у відповідності з російською вимовою окремих звуків. Як результат, вони набували дещо відмінного звучання, ніж те, яке фіксувалося у святцях, що надавало цим іменам особливого етнічного колориту.
3. Найпопулярнішими серед чоловіків було ім'я Іван, а серед жінок – Авдотья (Євдокія) та Анна.
4. Значно суворіші, ніж у решти православних, релігійні норми зумовили, на нашу думку, й повну відсутність частини широковживаних канонічних імен (наприклад, Ольга та Микола) та використання доволі рідкісних імен (наприклад, Юда).
5. Проте, незважаючи на вищеназвані норми і правила, певна можливість вибору імен, очевидно, була. На таку думку наводить факт ширшого використання одних і невживання інших імен парних святих. У цих випадках батьки дітей керувалися, очевидно, якимись власними мотивами: благозвучністю, щастям, нареченням „на честь” тощо.
6. Крім того, значного поширення у сім'ях старовірів набула однойменність, коли одне й те саме ім'я належало кільком членам однієї родини. На нашу думку, однією з причин цього було суворе дотримання принципу наречення канонічними іменами.
7. Класифікація прізвищ за лексичними основами вказує на традиційний шлях їхнього формування. Найбільшу групу становили прізвища, утворені від власних імен – Іванов, Афанасьєв, Марков тощо .

¹ Див. Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України... – С.138.

РОЗДІЛ V

Шлюб, сім'я, домогосподарство

5.1. Шлюбність та шлюбний стан мешканців слобод

Одне з центральних місць у загальній характеристиці старообрядницького соціуму займають інститут шлюбу та шлюбні стосунки, бо саме через них проявляється соціально-економічна детермінованість демографічних процесів, особливості яких ми намагаємося з'ясувати. Однак перш ніж перейти до досліджень того статистичного матеріалу, який є у нашому розпорядженні, зауважимо, що ставлення до шлюбу у старовірів не завжди відповідало загальноприйнятим нормам того часу. Найрадикальніші з них – представники більшості безпопівських згод: поморці, федосіївці та ін. – взагалі відкидали його необхідність. Виходячи зі свого есхатологічного переконання у тому, що царство Антихриста вже настало, вони висунули цілий ряд аргументів щодо непотрібності шлюбу. На їхню думку, шлюб не можна було укладати з кількох причин: по-перше, порушувався такий необхідний для спасіння під час страшного суду ідеал чистоти; по-друге, за відсутності священства правильні шлюби нікому було освячувати і, по-третє, такі шлюби вели лише до народження нових „слуг Антихриста”.¹

Однак переважна більшість мешканців „описних слобод” належала до поміркованої течії – попівської, представники якої шлюб визнавали. Інколи, за відсутності власного священнослужителя, вони вдавались навіть до послуг

¹ Эткинд А. Указ. соч., С.29. Див. також: Панченко А.А. Указ. соч., С.128.; Нильський И. Семейная жизнь в русском рас коле: Исторический очерк раскольнического учения о браке. – Вып. 1: От начала раскола до царствования императора Николая I. // Вест. Европы. – 1869. – Кн. 8. – С. 905 – 913.

представника офіційної церкви, якщо той погоджувався, безумовно, за велику плату, вінчати за старими обрядами¹. Щоправда, такі шлюби не могли оформлятися офіційно, оскільки тоді б нареченим належало прийняти православ'я, а старообрядницькі священники на той час метричних книг ще не вели. Більше того, серед безпопівців, які проживали на Стародубщині, теж, очевидно, було чимало таких, які визнавали шлюб. Один із них, Іван Алексєєв, у 1762 р. навіть присвятив йому спеціальний твір – „Про таїнство шлюбу”².

У зв'язку з такою специфічною ситуацією перед нами закономірно постає питання: наскільки відображені в джерелах дані про шлюбний стан населення відповідали реальному станові речей? Однак, на нашу думку, з огляду на мету переписів, старовіри не мали підстав приховувати свій шлюбний стан, адже оподаткування велося за домогосподарствами та особами чоловічої статі, а не за сімейними парами. Щоправда, не варто забувати й про неприйняття частиною з них будь-яких переписів узагалі. Крім того, переписувачі в силу різних причин могли не врахувати частину осіб, але це не могло суттєво вплинути на загальну картину.

Тож на основі даних Румянцевського перепису та матеріалів четвертої ревізії спробуємо відповісти на такі питання:

- Яке число старовірів перебувало в шлюбі у досліджуваний період?
- Яка їх частка перебувала в шлюбі раніше?
- Яка частка ніколи не брала шлюб?
- У якому віці представники обох статей брали шлюб?
- Якою була ситуація на шлюбному ринку?
- Як довго тривав шлюб?
- Як часто мешканці слобод вступали у повторний шлюб?

¹ Власова И.В. Брак и семья у русских (XII – начало XX века). // Русские. – М.: Наука, 1999. – С. 421.

² Вургафт С.Г., Ушаков И.А. Указ. соч., С.55,57.

- Наскільки серед старообрядців були поширені позашлюбні зв'язки?

Для з'ясування перших трьох запитань, на основі вказаних критеріїв, підрахуємо чоловіче та жіноче населення відповідно до окремих вікових груп. За найнижчу точку відліку візьмемо категорію 10-14 років¹, оскільки найнижчий допустимий шлюбний вік для дівчат розпочинався у 13 років². Цікаво, що до працездатного населення, згідно з Румянцевським описом, їх зараховували лише з 15 р.(див. табл. 5.1).

Таблиця 5.1

Шлюбний стан населення „описних слобод” у 1767 р.

Вікові групи	Чоловіки						Жінки					
	Холості		Одружені		Вдівці		Незаміжні		Одружені		Вдови	
	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%	Число	%
10-14	456	100	—	—	—	—	451	99,1	4	0,9	—	—
15-19	401	95	23	5	—	—	273	80,8	65	19,2	—	—
20-24	193	49,6	196	50,4	—	—	52	12,7	354	86,3	2	1
25-29	53	18,5	232	80,8	2	0,7	10	3,1	307	95,1	6	1,8
30-34	25	7,8	296	92,2	—	—	10	3,6	261	93,9	7	2,5
35-39	16	6	247	92,9	3	1,1	4	1,8	210	92,5	13	5,7
40-44	8	3,7	201	93,5	6	2,8	3	1,5	166	83,4	30	15,1

¹ Варто зауважити, що в демографічній науці населення, як правило, ділять на 5, або 10-річні групи. (Див.: Прибиткова І.М. Основи демографії: Посібник для студ. гум. і суп. ф-тів вищ. навч. закладів. – К.: АртЕк, 1955. – С. 108). Для нашого дослідження найбільш оптимальним є перший варіант, а так як у той час траплялися випадки вступу у шлюб раніше 15 років, то видається закономірним використання саме цієї категорії.

² Цатурова М.К. Русское семейное право XVI – XVIII вв. – М.: Юрид. лит., 1991 – С.8. Згідно указу Синоду, від 17 грудня 1774 р., шлюбний вік для чоловіків і жінок встановлювався відповідно – 15 і 13 років. (Див. також: Лещенко В.Ю. Русская семья (XI-XIX вв.): Монографія. – СПб.:СПГУТД, 2004 – С.141.)

Продовж. табл. 5.1

45-49	12	8,2	133	91,1	1	0,7	1	0,8	89	67,9	41	31,3
50-54	6	5,2	101	87,8	8	7	6	4,6	88	67,2	37	28,2
55-59	3	3,9	71	91	4	5,1	7	10,3	40	58,8	21	30,9
60-64	9	11,8	59	77,6	8	10,6	5	7,5	28	41,7	34	50,8
65-69	2	4,9	35	85,4	4	9,7	1	5	8	40	11	55
> 70	10	15,6	43	67,2	11	17,2	—	—	17	58,6	12	41,4
Усього	1194	30,5	1637	67,5	47	2	823	16,7	1637	73,6	214	9,7

Наші обрахунки засвідчують, що на момент перепису найбільшу частку серед слобожан шлюбного віку становили одружені – 67,5% у чоловіків і 73,6% у жінок. Досить суттєво їм поступалися ті, що ніколи не були одруженими – 30,5% серед чоловіків і 16,7% серед жінок. На останній позиції знаходились вдівці – 2% і вдови – 9,7%.

Якщо ж розглядати ці три категорії детальніше за віковими показниками, то ми побачимо, що найбільша частка тих, які були неодруженими, серед чоловіків припадала на осіб віком від 15 до 25 років (80,5%). У жінок основну маса неодружених становили особи 15 – 19 років (73,4%). Тобто на момент складання перепису нежонатими були саме ті старовіри, які ще мали потенційну можливість взяти шлюб. Крім того, не можна відкидати й можливості одруження частини холостих із інших вікових категорій, принаймні до 49 років. Таким чином, за межами шлюбу залишався відносно незначний відсоток населення – серед чоловіків близько 30 осіб (4% від всіх нежонатих), а серед жінок близько 19 (5%). Більшу чисельність чоловіків, очевидно, слід пов'язувати із їхньою загальною перевагою серед слобідських мешканців. Потрібно також відзначити, що велика частка неодружених у перших двох вікових групах засвідчує незначне поширення в „описних слободах” ранніх шлюбів. Як бачимо, лише 4 дівчини були видані заміж раніше 15-літнього віку.

Значно точніші дані відносно рівня шлюбності¹ можна отримати, застосувавши методику, запропоновану французькими дослідниками Л. Анрі та А. Блюмом. За нею вважається, що можливість вперше взяти шлюб зменшується відповідно до зростання віку і стає мінімальною у 50 років². Таким чином, показник остаточної безшлюбності³ дорівнює показникові безшлюбності у 50 років.

Побудована нами таблиця шлюбного стану населення дозволяє підрахувати число осіб, які залишились поза межами шлюбу для кожної статі і кожної вікової групи (див табл. 5.2).

Таблиця 5.2

Число осіб, які не взяли шлюб

Вікові групи	Описні слободи				Українські села			
	Чоловіки		Жінки		Чоловіки		Жінки	
	Холості	Всього	Незаміжні	Всього	Холості	Всього	Незаміжні	Всього
10-14	456	456	451	455	304	305	229	229
15-19	401	424	273	338	225	274	150	198
20-24	192	338	52	409	112	235	10	197
25-29	53	289	10	324	20	143	—	153
30-34	25	321	7	276	12	239	1	235
35-39	16	266	4	228	2	83	—	63
40-44	8	215	3	205	1	168	—	156
45-49	12	147	1	131	—	58	—	42
50-54	6	115	6	131	1	91	—	85
55-59	3	78	7	68	—	27	—	18

¹ Рівень шлюбності вимірюють для кожної вікової групи в частках тих, хто на момент перепису перебував у шлюбі.

² Анрі Л., Блюм А. Указ. соч., С.48.

³ Частка тих, хто ніколи не перебував у шлюбі до 50 років.

Продовж. табл. 5.2

60 і >	21	181	6	116	—	139	—	142
--------	----	-----	---	-----	---	-----	---	-----

Таким чином, частку осіб, які не взяли шлюб до 50 років, отримуємо шляхом підрахунку середнього значення для 45-49 і 50-54 років¹. Зокрема, для чоловіків вона становила:

$$C_{50} = \frac{12+6}{147+115} = 0,068;$$

а для жінок:

$$C_{50} = \frac{1+6}{131+131} = 0,027.$$

Крім того, можемо визначити й частку осіб, які не брали шлюбу (див. табл. 5.3).

Таблиця 5.3

Частка осіб, які залишилися поза шлюбом

Вікові категорії	Описні слободи		Українські села	
	Чоловіки	Жінки	Чоловіки	Жінки
C_{10-14}	1	0,991	0,996	1
C_{15-19}	0,945	0,807	0,930	0,757
C_{20-24}	0,494	0,127	0,476	0,050
C_{25-29}	0,183	0,030	0,139	0
C_{30-34}	0,077	0,025	0,050	0,004
C_{35-39}	0,060	0,017	0,024	0
C_{40-44}	0,037	0,014	0,005	0
C_{45-49}	0,081	0,007	0	0
Всього	2,877	2,018	2,620	1,811
C_{50}	0,068	0,027	0,007	0

Таким чином, застосування цього методу підтверджує висновок про те, що до шлюбу не вступала лише незначна частина слобожан, більшість з яких

¹ Анри Л., Блюм А. Указ. соч., С.48.

становили чоловіки. Порівняння отриманих результатів з аналогічними даними сусідніх українських сіл, наведених у таблиці, дає підставу твердити, що частка мешканців „описних слобод”, які залишилися поза шлюбом, була набагато більшою. З таблиці видно, що заміж виходили всі українські жінки, а нежонатих чоловіків було майже вдесятеро менше, ніж серед старообрядців. Однією з причин цих відмінностей, очевидно, необхідно вважати те, що у старовірів був значно вужчий шлюбний ринок, на чому ми зупинимося пізніше.

Підрахунки засвідчують, що одружені чоловічої статі мали перевагу в дев'яти вікових категоріях – від 25 до 69 років, а жіночої в п'яти – від 20 до 44 років. Найбільший відсоток жонатих чоловіків (93,5%) припадав на осіб 40 - 44-х років, а жінок (95,1%) — 25 – 29. Така очевидна невідповідність між одруженими представниками обох статей швидше всього пов'язана з доволі високим рівнем смертності, що, в свою чергу, призводило до зростання числа вдів, частка яких, починаючи з 40-літнього віку, доволі значна, а у двох вікових групах (60-64 і 65-69) вона навіть перевищила половину осіб. Впадає в око й те, що у віковій групі від 20 до 24 років частка одружених чоловіків значно поступається частці жінок. Тобто, чоловіки одружувались пізніше, ніж жінки.

Загальний відсоток тих, що раніше перебували у шлюбі, як видно з таблиці, невисокий і назагал становить лише 5,6% усього населення шлюбного віку. У статевому співвідношенні перевага була на боці вдів. У середньому їх припадало 21,4 на слободу, тоді як вдівці поступалися їм майже у п'ять разів – 4,7 на слободу. На нашу думку, ця перевага зумовлена дією, як мінімум, двох демографічних чинників – вищим рівнем чоловічої смертності та частішим, як зазначалось вище, вступом чоловіків у повторний шлюб. Дещо іншою виглядає ситуація в полкових селах – меншим був відсоток вдівців та вдів (4,9%), а співвідношення між ними значно вищим – вдів 15,5 на село, а вдівців – 7,5.

Отже, результати проведеного нами дослідження засвідчують, що переважна більшість мешканців слобод обох статей, починаючи від 15 років, брала шлюб. Відсоток осіб, які ніколи не брали шлюб, був дуже незначний. Щоправда, чоловіки залишались поза межами шлюбу частіше за жінок. Невеликою, хоча й більшою, ніж в українських поселення, була частка вдівців і вдів.

Середній вік укладання шлюбу. З'ясування проблеми віку укладання слобожанами першого шлюбу пов'язане для нас з певними труднощами, оскільки, як зазначалося, старообрядці не вели метричних записів, а у використаних нами джерелах, відповідно, вказаний лише вік. Спробуємо припустити, що бездітні молоді подружжя є щойно одруженими, а для родин, які мають дітей, шлюбний вік встановимо, виходячи з віку старшої дитини. Таким чином, ми зможемо дізнатись про приблизний шлюбний вік юнаків і дівчат. Для своїх обрахунків довільно виберемо 300 шлюбних пар з слобод: Воронок, Єленка, Климова, Клинци та Лужки, порівнюючи їх з 300 шлюбними парами із сусідніх українських сіл Топальської сотні Стародубського полку: Футор, Сушани, Шумилівка та Замишів (див. табл. 5.4).

Таблиця 5.4

Орієнтовний шлюбний вік

ВІК	Описні слободи				Українські села			
	Чоловіки	%	Жінки	%	Чоловіки	%	Жінки	%
< 15	—	—	4	1,3	3	1	13	4,3
15-19	14	4,7	57	19	39	13	63	21
20-24	64	21,3	120	40	85	27,7	118	39,3
25-29	81	27	71	23,7	89	29,7	65	21,7
30-34	56	18,7	30	10	52	17,3	32	10,7

35 – 39	40	13,3	10	3,3	23	7,7	7	2,3
40 – 44	24	8	6	2	5	1,7	1	0,3
45 – 49	13	4,3	1	0,3	2	0,7	—	—
>50	8	2,7	1	0,3	2	0,7	1	0,3
Разом	300	100	300	100	300	100	300	100

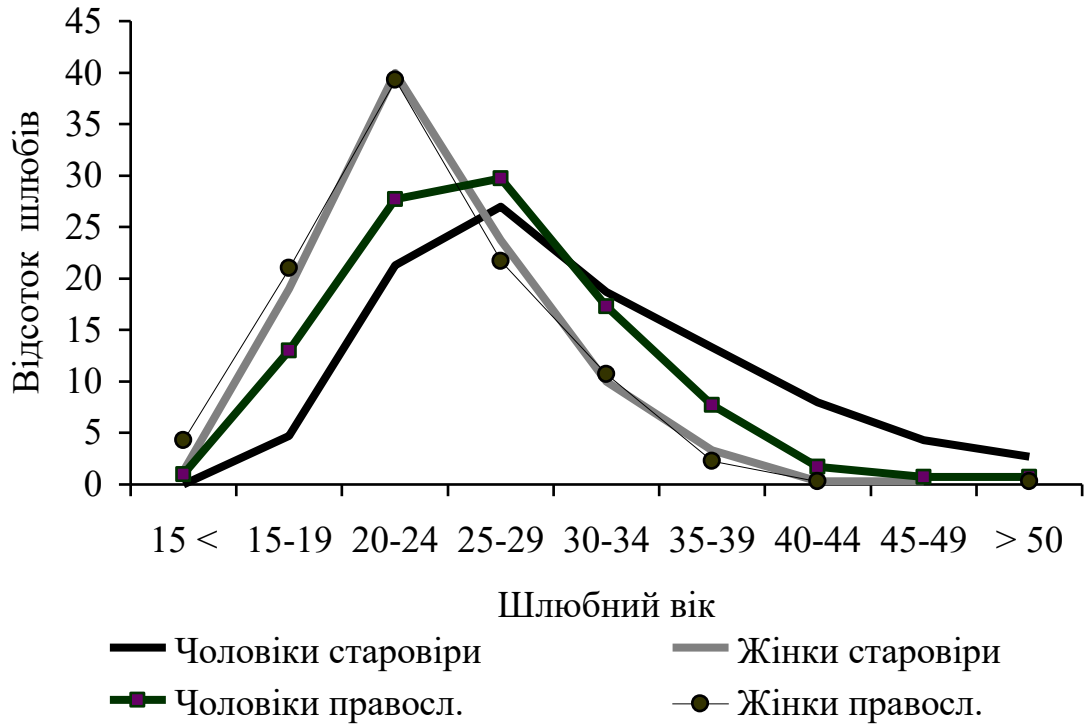
Отримані результати засвідчують, що переважна частина чоловіків і жінок брали шлюб у віці 20 – 29 років. Найвиразніше це простежується на графічному зображенні, яке демонструє, що жінок видавали заміж найчастіше з 20 – 24 років¹, а чоловіки одружувалися з 25 – 29 років (див. мал. 13). Разом із тим, чимала частка дівчат виходила заміж і в відносно ранньому віці — 15 – 19 років (20,3%). Серед чоловіків, навпаки, значного поширення набули пізніші шлюби — 30 – 34 роки (18,7%).

На підставі цих даних можна стверджувати, що мешканці „описних слобод” брали шлюб у пізнішому віці, ніж жителі полкових сіл. Це явище, на нашу думку, значною мірою було пов’язане з розвитком у слободах промислів та торгівлі, до яких було залучено чимало молодих чоловіків, і які передбачали часте і тривале перебування за межами слобод. На думку І.Абрамова, ще однією причиною досить пізнього шлюбного віку чоловіків може також слугувати настанова на досягнення певного матеріального добробуту перед вступом у шлюб². Дане твердження носить радше

¹ Очевидно, що така практика, була тісно пов’язана з потребами ведення господарства. В умовах масового заняття чоловіків відхожими промислами втрата робочих рук могла суттєво позначитися на його становищі, через це дівчат намагалися видавати заміж якомога пізніше. Як стверджує В. Лещенко, це явище було доволі поширеним і в інших регіонах Росії. (В.Ю.Лещенко Указ. соч., С.140.).

² «Мужчины женятся гораздо позже, не прежде чем добьются некоторого материального благополучия». (Абрамов И.С. Поездка в Стародубье... – С.290).

гіпотетичний характер, оскільки довести його важко, однак прийняти як одне з можливих пояснень ми можемо.

Мал. 5.1 Графіки шлюбності

Більшість ранніх шлюбів у жінок припадає на 17 – 18 - літніх, хоча зустрічаються і раніші (двоє 13 - річного віку і двоє 14 - річного). Однак необхідно зауважити, що запропонований нами метод дозволяє простежити лише загальну динаміку шлюбності. Визначення реального віку вступу у перший шлюб можливе лише за наявності і врахування таких даних:

1. Відомостей про те, що в залучених до підрахунків сімейних парах вижили всі перші діти.

2. Інформації про можливих старших дітей, які на момент укладання опису могли бути повнолітніми, мати власні родини і жити окремо від батьків. У першу чергу, це стосується дівчат, які в результаті заміжжя залишали батьківські сім'ї.

Оскільки врахувати ці обставини було неможливо внаслідок відсутності відповідних даних в реєстрі, то для визначення середнього віку вступу в перший шлюб звернемося до методики, запропонованої французькими вченими. Знаючи у кожній віковій групі до 50 років частку тих слобожан, які не взяли шлюб – C , спробуємо вирахувати середній вік вступу старовірів у перший шлюб – i . Обчислення проводитиметься за такою формулою:

Формула (5.1)

$$i = 10 + \frac{5(C_{10-14} + C_{15-19} + \dots + C_{45-49}) - 40C_{50}}{1 - C_{50}}$$

За нашими даними середній вік вступу у перший шлюб:

для чоловіків

$$i = 10 + \frac{5(2,877) - 40(0,068)}{1 - 0,068} = 10 + \frac{11,67}{0,932} = 22,5;$$

для жінок:

$$i = 10 + \frac{5(2,018) - 40(0,027)}{1 - 0,027} = 10 + \frac{9,1}{0,973} = 19,3.$$

Аналогічні обрахунки проведемо й з даними по українських селах, які демонструють середній шлюбний вік для чоловіків:

$$i = 10 + \frac{5(2,620) - 40(0,007)}{1 - 0,007} = 10 + \frac{12,82}{0,993} = 23,7;$$

для жінок:

$$i = 10 + \frac{5(1,811) - 40(0)}{1 - 0} = 10 + \frac{9,055}{1} = 19,1.$$

Отже, наші обчислення вказують на те, що чоловіки в „описних слободах” одружувались, а дівчат видавали заміж фактично в тому ж віці, що і в українських селах. Зауважимо також, що отриманий нами результат значно вищий від тих показників, що їх наводить Б. Миронов для регіону Центральної Росії, звідки походили предки більшості старообрядців (15- 16

¹ Анри Л., Блюм А. Указ. соч., С.49.

років для жінок і 16 – 18 – для чоловіків)¹, і тяжіє до європейського типу шлюбності, для якого характерний більш пізній вік першого шлюбу.²

Розглянемо різницю у віці між подружжям. Як правило, перевага належала чоловікам, хоча у 29 випадках старшими були жінки (див. табл. 5.5).

Таблиця 5.5

Вікова різниця між чоловіками та дружинами

Різниця	Описні слободи		Українські села	
	Кількість випадків	%	Кількість Випадків	%
0-4	99	33	128	63,7
5-9	85	28,3	76	25,3
10-14	53	17,7	20	6,7
15-19	21	7	5	1,7
> 20	13	4,3	4	1,3
Старші дружини	29	9,7	4	1,3

Частка таких шлюбів становила майже 10%, що вказує на поширення подібної практики. Її існування західний дослідник П. Цап, який вивчав

¹ Миронов Б. Указ. соч., С. 167. Він також вищий від показника, розрахованого американським дослідником С.Хокком для с. Петровського Тамбовської губернії у ХІХ ст. Там чоловіки брали шлюб у 19 – 20 років. (Див.: Хок С. Крепостное право и социальный контроль в России: Петровское, село Тамбовской губернии. – М.: Прогресс – Академия, 1993. – С.75.) Щоправда, в окремих регіонах Російської імперії дослідники теж констатують схожий вік вступу у перший шлюб, але лише у ХІХ ст. (Див.: Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. Некоторые аспекты изучения брачности помещичьих крестьян в первой половине ХІХ века по материалам ревизских сказок и метрических книг (на примере Выхинской вотчины графов Шереметьевых). // Homo historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2-х кн. / Отв.ред. А.О. Чубарьян; Ин – т всеобщей истории. – М.: Наука, 2003. – Кн.1. – С.650 – 675.; Про особливості шлюбного віку у Великоросії дивіться також: Миттерауер М., Каган А. Указ. соч., С.58 – 63.)

² Хаджнал Дж. Указ. соч., С.23 – 33.

шлюбну поведінку селян Ярославській губернії, пояснює особливостями сільської економіки: „В умовах, коли оброблювана селянами земля періодично перерозподілялася з урахуванням зміни працездатності дворів, причина того, що дружини були старші за чоловіків, можливо, криється у тій вигоді, яку отримувало домогосподарство, приймаючи до свого складу жінку вже працездатного віку”.¹

За даними таблиці найбільший відсоток як у полкових селах, так і в „описних слободах” становили ті шлюбні пари, де подружжя були ровесниками або чоловіки старшими від дружин не більше ніж на чотири роки (63,7% і 33%). На другій позиції знаходяться подружжя з різницею 5 – 9 (25,3% і 28,3%). Саме ці дві категорії становили у старовірів переважну більшість (61,3%), а серед православних – основну масу шлюбних пар (89%). У середньому в поселеннях старообрядців чоловіки були старшими від своїх дружин на 7 років. Проте ми не можемо стверджувати, що шлюби з великою віковою різницею між партнерами були винятковими. Такі випадки траплялися доволі часто (4,6%), наприклад, мешканець Клинців Семен Щукін був старший за свою дружину Соломониду на 24 роки, а Семен Мишкін з цієї ж слободи – на 22. Показово, що в обох випадках маємо справу з першими шлюбами, а не повторними.

Поширення таких нерівних шлюбів пов'язане, на нашу думку, як мінімум з трьома факторами: 1) чисельна перевага чоловіків на шлюбному ринку перешкоджала частині з них знайти собі пару серед представниць свого покоління; 2) настанова на досягнення певного рівня матеріального благополуччя як необхідної передумови вступу в шлюб. З цієї причини чоловіки поважного віку намагались брати собі молодих дружин. Відповідно й батьки, які віддавали дочок заміж, цікавились, у першу чергу, не віком наречених, а рівнем їхнього добробуту; 3) замкнутість групи й особливості віровчення зумовлювали відносну вузькість шлюбного ринку, змушуючи

¹ Цит. за: Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. Указ. соч., С.661.

частину старовірів шукати супутницю життя серед представниць значно молодших вікових груп.

Порівняно з населенням слобод середня вікова різниця в українських парах була набагато меншою – 3 роки. Крім того, значно рідше зустрічаються шлюби з великою віковою різницею, коли чоловіки були набагато старшими за дружин – 3%, а вікову перевагу жінок можна скоріше вважати винятком – 1,3%. Це, на нашу думку, зайвий раз вказує на те, що інститут шлюбу в „описних слободах” мав свої особливості у порівнянні з рештою поселень мікрорегіону, що, в свою чергу, засвідчує своєрідність старообрядницького соціуму взагалі.

Шлюбний ринок. Спробуємо з’ясувати ситуацію на шлюбному ринку. На жаль, Румянцевський опис майже не містить даних, які б дозволили проаналізувати це питання, тому для свого дослідження використаємо матеріали IV (1782) ревізії. Щоправда, ревізські реєстри, які є у нашому розпорядженні, стосуються лише половини з досліджуваних слобод. До того ж, чотири з них, що описують Климову, Демену, Шеломи та Злинку¹, включають лише ту частину населення, яка була записана селянами, залишаючи поза своєю увагою купців та міщан. Лише реєстр слободи Клинци² охоплює всіх мешканців, які проживали там на момент ревізії. Незважаючи на те, що ці розбіжності можуть суттєво вплинути на загальну картину шлюбного ринку, ми вважаємо за потрібне включити їх у своє дослідження. Використання цих, хай і неповних, даних дозволить чіткіше уявити варіативність шлюбного вибору.

Спочатку зауважимо, що значною мірою на формування ринку впливали деякі ментальні установки того часу, насамперед етнічні та релігійні, що забороняли шлюби між іноземцями та іновірцями³. Це, в свою

¹ ЦДІАК України. – Ф.1907, оп.1, спр.389.

² Там само, ф..206, оп.3,спр.7393.

³ Див: Власова І.В.Указ. соч., С.421.; Цатурова М.К. Указ. соч., С. 13.; Савельєва О.А. Указ. соч., С.208.

чергу, зменшувало можливості у виборі партнерів і певною мірою звужувало шлюбне коло. Саме тому, очевидно, серед шлюбних партнерів ми майже не зустрічаємо представників різних етносів.

Підрахуємо у кожній із слобід число жінок, яких видали заміж, і число жінок, яких взяли заміж за період між III (1765) та IV (1782) ревізіями. З'ясуємо у такий спосіб географію шлюбного ринку, що дозволить нам визначити розміри шлюбного кола. Продемонструємо отримані результати на прикладі таблиці (див. табл. 5.6).

Таблиця 5.6

Шлюбний ринок „малоросійських описних розкольницьких слобод”

Слободи	Клинці		Климова		Деменка		Шеломи		Злинка	
	Видані	Взяті	Видані	Взяті	Видані	Взяті	Видані	Взяті	Видані	Взяті
Ар донь	12	18								3
Беляєв	2	1								
Білорусія 1	2	6		2					1	6
Воронок	5	6		2						
Деменка		1			7	18		1		1
Добрянка		2	1						1	
Єленка	2	11	1	1						
Єлесавет 2	1									
Зибка	23	12	3	3	1	6		1		5
Злинка	3		1		2	3		1	21	33
Калуга	5	5		1						
Климова	8	10	21	6	1	4		2	2	2
Клинці	126	161								
Курськ		1								
Лужки	1	3								
Малорос.3		1		1						

Продовж. табл. 5.6

Мар. Буда 4		1								
Митьківка	3	5	3			1			1	
Млинка		2								
Мосальськ		1								
Москва	2	1		1						
Одоев	1									
Радуль			1							
Рильськ		1								
Свяцька		2			1	3		2	3	1
Сер. Буда 4	1									
Стародуб	1									
Т.Перевіз 5				1						
Чуровичі			1	2			1			1
Шеломи		3	4	2	3	1	1	5	2	2
Ярославль		1		1						
Всього	198	255	36	23	15	36	2	12	31	54

Примітки:

1. Йдеться про старообрядницьку колонію Ветку та інші поселення, що знаходились на території сучасної Білорусі.
2. Так, у документі, очевидно, мається на увазі фортеця Св. Єлизавети, де проживало чимало купців-старообрядців.
3. У документі про них написано: «малоросийской породы», можливо етнічні українки.
4. Марчиніхіна Буда, Середина Буда – населені пункти Глухівського полку, у яких частково проживали старовіри.
5. Тимошкин Перевіз – старообрядницька слобода, що перебувала у підданстві Києво-Печерської Лаври.

Отже, за період між III (1765) і IV (1782) ревізіями заміж було видано 282 особи; більше половини – у межах своїх населених пунктів: Клинці – 63,6%, Климова – 58,3%, Деменка – 46,6%, Шеломи – 50%, Злинка – 67,7%. Значна частка наречених видавалась також у сусідні старовірські слободи, переважно ті, які відносили до „описних”. У Клинцях їхня частка становила 27,3%, Климовій – 41,6%, Деменці – 53,3%, Шеломах – 50%, а Злинці – 29%. Зовсім незначна частина була видана до Ветковських слобод, а решта у віддаленіші регіони, – переважно міста Центральної Росії (такі особи, як правило, виходили за купців). Ці дані засвідчують певну локалізацію шлюбного ринку.

Незважаючи на доволі широкий спектр слобод, у шлюбних стратегіях простежуються й певні пріоритети: з Клинців найбільше було видано до Зибкої – 23 особи та Ардоні – 12, з Климової до Шоломів – 4 та по 3 – до Зибкої й Митьківки і т.д. Це, на нашу думку, можна пояснити, з одного боку, відстанню між населеними пунктами, а з іншого – їхніми економічними, а то й адміністративними зв'язками. Проте важко сказати, який з чинників відігравав вирішальну роль. Наприклад, відстань від Клинців до слободи Ардонь, яка не належала до „описних слобод”, а знаходилась у віданні Києво-Печерської Лаври, становила близько 6 верст, але більше наречених видали до Зибкої, що знаходилась за 36 верст. Така сама ситуація склалася у Климовій, з якої дівчат видали переважно до віддаленої слободи. Найдальшим місцем „експорту” слобідських наречених була Москва, до якої віддали двох дівчат з Клинців.

Інакше становище склалося з „імпортом” наречених; лише у двох слободах більшість наречених походили з того ж населеного пункту (Клинцях – 63,1% та Злинці – 61,1%); у Деменці таких була рівно половина (50%), а у Шоломах та Климовій – меншість (41,7% і 26,1%). Що стосується пріоритетів, то до Клинців більшість наречених прибула з Ардоні, Зибкої, Єленки та Климової, до Деменка – з Зибкої, а до Злинка – з Білорусії. У двох

інших поселеннях (Климова та Шеломи) шлюбний ринок рівномірно розсіяний. Найвіддаленішим місцем, звідки взяли наречених, було місто Ярославль (одну дівчину до Клинців і одну до Климової).

Таким чином, проведене нами дослідження дозволяє зробити такі висновки:

- Шлюбний ринок жителів „описних розкольницьких слобод” обмежувався представниками їхньої релігійної спільноти, що мешкали в тих же „описних слободах” та суміжних з ними, або й віддаленіших поселеннях старовірів (Територія Речі Посполитої, Москва, Ярославль тощо).
- Шлюбних контактів з українським православним населенням, за винятком двох поодиноких випадків, не відбувалось. Не простежуються вони і в залучених до аналізу українських селах. Отже, можемо припустити, що шлюби між старовірами росіянами та православними українцями були вкрай винятковим явищем. Найімовірніше, цьому перешкождали релігійні, етнічні та світоглядні відмінності.
- Шлюбний ринок для більшості наречених обмежувався територією власних слобод. Разом з тим, чимало „виданих” (38,3%) та „взятих” (41,3%) походили із суміжних, а то й віддаленіших старовірських поселень. Якщо брати до уваги лише Північну Гетьманщину, то відстань до окремих населених пунктів становила понад 100 верст. Так, відстань від слободи Клинці до Середини Буди, куди видали одну наречену, дорівнювала 150 верст, а до Добрянки, звідки взяли двох, – 114. Від Климової до Радулі, куди видали іншу, – 132 версти. Враховуючи стан тогочасних транспортних засобів та доріг, контакти між слободами були досить ускладнені. На думку російського дослідника В. Пушкова, такі віддалені пошуки

наречених були пов'язані з доволі суворими шлюбними правилами, які забороняли старообрядцям одружуватись навіть з дуже далекими родичами – вище восьмого коліна.¹

Тривалість шлюбу. З'ясування питання тривалості шлюбів утруднюється аналогічною проблемою – відсутністю метричних записів, точніше, відсутністю даних про дату укладення шлюбу. Однак, у ревізьких реєстрах фіксуються дати смерті одного, а то й обох членів подружжя. Спробуємо за віком старших дітей вирахувати рік укладення шлюбу.

Для проведення необхідних обрахунків використаємо матеріали двох найбільших ревізьких реєстрів, які є у нашому розпорядженні – Клинець та Злинки. Підбірка подружніх пар для аналізу відбувалася з урахуванням таких даних: а) відображення у документі часу припинення шлюбу; б) наявність дітей, оскільки лише за їхніми віковими параметрами ми змогли визначити приблизну дату початку шлюбу. Виявилось, що цим вимогам відповідала 141 сімейна пара – 124 у Клинцях і 17 у Злинці. Кількісна різниця пояснюється тим, що в останньому випадку, як уже зазначалось, реєстр охоплює лише частину населення слободи. Однак, на нашу думку, це суттєво не впливало на отримані результати, бо показник тривалості шлюбу по кожній із слобод мав невелику різницю – 19,3 роки у Клинцях і 17,3 – в Злинці. Середня тривалість шлюбу становить 18,3 роки.

Отримані дані, безперечно, носять лише орієнтовний характер, однак дають можливість точніше охарактеризувати кілька важливих аспектів проблеми шлюбності. Отже, середня тривалість шлюбів, за нашими даними, серед старообрядців Стародубщини не перевищувала 20 років, в окремих випадках коливаючись від 1 і до 52 років (*див табл. 5.7*).

Таблиця 5.7

Тривалість шлюбу

Роки	Число	%
------	-------	---

¹ Пушков В.П. Указ. соч., С.49.

1 – 4	4	2,8
-------	---	-----

Продовж. табл. 5.7

5 – 9	23	16,3
10 – 14	26	18,4
15 -19	29	20,6
20 – 24	23	16,3
25 – 29	13	9,2
30 – 34	11	7,8
35 – 39	4	2,8
> 40	8	5,7

Найбільша частка припадає на ті пари, де тривалість шлюбу становила 15-19 років (20,6%), другу сходинку посіли подружжя, які прожили по 10-14 років (18,4%), а третю поділили сім'ї, що існували по 5 – 9 і 20 – 24 роки (по 16,3%). Як бачимо, коротких (1 – 4 роки) і довготривалих (35 - 39) шлюбів найменше по 2,8%. Із усіх розглянутих випадків найдовше (52 роки) тривав шлюб Івана і Софії Лазарєвих¹ із слободи Клинців, а найкоротшим – усього рік – Філіпа та Марії Малових² з того ж населеного пункту. Причиною його припинення стала смерть чоловіка. Згідно з тогочасними російськими сімейними звичаями: «Брак прекращался в связи со смертью одного из супругов, разводом по основаниям, предусмотренным законом и признанием брака недействительным».³ За нашим джерелом, саме смерть одного із членів подружжя була основною причиною припинення шлюбу. Найчастіше помирали чоловіки. У 90 з 141 розглянутої нами пари шлюб припинився саме у результаті чоловічої смерті і лише в 32 – жіночої.

¹ ЦДІАК України. – Ф.206, оп.3,спр.7393, арк.11.

² Там само, арк..85.

³ Цатурова М.К. Указ. соч., С.65.

Ще однією причиною, не врахованою попередніми дослідниками,¹ була рекрутчина. Підставою для твердження, що рекрутчина припиняла шлюб, є факти повторного заміжжя дружин тих чоловіків, які були віддані у солдати². Чи не є це свідченням того, що старообрядці, які докладали чимало зусиль для уникнення неприйнятної для них повинності, прирівнювали рекрутів до померлих або до позначених печаттю Антихриста? Відповідно, їхні дружини вважались вільними від шлюбних зобов'язань і мали право виходити заміж повторно³.

Усього повторних шлюбів у слободі Клинці було укладено 51, або 17,7% від загальної кількості одружених. З них 34 припадає на чоловіків і 17 на жінок (у шести з них перших чоловіків забрали в рекрути). Якщо ж порівняти ці дані з числом тих, хто втратив свою пару між ревізіями, то виходить, що число повторно одружених серед чоловіків навіть перевищило число померлих дружин. І хоча це пов'язано з тим, що джерело зафіксувало й тих, які вступили в повторний шлюб ще до III ревізії, на загальну тенденцію воно суттєво не вплинуло — майже всі овдовілі чоловіки намагалися вступити у повторний шлюб. З жінками ситуація інша — лише невелика частка вдів виходила заміж. На причинах цього явища ми вже зупинялись вище.

Середній вік вступу у повторний шлюб для чоловіків становив 41 рік, а для жінок 32,6. Наймолодший з розглянутих нами чоловік, який одружився

¹ Див.: Власова И.В. Указ. соч., С.416 – 431.; Миронов Б.Н. Указ. соч., С.167 – 179.

² Див.: ЦДІАК України. – Ф.206, оп.3, спр.7393, арк.94, 95, 96, 97зв., 99зв. Дивіться також: Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т історії НАН України, 2003. – Вип.4. – С. 49.

³ Щоправда, подекуди траплялися й випадки насильницької видачі солдаток заміж. Принаймні один такий факт наводить у своїй монографії В. Лещенко. (Лещенко В.Ю. Указ. соч., С.141.)

вдруге, мав 32 роки, а найстарший – 63¹. У жінок цей показник закономірно нижчий – 24 і 40 років.

Хоча тогочасні суспільні установки дозволяли брати й третій шлюб, у нашій слободі зафіксований всього один такий випадок. Але сам цей факт свідчить, на нашу думку, про те, що серед старовірів Стародубщини побутували традиційні для росіян погляди щодо кількості допустимих шлюбів – не більше трьох. Третій шлюб взяв Мирон Нікітін, якому на час його укладення виповнилось 33 роки. Уперше він одружився у двадцятирічному віці і упродовж дванадцяти наступних років поховав двох дружин. На жаль, використані нами джерела не дають можливості з'ясувати ще один важливий аспект шлюбних відносин – розлучення. Безумовно, вони мали місце. А згадуваний вище І. Абрамов навіть стверджував, що: «расторжение брака явление довольно частое и проводится священником без особых формальностей»². Однак перевірити, наскільки достовірне це твердження і чи можна його застосувати до другої половини XVIII ст., ми, на жаль, не в змозі.

Очевидно, незважаючи на певні особливості віровчення, інститут шлюбу розглядався старообрядцями у руслі загальноприйнятих серед етнічних росіян того часу норм. Тобто шлюб був запорукою матеріального благополуччя і визначав суспільне становище. Відповідно до цих настанов вибудовувалась і шлюбна стратегія: прагнення увійти до заможної родини, отримати додаткові робочі руки, привести в дім робітника чи робітницю. Тому при виборі шлюбних партнерів провідну роль відігравав розрахунок³.

¹ Необхідно зауважити, що у російському селянському середовищі вважалося непристойним брати шлюб у віці старше п'ятдесяти років. Див.: Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. Указ. соч., С.656.; Миттерауер М., Каган А. Указ. соч., С. 54.

² Абрамов И.С. Поездка в Стародубье... – С. 293.

³ Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в.// Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. М.:Статистика, 1977. – С.86 – 87.

Звідси — ранні шлюби та значна вікова різниця між подружжям. Досить часто женихи до одруження навіть не знали своїх наречених.¹ Кохання за цих умов не могло мати якогось суттєвого впливу на процес укладення шлюбу. Проте й говорити про повну його відсутність серед слобідських старообрядців теж не можна. На нашу думку, яскравим свідченням існування цього почуття є фіксація джерелами позашлюбних зв'язків, які засвідчуються згадками про незаконнонароджених дітей.

Позашлюбні зв'язки. У ревізьких реєстрах ми знайшли вісім осіб, про яких прямо чи опосередковано сказано, що вони безбатченки. Зафіксовані такі випадки у двох населених пунктах – три у Деменці та п'ять у Клинцях. В інших слободах або ж зовсім не було перелюбу, що видається малоімовірним, або ж, скоріше за все, говорити про нього вважалося непристойним. Форми запису про них засвідчують традиційно осудливий характер ставлення старообрядницької громади до цього явища, на що вказує відповідна термінологія. Використовувалися два словосполучення – «незаконнорожденный» і «рожденный зазорно». Перший термін вжито, безумовно, не в юридичному, а в народному значенні, тобто «противный обычаем, преданиям, обрядам, приличию»². Другий – виражає ще більш несхвальне ставлення: «позорный, постыдный, достойный осуждения»³.

Однак, незважаючи на загальний осуд, за твердженням російського дослідника Б. Миронова, старообрядці значно поблажливіше ставилися до подібних фактів. Дослідник зазначає, що «серед старообрядців, католиків, протестантів, іудеїв і мусульман незаміжні жінки, які народжували дітей, не засуджувалися так суворо, як серед православних, а їхні діти не зазнавали дискримінації»⁴. Можливо, що це було пов'язано з дещо відмінним

¹ Абрамов И.С. Поездка в Стародубье... – С. 292.

² Даль В.И. Указ соч., Т.2: И-О. – С.275.

³ Ожегов С.И. Указ. соч., С.167.

⁴ Миронов Б.Н. Социальная история России... – С.183.

ставленням старовірів до інституту шлюбу, яке не завжди відповідало загальноприйнятим нормам того часу.

Розглянувши конкретні приклади спробуємо з'ясувати, в якій мірі дискримінувалися незаконнонароджені діти та їхні матері старообрядницьким соціумом. Розпочнемо зі слободи Деменки, відносно якої маємо два джерела, що дає змогу простежити долю зазначених у них байстрюків упродовж доволі тривалого часового проміжку.

Перший випадок стосується родини Потьомкіних. Про одного з її представників – Антона було записано: «Да у него ж Антона жены ево рожденные ею в девках зазорно дети: Никита по крестному отцу Карпов, Федор по крестному отцу Федоров»¹. Діти ці, можливо, народжені від різних батьків, набули на час перепису доволі солідного віку: Нікіта мав 36 років, а Фьодор – 35. Вони були одруженими, а останній ще й мав двох дітей.

Крім них, у Ірини з Антоном були ще й спільні діти – дві доньки: Афросінья (34 роки) і Анна (32 роки), які на час ревізії вже були видані заміж та син Василь (21 рік), який теж уже мав дружину Улиту (20 років), взяту зі слободи Свяцької². За цими фактами проглядається доволі цікава картина: зазначена Ірина Потьомкіна, яка змолоду вела доволі бурхливе сексуальне життя, змогла успішно вийти заміж. Причому вийшла вона за чоловіка, який до цього, можливо, ще не був одруженим, принаймні джерело нічого про повторний шлюб не говорить. Доволі вдала партія з огляду на традиційне аграрне суспільство, в якому вони жили.

Однак привертає увагу той факт, що побралися вони вже не молодими. Якщо врахувати вік їхньої старшої доньки, то виходить, що Антону було близько 36 років, а Ірині 34. Якщо взяти до уваги середній шлюбний вік слобідських жителів, а він, за нашими підрахунками, становив для чоловіків 22,5 роки, а для жінок 19,3 року, то виходить, що Антон був уже доволі

¹ НКМ, арк. 617.

² Там само, арк.617зв.

підстаркуватим парубком і його шанси одружитися з молодою дівчиною були мінімальними.

Причин, що спонукали Антона Потьомкіна до такого кроку, могло бути кілька. Перше, що спадає на думку, це скрутне матеріальне становище, через яке у своєму віці Антон уже не міг розраховувати оженитися на молодій дівчині. По-друге, дівка могла бути заможною, й у такий спосіб наречений отримував можливість зміцнити свій економічний рівень. У цих випадках альянс ставав взаємовигідний – Антон отримував дружину, можливо, багату, а Ірина ставала заміжньою і таким чином позбавлялася статусу покритки. На жаль, стверджувати, що саме так і було, ми не можемо, бо з невідомих причин родина Потьомкіних не показана у Румянцевському описі, який проводився в слободі у 1767 році, хоча присутня у ревізії 1782 року. Через це ми нічого не знаємо ні про матеріальне становище сім'ї, ні про стан здоров'я її членів, який теж міг стати однією з причин.

Відносно дискримінації з боку суспільства, то незаконнонароджені сини Ірини Потьомкіної, які і інші діти цієї категорії, на нашу думку, її все-таки зазнавали. Виражалася вона перш за все у формулах, якими позначалися байстрюки в офіційних документах – це «незаконнорожденный» та «по крестному отцу», які залишалися з ними упродовж усього життя і які чітко вказували на їхнє позашлюбне народження. По-друге, як засвідчують дані IV ревізії, обидва старші Іринині сини залишили рідну слободу в пошуках кращої долі – Нікіта у 1767 р. «вышел в Новороссийскую губернию со всем семейством», а Федір у 1781 р. «бежал безвестно». Спадкоємцем батьківського майна залишився законний син – Василь¹.

Другий зафіксований у Деменці факт перелюбства пов'язаний з чоловічою, а не з жіночою сексуальністю. Дочка Григорія Кісельова «Прасковья сорока пяти лет выдана была замуж в той же слободе Деменке за вышедшего и с Полши Петра Шеина, которой был ей незаконной, потому что

¹ ЦДІАК України. – Ф.1907, оп.1, спр.389, арк.173.

он женился на ней обманно от живой жены»¹. На жаль, джерело не вказує, наскільки тривалим був цей шлюб, можливо до викриття факту двоєженства чоловіка. Принаймні на час укладання реєстру Прасковія з дітьми – Петром (14 років) та Домною (26 років), – уже проживала в родині батька.

Подальша доля цієї незаконно створеної родини залишається невідомою. Її члени зовсім зникають із поля зору наступних джерел. Так, у Румянцевському описі показана уся родина Григорія Кісельова, крім Прасковії та її дітей². Немає їх і в матеріалах IV ревізії. Очевидно, вони залишили слободу.

Третій випадок позашлюбного сексуального зв'язку трапився у родині Олексія Бурикіна: «У него ж Алексея рожденный незаконно жены его сестрою плохоумной девкой Пелагеею сын Дмитрей по крестному отцу Еремеев»³. Оскільки мати, згідно формулювання джерела «*плохоумная*», тобто не сповна розуму, не виключена можливість сексуального насильства, свідомого обману тощо. Потрібно зауважити, що у цьому випадку глава родини не лише опікувався долею сироти, але й залишив його у своїй сім'ї, коли той подорослішав. У Румянцевському описі Дмитро навіть показаний як рідний син Олексія Бурикіна – жодних згадок про те, що він байстрюк⁴. Досить рано, відразу після досягнення працездатного віку (14 років), хлопця оженили.

Убачати прояв дискримінації незаконнонародженого у факті раннього одруження, як спробу його позбутися, мабуть, немає підстав. Адже, як ми уже зазначали, Дмитро, судячи із запису в реєстрі 1782 р. продовжував жити в родині Олексія Бурикіна⁵ разом із сім'єю. Крім того, свого рідного сина Єгора, судячи з віку його старшої дитини, Олексій одружив так само рано.

¹ НКМ, арк. 617.

² ЦДІАК України. – Ф.57, по.1, спр.117, арк.15зв.

³ НКМ, арк.657зв.

⁴ ЦДІАК України. – Ф.57, по.1, спр.117, арк.6зв.

⁵ Там само.

Проте однаковий шлюбний вік та випадок запису Дмитра поряд із Єгором, як сина господаря, зовсім не означає їхньої рівності. Соціальна відмінність між хлопцями стає очевидною, коли ретельніше подивитися, на кому саме вони оженилися.

Єгора одружили з донькою мешканця цієї ж слободи Петра Кісельова Домною. Тобто молодята походили з однієї соціальної мікрогрупи. Подібну ж ситуацію спостерігаємо і з одруженням Дмитра. Його дружиною стала старша на два роки «Пелагея Никитина дочь взята сиротою слободы Климовой Makeem Шведовым вскормленная»¹. Шлюб із старшою від нього сиротою можна розглядати як вияв певних соціальних обмежень. Характерно також, що наречену знайшли в іншій слободі, можливо у Деменці не було відповідної кандидатури. Могло бути, що цей казус – простий збіг обставин, але дуже велика частка ймовірності й того, що навіть за найбільш сприятливої ситуації у родині, де він виховувався, бастард не міг розраховувати на кращу шлюбну партію.

Безумовно, що робити якісь конкретні висновки на цьому єдиному прикладі ми не можемо. Однак дозволимо собі припустити, що соціальна мобільність за допомогою укладення вигідного шлюбу в тогочасному малоросійському суспільстві була, скоріше, винятком, ніж правилом. Найменше на це у старообрядницькому соціумі Гетьманщини могли розраховувати бастарди, сироти та інші не повноправні елементи. Очевидно, шлюбна стратегія окремих індивідів будувалася з врахуванням саме цих реалій.

Решта п'ять випадків незаконного народження дітей відноситься до слободи Клинців. Слід відмітити ряд характерних особливостей, які впадають в око після більш детального огляду цих фактів. По-перше, усі вони виявилися хлопчиками. Сумнівно, щоб від позашлюбного сексу народжувалися особи виключно чоловічої статі. Імовірно, маємо справу з

¹ ЦДІАК України. – Ф.1907, оп.1, спр.389, арк.184.

недообліком незаконнонароджених дівчат, як і взагалі жінок, через те, що оподатковувалися лише чоловіки. У зв'язку з цим укладач реєстру, а ним був зазвичай слобідський війт (у даному випадку Василь Ворошилов – Ю.В.), мав можливість приховати сором своїх односельців. Відносно чоловічого населення він цього зробити не міг, оскільки приховування податних душ передбачало покарання¹.

По-друге, у документі ці особи позначені ще й словом «приемыш», тобто згідно зі словником „прийнятий замість сина”². До речі, у двох випадках так і записано – «вместо сына». Так було у родині Ісаї Козміна та Якова Нечаєва³. У двох випадках незаконнонароджені діти жили у сім'ях родичів чи добрих знайомих. Так, Яким Санніков приходився своєму «приемышу» Афанасію хрещеним батьком⁴, а Степан Судаков виховував свого онука Петра⁵. У родину купця Якова Железнякова байстрюк був прийнятий «вместо работника»⁶, що, очевидно, могло нести додаткові соціальні обмеження, адже статус робітника був нижчий за статус сина, навіть прийомного.

По-третє, жоден з вищеназваних бастардів не проживав разом із матір'ю, як це можна було побачити у Деменці. У зв'язку з цим дозволимо собі припустити, що у тих випадках, коли діти не жили в сім'ях родичів чи знайомих, вони були просто залишені своїми матерями або підкинуті у інші родини для виховання.

Зовсім не простою справою була й соціальна адаптація незаконнонароджених. Сумнівно, щоб вони могли претендувати на високий

¹ Про умови подання реєстру див.: Там само. – Ф.206, оп.3, спр.7393, арк.1.

² Ожегов С.И. Указ.соч., С.479.

³ ЦДІАК України. – Ф.206, оп.3, спр.7393, арк.65зв.,80.

⁴ Там само, арк.87.

⁵ Там само, арк.98зв.

⁶ Там само, арк. 18. Яків Железняков був за тогочасними мірками доволі багатим купцем. Його власний капітал становив 100 крб. Торгував купець милом: скуповував його в описних слободах і вивозив до Речі Посполитої. (ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.221.)

статус у слобідській громаді. Проблемним для них виглядає й швидке досягнення матеріального благополуччя за допомогою родини. З усіх розглянутих вище прикладів лише один байстрик потрапив у заможну купецьку родину, але на правах робітника-наймита, а не сина.

Найкращі шанси з вищеназваних бастардів мав онук Степана Судакова Петро. Його дід займався тим, що бив і продавав конопляну олію, а також володів кравецьким ремеслом. Як написано в документі, він «пропитание имеет – шьет обывателям русское платье»¹. Оскільки інших родичів він не мав, то Петро мав усі шанси успадкувати дідове ремесло та нажити ним добро, яке складалося з хати, олійниці, комори, двох повіток, городу та корови. Однак цей випадок є скоріше винятком.

Та більшість таких дітей швидше за все поповнювала категорію наймитів. Показовою у цьому сенсі видається доля Афанасія – прийомного сина Якіма Саннікова. Очевидно, після досягнення працездатного віку хлопця віддали в найми. У 26-річному віці він усе ще жив «в наймах у разных людей»². Для родини, яка його виховувала, це був найкращий спосіб позбутися зайвого рота, оскільки намити частину платні отримували одягом та харчами³. Невідомо, скільки часу ще б наймитував Афанасій, можливо, що до кінця життя, якби у 1777 р. його не віддали в рекрути⁴. У цьому факті теж можна вбачати певну дискримінацію, адже рекрутчина, як відомо, вважалася для старообрядців найбільш неприйнятною державною повинністю, а в даному випадку в солдати віддавали представника однієї з найменш захищених категорій слобідського населення. Можливо, що таке вирішення проблеми влаштовувало місцеву громаду, адже Афанасій не мав родини.

Коротко підсумуємо отримані дані про функціонування інституту шлюбу в „описних слободах”:

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.232зв.

² Там само, арк.160.

³ Там само, арк..4.

⁴ Там само. – Ф.206, оп.3, спр.7393, арк.87.

1. Поза межами шлюбу залишалось незначне число старовірів. Їхня частка у загальній масі слобідського населення була відносно невеликою і становила для чоловіків 0,068, а для жінок 0,027. Однак у порівнянні з православними мешканцями полкових сіл, де частка була ще меншою (0,007 – для чоловіків і 0 для жінок), неодруженими залишалось чимало старообрядців;

2. Середній шлюбний вік становив для чоловіків 22,5 року, а для жінок – 19,3. Це, в свою чергу, вказує на те, що чоловіки і жінки в „описних слободах” брали перший шлюб фактично у такому ж віці, як і в інших населених пунктах Стародубського полку (чоловіки в 23,7 року, а жінки в 19,1). Однак отримані нами дані значно перевищують аналогічні тогочасні показники як для центральних регіонів Росії, так і для України;

3. Середня вікова різниця між подружжям була більш ніж удвічі вищою, ніж серед православних українців (7 років проти 3). Частіше, порівняно з православними українцями, старообрядці укладали сімейні союзи, в яких жінки були старшими за чоловіків. Значного поширення набули також шлюби з великим віковим розривом.

4. Стародубські старовіри вступали в шлюбні зв'язки виключно з представниками свого етносу та релігійної групи, що, відповідно, обмежувало шлюбний ринок. Це, в свою чергу, призвело до збільшення кількості шлюбних контактів за межами Малоросії на території Речі Посполитої та Росії.

5. Середня тривалість шлюбу становила 18 років. Найпоширенішою причиною його припинення була смерть одного з членів подружжя. Щоправда, наші джерела вказують на ще одну, нетипову причину – рекрутчину.

6. Розподіл населення за шлюбним станом засвідчив – основна маса населення вступала до шлюбу лише один раз. Менш поширеними виявилися повторні шлюби, які прагнули взяти майже всі овдовілі

чоловіки. Закономірно, що серед них частка тих, хто укладав другий шлюб, була значно більшою, ніж серед представниць слабкої статі. Треті шлюби зустрічалися надзвичайно рідко.

7. Позашлюбні зв'язки, хоча й мали місце в слободах, але не набули значного поширення. Старообрядницьке суспільство Малоросії ставилося до них традиційно осудливо. Діти, народжені від таких стосунків, зазнавали певної дискримінації, яка виявлялася, головним чином, у ряді соціальних обмежень. Ці обмеження, очевидно, не були надзвичайно суворими, але сам факт їхнього існування вказує на певну суспільну упередженість відносно байстрюків. Щоправда, у проаналізованих нами реєстрах українських сіл особи цієї категорії не показані взагалі. Пояснень цього факту, на нашу думку, може бути два – або їх там не було зовсім, що видається малоімовірним, або ж суспільство ставилося до позашлюбних зв'язків настільки осудливо, що вважало за краще не повідомляти про подібні випадки.

5. 2. Типологія і структура старообрядницьких домогосподарств

5.2.1. Типологія. Населення старообрядницьких слобод, «раскольнических слобод обыватели», згідно Генерального опису Лівобережної України, проживало у господарських одиницях двох видів — «дворах» та «бездвірних хатах» (избах). Типовий для всіх досліджених нами слобод опис двору виглядав приблизно так: «Двор, в нем строения: изба 1 с сенми, чулан 1, конюшня одна, поветь 1, алейня ветхая 1, амбар 1, овин 1, баня 1».¹ Отже, крім житла, у дворі знаходився ще й значний комплекс господарських споруд. Їхня кількість могла бути більшою або меншою, у залежності від заможності та характеру занять мешканців. До бездвірних хат у більшості випадків теж прилягали господарські споруди, але, як правило, у значно меншій кількості – «Бездворная изба с сенми 1, поветка 1, алейня 1».²

Зміст, який вкладали у ці два поняття укладачі опису, намагався з'ясувати Г. Максимович, котрий досліджував указану проблему на початку ХХ ст. Він виокремив три головні ознаки тогочасного двору: наявність єдиної дворової території, родинні зв'язки між його мешканцями, а також спільне несення повинностей, відбуття служб і сплата податків. Бездвірна ж хата, за його твердженням, це «хата без дворового места».³

Інші дослідники, які звертались до цієї теми, вважали, що запропоновані ознаки досить повно характеризують двір, незважаючи на те, що у самому джерелі зустрічається чимало відступів від цієї схеми.⁴ Так,

¹ Там само. – Ф.57, оп.1, спр.117., арк.96.

² Там само.

³ Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – Т.1. – С.317.

⁴ Див.: Ковба И.О. Хозяйственное положение посполитых и подсоседков Песчанской сотни Переяславского полка, по данным Румянцевской описи (1767 года)// Тр. Полтавской ученой арх. комиссии /Ред. И.Ф. Павловский,

мешканцями дворів і хат у розглянутих нами слободах досить часто записані не лише чоловік, дружина, діти, їхні кривні та шлюбні родичі пов'язані сімейними зв'язками у сучасному розумінні, а й інші особи. Це, в першу чергу, наймити, часто з сім'ями (У него работник...). Нерідко вони проживали в господарствах усе життя і фактично перебували на правах молодших членів сім'ї. Так, робітник у господарстві братів Пономарьових з слободи Зибкої Влас Євдокимов, незважаючи на те, що мав уже 72 роки і був непрацездатним (дряхл), продовжував жити в дворі.¹ До того ж, переважна частина дворів, на відміну від хат, мала орні землі.

Часто зустрічаються і так звані пожилці (В пожилцах у него...), тобто окремі сім'ї, родинні зв'язки яких з главою дому не простежуються, але мешкали вони в тому ж дворі чи хаті. Критерієм, який об'єднував ці категорії з власником двору або хати, було спільне ведення господарства. Крім того, у деяких випадках записані родини були пов'язані з господарями лише місцем проживання — двором (На том же дворе изба) або будинком. (С ним живет).

Характерно, що жодного разу для позначення тієї чи іншої групи мешканців не застосовується термін „сім'я”. На нашу думку, це зайвий раз підтверджує усталену в історичній науці точку зору про те, що до кінця XVIII ст. на теренах усієї Європи поняття “сім'я” і “двір” були тотожними.² Тобто переписувач, складаючи реєстр мешканців дворів чи хат, розглядав їх,

А.Ф. Мальцов, Л.В.Падалка. – Полтава,1915. – Вып. 12. – С.41-77.; Федоренко П.К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Там же. – С.83 – 181.

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, 116, арк.282.

² Детальніше див: Миронов Б.Н. Социальная история России... – Т.1– С.219.; Korczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII-XVIII wieku. — S.100.; Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.) / Пер. с нем. Л.А. Овчинцевой; Науч. ред. М.Ю. Брандт. – М.: Гуманит. изд. Центр ВЛАДОС, 1997. – С.16.; Ласлетт П. Указ соч., С.136.; Шлюмбом Ю. Устойчивые мифы и изменчивые практики. «Крестьянский двор» и большая семья в Германии // Homo historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2-х кн. / Отв.ред. А.О. Чубарьян; Ин – т всеобщей истории. – М.: Наука, 2003. – Кн.1. – С.631 – 649.

скоріше, не як сім'ї, а як двори. На першому місці для нього стояли не родинні, а господарські зв'язки, оскільки жителі слобод розглядались, у першу чергу, як платники податків, а отже, сім'я – як домогосподарство. Через це й ми, вживаючи термін “сім'я” стосовно старовірських слобод, матимемо на увазі насамперед “домогосподарство”. І саме домогосподарства будуть предметом нашого дослідження.

Розпочнемо з розгляду населеності “дворів” та “бездвірних хат” у вибраних нами слободах (див. табл. 5.8).

Таблиця 5.8

**Середня населеність старообрядницьких дворів та бездвірних хат
(осіб обох статей)**

	Двори			Бездвірні хати		
	Усього дворів	Число мешканців	Середній показник	Усього хат	Число мешканців	Середній показник
Воронок	30	422	14,7	90	824	9,1
Деменка	23	149	6,5	2	4	2
Єленка	55	382	6,9	100	639	6,4
Зибка	24	415	17,2	29	205	7
Злинка	79	516	6,5	64	270	4,2
Климова	90	729	8,1	54	338	6,2
Клинці	91	632	6,9	142	669	4,7
Лужки	66	634	9,6	41	190	4,6
Чуровичі	8	145	18,1	13	97	7,4
Шеломи	26	412	15,8	27	104	3,9
Разом	492	4436	9,0	562	3340	5,9

Як бачимо з таблиці, залюдненість дворів у цілому досить суттєво перевищувала заселеність бездвірних хат, а в окремих слободах (Деменка, Зибка, Чуровичі та Шеломи) – навіть у кілька разів. Така перевага є цілком

закономірною, адже двори були значно більшими господарськими одиницями, бо, як уже згадувалося, атрибутом переважної частини дворів були орні землі. Їхній обробіток, як відомо, потребував значних зусиль усіх мешканців домогосподарства. Це, в свою чергу, сприяло зростанню числа жителів дворів. Дані таблиці засвідчують суттєві відмінності між мешканцями цього типу домогосподарств в окремих слободах. Найбільш населеними вони були в Чуровичах, Зибкій та Шеломах. Число їхніх мешканців більш ніж удвічі перевищувало населення дворів Деменки, Єленки та Злинки.

Простежуються відмінності й між населеністю бездвірних хат. Показники по них доволі розкидані: від 2 осіб у Деменці до 9,1 у Воронку. Провідне місце займали хати в Зибкій, Чуровичах та Воронку, а на останньому знаходились Шеломи та Деменка.

За основними показниками (кількість, число мешканців, середня населеність) слобідські двори надзвичайно схожі на аналогічні господарські одиниці українських сіл (див табл. 5.9). Показово, що навіть середня населеність була однаковою – 9 осіб.

Таблиця 5.9

**Середня населеність дворів та бездвірних хат
в українських селах
(осіб обох статей)**

	Двори			Бездвірні хати		
	Усього дворів	Число мешканців	Середній показник	Усього хат	Число мешканців	Середній показник
Футор	50	576	11,5	3	21	7
Сушани	18	246	13,7	—	—	—
Шумилівка	24	467	19,4	—	—	—
Замишів	72	580	8	6	21	3,5
Щербиничі	90	692	7,6	10	49	4,9

Денисковичі	57	459	8,1	15	66	4,4
Лисе	41	345	8,4	4	17	4,2
Рудня Унеча	28	169	6	—	—	—
Чолхів	98	768	7,8	6	30	5
Ст. Щербиничі	15	80	5,3	4	21	5,2
Разом	493	4382	8,9	48	225	4,7

Однак за кількістю бездвірних хат слободи майже у 12 разів випереджали села. У них мешкала доволі значна частка старовірів (43%), тоді як практично все українське населення (95%) жило в дворах. Цю відмінність слід, очевидно, пов'язувати з більшою мобільністю старообрядницького соціуму, а також характером господарської діяльності старовірів та переважаючим типом родинної організації, на чому ми зупинимось нижче.

Крім того, зібрані нами дані дозволяють детальніше розглянути структуру домогосподарств старовірів за числом мешканців, яких за нашими підрахунками було 7776 осіб (див. табл. 5.10).

Таблиця 5.10

Населеність дворів у старообрядницьких слободах (у %)

	Кількість господарств з числом осіб												
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11-15	16-20	21-30>
Воронок	—	—	3,3	3,3	3,3	13,4	10	3,3	3,3	3,3	16,7	13,4	26,7
Деменка	—	—	8,8	17,3	26,1	17,3	8,8	4,3	4,3	—	8,8	4,3	—
Єленка	—	—	3,6	12,7	14,5	18,1	18,1	12,7	5,5	3,6	11	—	—
Зибка	—	—	4,2	—	—	—	4,2	12,5	4,2	—	20,8	20,8	33,3
Злинка	—	5	8,9	10,1	16,6	22,8	10,1	8,9	5	2,5	3,8	6,3	—
Климова	1,2	5,7	6,7	12,3	9	11,2	11,2	8	5,6	4,5	16,7	4,5	3,4
Клинці	1	5,6	9,9	9,9	9,9	12	11	17,6	2,2	6,6	11	3,3	—
Лужки	—	—	1,5	4,6	7,6	18,2	13,5	12,1	1,5	3	29	9	—

Продовж. табл. 5.10

Чуровичі	—	—	—	—	—	—	12,5	—	—	—	25	37,5	25
Шеломи	—	—	—	—	3,8	—	—	3,8	3,8	—	34,7	34,7	19,2
Разом	0,05	0,05	2,1	4	5,8	9,3	8,5	9,2	3,9	4,5	22,1	15,1	15,4

Згідно з даними, наведеними в таблиці 27, слободи можна умовно поділити на дві групи – ті у яких пререважали двори з числом мешканців до 10 осіб і ті, де більшість становили двори з числом мешканців більше 10 осіб. До першої належать Деменка, Єленка, Злинка, Климова, Клинци та Лужки. Основний відсоток у цих населених пунктах становили домогосподарства з числом мешканців 4 - 6 осіб. Як бачимо, більшість розкольніцьких поселень не були перенаселеними. Наявність у Климовій та Лужках значного відсотку домогосподарств по 11 – 15 осіб кардинально на ситуацію не впливала.

До другої групи належать Воронок, Зибка, Чуровичі та Шеломи. Двори у цих слободах населеніші — від 11 до 30 осіб, а інколи й більше. Наприклад, у дворі Гаврила Карпова з слободи Зибкої нараховувалось 39 мешканців¹, а в дворі Івана Первачова з Чуровичів — 33². Цікаво, що три останні слободи поступалися решті старовірських поселень як за числом мешканців, так і за кількістю дворів.

Загалом же населеність дворів у старообрядницьких слободах була вищою, ніж в українських селах (див. табл. 5.11). Частка господарств, у яких проживало більше 10 осіб, становила в них 52,4%, тоді як у селах – 28,6%.

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.116, арк.240зв.

² Там само, спр.117, арк.100 – 100зв.

Таблиця 5.11

Населеність дворів в українських селах(у %)

Кількість господарств з числом осіб												
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11-15	16-20	21-30>
Футор	—	4	6	14	2	8	8	4	6	20	18	10
Сушани	—	—	5,5	—	5,5	—	5,5	—	5,5	55,5	5,5	17
Шумилівка	—	—	—	4,3	—	4,3	4,3	—	—	26	17,5	43,6
Замишів	2,8	2,8	12,5	15,3	15,3	12,5	8,3	4,2	5,5	11,1	6,9	2,8
Щербиничі	3,3	1,1	6,6	12,2	15,6	18,9	5,6	7,8	11,1	15,6	2,2	—
Денисковичі	1,7	5,3	8,8	10,5	7	15,8	10,5	8,8	5,3	19,3	5,3	1,7
Лисе	—	—	12,2	14,6	12,2	9,8	7,3	12,2	7,3	22	2,4	—
Рудня Унеча	7,1	7,1	7,1	18	25	10,7	7,1	10,7	3,6	3,6	—	—
Чохлів	2	3,1	5,1	19,4	11,2	15,3	9,2	3,1	7,1	21,4	3,1	—
Ст. Щербиничі	16,7	—	8,3	8,3	25	16,7	8,3	8,3	—	—	8,3	—
Разом	2,4	2,7	7,5	13,7	11,6	13,1	7,8	6,1	6,5	18,4	5,9	4,3

Бездвірні хати (див. табл. 5.12), як уже зазначалось, були менш населеними.

Таблиця 5.12

Населеність бездвірних хат у старообрядницьких слободах (у %)

Кількість господарств з числом осіб													
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11-15	16-20	21-30>
Воронок	—	—	5,6	13,3	15,6	11,1	12,2	8,9	3,3	3,3	10	11,1	5,6
Деменка	50	—	50	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Єленка	—	2	14	13	13	14	14	9	11	2	8	—	—
Зибка	3,4	7	7	10,3	13,8	10,3	10,3	13,8	—	10,3	10,3	3,4	—
Злинка	3,1	20,3	20,3	18,8	7,8	15,5	6,3	6,3	—	1,6	—	—	—

Климова	1,8	3,8	14,8	13	14,8	14,8	13	9,3	1,8	1,8	9,3	—	1,8
Клинці	2,6	14,3	21,8	23,1	10,9	10,9	5,4	4	0,7	2,6	2,6	0,7	—
Лужки	—	17	22	27	12	5	5	—	5	2	5	—	—
Чуровичі	—	—	—	23	—	7,7	15,4	23	7,7	7,7	15,4	—	—
Шеломи	3,7	7,5	33,3	33,3	11,1	3,7	3,7	3,7	—	—	—	—	—
Разом	0,3	3	8,4	12,3	10,2	11,7	10,7	9,6	5,1	4,8	12,2	6,4	5

У чотирьох слободах — Злинці, Клинцях, Лужках та Шеломах переважали домогосподарства, число членів у яких не перевищувало 6 осіб. У них же спостерігаємо досить високий відсоток хат з 2 – 3 мешканцями. Більшість у Єленці та Климовій становили хати, чисельність жителів у яких коливалось від 3 до 7 осіб, у Воронці – від 4 до 7, а в Чуровичах – від 4 до 8. Крім того, в окремих випадках (Воронок, Зибка й Чуровичі) спостерігається досить високий відсоток господарств, де населення становило 10 – 15 та 16 – 20 осіб. Такі хати виглядають перенаселеними. За приклад може слугувати родина Тихона Гуляницького з слободи Чуровичі, яка складалась з 11 осіб.¹

Порівняння слобідських хат з подібними домогосподарствами в українських селах, як і у випадку з дворами, засвідчує їхню більшу населеність (див табл. 5.13). Зокрема, частка малолюдних хат (1-3 особи) у слободах становила 12%, а багатолюдних (більше 10 осіб) – 23,6%, тоді як у селах відповідно – 26% і 2%.

Таблиця 5.13

Населеність бездвірних хат в українських селах (у %)

	Кількість господарств з числом членів									
	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11-15
Футор	—	—	—	—	33,33	33,33	33,33	—	—	—

¹ Там само, арк.97.

Сушани	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Шумилівка	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
Замишів	16,7	33,3	33,3	16,7	—	—	—	—	—	—
Щербиничі	10	10	10	30	30	10	—	—	—	—
Денисковичі	6,7	26,6	20	20	20	6,7	—	—	—	—
Лисе	25	25	50	—	—	—	—	—	—	—
Рудня Унеча	50	—	50	—	—	—	—	—	—	—
Чолхів	—	—	33,3	33,3	33,3	—	—	—	—	—
Старі Щербиничі	—	—	33,3	33,3	—	—	—	—	—	33,3
Разом	10	16	24	20	18	8	2			2

Отже, обидва типи домогосподарств у „государевих описних малоросійських розкольницьких слободах” за числом мешканців значно перевищували решту населених пунктів регіону. Ця відмінність, а також різниця між жителями дворів і хат усередині старообрядницьких поселень, очевидно, були тісно пов’язані з типами сімейних організацій, які в них проживали. Розподіл сімей за типами, як правило, здійснюється на основі аналізу складу кожного домогосподарства з огляду на родинні зв’язки їхніх мешканців. Виходячи з того, що використане нами джерело містить необхідну інформацію, спробуємо здійснити такий аналіз. Для його проведення використаємо досить поширену в сучасній історичній демографії типологію, запропоновану П. Ласлеттом¹. Згідно неї розрізняють три основні форми сімейної організації: „

1. Просте, або нуклеарне, сімейне домогосподарство (*simple family household, nuclear family household*) складається з однієї шлюбної пари з дітьми чи без них. Його головною ознакою є те, що воно засноване на шлюбних зв’язках (*conjugal family unit*). Якщо хтось із батьків помирає,

¹ Ласлетт П. Указ. соч., С. 151.

то овдовілий чоловік / жінка з дітьми й надалі розглядається як шлюбна родина (*conjugal family unit*), бо така дитячо-батьківська одиниця виникла у результаті шлюбу і домогосподарство вважається також нуклеарним.

2. Якщо в простому сімейному домогосподарстві живе ще хтось з родичів, тоді воно називається „розширеним” (*extended family household*). Таких родичів може бути й кілька, якщо вони, в свою чергу, не утворюють шлюбних пар (*conjugal family unit*). Залежно від того, ким доводяться ці родичі главі домогосподарства, розрізняють розширення по висхідній лінії (*extension upwards*), по нисхідній (*extension downwards*) або по боковій (*lateral extension*). Шлюбна пара з дітьми і чоловіковим батьком-вдівцем вважається родиною, розширеною по висхідній лінії. Проте, якщо главою домогосподарства все ще залишається цей батько, то це ж саме домогосподарство класифікується як розширене по нисхідній лінії.
3. Якщо домова спільнота складається з кількох нуклеарних сімей, то воно називається мультифокальним (*multiple family household*). Сім'я, до якої належить глава домогосподарства, вважається первинною. Відповідно можна виділити підтипи, які розрізняються за розміщенням вторинної сім'ї на висхідній, нисхідній чи боковій лінії від первинної. Два брати зі своїми сім'ями утворюють, наприклад, мультифокальне домогосподарство з вторинною сім'єю на бічній лінії (*multiple family household with secondary unit laterally*).

Розширені або мультифокальні господарства також називають складними. Поряд з цими трьома типами існують також домогосподарства, які складаються з однієї особи (*solitaries*), а також такі, які не утворюють сімей (*no family*). Члени домогосподарства останнього типу можуть перебувати в родинних зв'язках одне з одним; головним критерієм так само є наявність чи відсутність шлюбної пари. Зокрема, дві дорослі

сестри, що живуть разом, розглядаються як домогосподарство, яке не утворює сім'ї¹.

Необхідно зазначити, що ця, як і будь-яка інша класифікація, є умовною, інколи зустрічалися випадки, до яких доволі важко було застосувати одну із запропонованих формул. Крім того, як справедливо зауважив Е. Ле Руа Ладюрі, одна й та сама сім'я має властивість з часом змінюватись — нуклеарна перетворюється на розширену і т.д.² Як справедливо зауважив А.Г.Вишневський, вдаючись до аналізу сім'ї, необхідно усвідомлювати, що зафіксовані у джерелах різні її типи „насправді можуть являти собою різні фази циклу однієї й тієї ж сімейної структури”³

Розподіл сімей за типами, відповідно до зібраних нами даних на 1767р., набуває такого вигляду (див. табл. 5.14).

Таблиця 5.14

Типологія сімей старообрядницьких слобод (у %)

Типи сім'ї Слободи	Одинаки		Без структури		Нуклеарна сім'я		Розширена		Складна		Всього	
	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б
Воронок	—	—	—	—	50	41,7	4	3,3	66	55	120	100
Деменка	1	4	—	—	10	40	7	28	7	28	25	100
Єленка	—	—	—	—	84	54	11	7	60	39	155	100

¹ Цит. за: О классификации домовых сообществ (разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлетта). // Семья, дом и узы родства в истории. – С.270 – 271.

² Ле Руа Ладюри Э. Монтаю, окситанская деревня (1294 – 1324). – Екатеринбург, 2001. – С.61. Більш детально про властивості різних типів сімейної організації див.: Мердок Дж.П. Социальная структура /Пер. с англ. А.В. Коротаева. – М.:ОГИ, – 2003, 608 с.

³ Вишневский А.Г. Роль исторического знания в объяснении современных демографических тенденций (на примере метаморфозы семьи)// Проблемы исторической демографии СССР – К.: Наук. думка, 1988. – С.30.

Зибка	1	1,9	1	1,9	12	22,6	2	3,7	37	69,9	53	100
Злинка	2	1,4	15	10,5	62	43,3	32	22,4	32	22,4	143	100
Климова	2	1,4	6	4,2	61	43	24	16,9	49	34,5	142	100
Клинці	5	2,1	5	2,1	152	63,8	12	5	64	27	238	100
Лужки	—	—	1	1	43	40,2	7	6,5	56	52,3	107	100
Чуровичі	—	—	—	—	3	14,3	—	—	18	85,7	21	100
Шеломи	2	3,8	2	3,8	19	35,8	3	5,6	27	51	53	100
Разом	13	1,2	30	2,8	496	47	102	9,6	416	39,4	1057	100

Примітка. А – кількість сімей; Б – відсоток населення, яке в них проживало.

Наші підрахунки вказують на те, що в “описних малоросійських розкольницьких слободах” на момент укладення Румянцевського опису поширення набули всі п’ять типів сімейної організації. Провідне місце, у середньому по слободах, посідала проста нуклеарна сім’я – 47%. Подібна ж ситуація простежується за матеріалами Третьої ревізії і в Ярославській губернії. Однак в обох випадках частка складних сімей у порівнянні з західноєвропейськими регіонами є доволі високою.¹ На другій позиції знаходилась складна сім’я – 39,4%. Досить значний розрив між ними і розширеною сім’єю, яка займала третє місце, дає підстави стверджувати, що саме ці два типи домінували в слободах. Вони ж визначали ситуацію і в окремо взятих населених пунктах. Там позиції розподілились порівну — у п’яти (Деменка, Єленка, Злинка, Климова, Клинці) переважали нуклеарні сім’ї, а в п’яти (Воронок, Зибка, Лужки, Чуровичі, Шеломи) — складні.

Характерно, що нуклеарні сім’ї домінували у більших за кількістю домогосподарств поселеннях, причому, чим населенішою була слобода, тим більше в ній існувало нуклеарних сімей. Так, у Климовій проживало усього

¹ Миттерауер М., Каган А. Указ. соч., С.48 – 49.; Mitterauer M. Historical family forms in eastern Europe in European comparison // <http://dmo.econ.msu.ru/epc2001_history/advert/Vienna2000/index.html>.

142 сім'ї, з них 43% нуклеарні, у Злинці – 143 (43,3%), Єленці – 155 (54%), Клинцях – 238 (63,8%). Винятком з цього правила виглядають Деменка з незначною кількістю домогосподарств – 28, з яких 40% були нуклеарними, а також порівняно великі слободи Воронок (120 домогосподарств) та Лужки (107 домогосподарств), де переважали складні сім'ї. Щоправда, у двох останніх випадках частка нуклеарних родин була досить високою – 41,7% і 40,2%.

Зауважимо, що значне поширення складної сім'ї для того часу – розповсюджене явище. Більшість сучасних дослідників стверджують, що саме ця форма сімейної організації переважала серед сільського населення не лише в Російській імперії, а й в усій Центральній Європі до XIX ст.¹ Ця теза повністю підтверджується й проведеним нами аналізом родин в українських селах Стародубщини (див. табл. 5.15). Повна перевага (60,9%) в них належала складним сім'ям, а частка нуклеарних становила лише 34,8%.

Таблиця 5.15

Типологія сімей в Українських селах (у %)

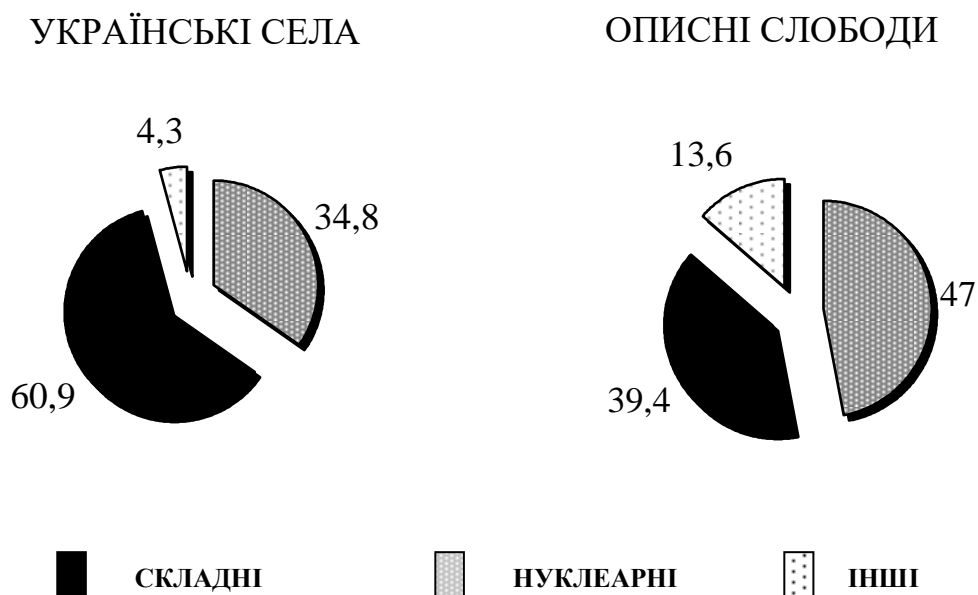
Типи сім'ї Слободи	Одинаки		Без структури		Нуклеарна сім'я		Розширена		Складна		Всього	
	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б	А	Б
Футор	—	—	—	—	39	30,5	12	13	34	56,5	85	100
Сушани	—	—	—	—	18	41,4	2	3,3	14	55,3	34	100
Шумилівка	—	—	—	—	20	20	—	—	30	80	50	100
Замишів	—	—	—	—	46	34,3	4	5,2	45	60,5	95	100
Щербиничі	1	0,1	1	0,3	43	26,5	3	2,1	63	71	111	100
Денисовичі	1	0,2	—	—	46	40,8	5	5,3	33	53,7	85	100

¹ Див.: Миронов Б.Н. Социальная история России... – С.225; Зидер Р. Указ. соч., С.16.

Лисе	1	0,3	—	—	34	45,6	1	0,8	23	53,3	58	100
Рудня Унеча	1	0,6	—	—	24	65,1	1	4,1	7	30,2	33	100
Чохлів	1	0,1	—	—	67	38	4	3	56	58,9	128	100
Ст. Щербиничі	—	—	—	—	7	28,7	—	—	8	71,3	15	100
Разом	5	0,1	—	0,04	344	34,8	32	4,2	313	60,9	694	100

Таким чином наші підрахунки вказують на те, що у розкольницьких слободах склалася, на перший погляд, нетипова для того часу ситуація – панування нуклеарної сім'ї. Однак, чи можна взагалі говорити про нетиповість за умов майже повної відсутності історико-демографічних досліджень на українському матеріалі XVIII ст.? Принаймні один з небагатьох сучасних українських істориків, який досліджував домогосподарства українців-уніатів у Житомирському повіті Київського воєводства за даними 1791 р., М. Крикун, теж вказує на перевагу малої сім'ї¹. У зв'язку з цими розбіжностями між загальноєвропейською тенденцією і нашими результатами виникає потреба розглянути причини, які зумовили перевагу нуклеарної сім'ї у поселеннях старовірів (див. мал. 5.2) на Стародубщині ще в середині XVIII ст.

¹ Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // Україна модерна. – Львів, 2001. – ч.6 – С.29.; Див. також: Миттерауер М., Каган А. Указ соч., С. 45 – 47.

Мал 5.2 Співвідношення сімей за типами

Занепад складної сім'ї і заміну її нуклеарною, як правило, пов'язують зі зміною характеру економічної діяльності сільських мешканців.¹ На думку російського дослідника Б.М. Миронова, «характер хозяйственной деятельности населения оказывал серьезное влияние на величину семьи: занятие земледелием способствовало увеличению размера семьи, а занятие торговлей, промышленностью в разных ее формах и промыслами, напротив — уменьшению размера семьи».²

Для того, щоб з'ясувати, наскільки ситуація в слободах відповідала цьому доволі поширеному твердженню, знову звернемося до статистики. Свідчення Румянцевського опису про основні заняття домогосподарств спробуємо відобразити у таблиці, яку поділимо на чотири основні графи відповідно до видів господарської діяльності (див. табл. 5.16). При цьому

¹ Див.: Плющевский Б.Г. Воздействие отхожих промыслов на социально-психологический склад русского крестьянства // Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России / Ред. Пашуто В.Т. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. – С173 – 177.

² Миронов Б.Н. Социальная история России... – С.222.

потрібно зазначити, що чіткого поділу досягти неможливо, бо лише дуже незначний відсоток сімей займався одним з них у чистому вигляді, більшість поєднувала орне землеробство з іншими видами господарювання. Крім того, ми не враховували незначну кількість жебраків та осіб, які виконували адміністративні функції (писарів, десятників, тощо), якщо вони не мали інших занять.

Таблиця 5.16

Основні види господарської діяльності сімей (у %)

Заняття Слободи	Нуклеарні сім'ї				Складні сім'ї			
	Землеробство	Торгівля	Промисли	Чорна робота	Землеробство	Торгівля	Промисли	Чорна робота
Воронок	64	6	14	44	75,7	24,2	13,6	50
Деменка	90	20	—	100	100	—	—	100
Єленка	85,7	23,8	7,1	51,2	88,3	26,6	8,3	55
Зибка	—	33,3	16,6	41,6	62,1	43,2	21,6	70,2
Злинка	38,7	16,1	25,8	56,4	75	12,5	31,25	53,1
Климова	29,5	27,8	32,7	24,5	83,6	28,6	10,2	59,1
Клинці	13,8	21	35,5	42,7	48,4	32,8	29,6	40,6
Лужки	30,2	4,6	18,6	72	83,9	21,4	7,1	64,2
Чуровичі	33,3	—	—	66,6	38,8	—	5,5	50
Шеломи	—	—	—	94,7	85,1	—	—	14,9
Усього	38,5	17,1	22,7	49,5	73,5	23,7	14,6	50,9

Проведені підрахунки вказують на те, що нуклеарні сім'ї загалом були набагато менше забезпечені орними землями, ніж складні. Основна частина їхніх представників здобувала собі засоби до існування так званою “чорною роботою”, тобто наймом. Більший у порівнянні зі складними родинами і відсоток тих, хто займався торгівлею. Однак, незважаючи на те, що число складних сімей, які мали земельні наділи, була майже вдвічі більшою, вони

не могли утримувати себе лише за рахунок орного землеробства. Більше половини їхніх представників додатково ще й працювали за наймом. Вищим серед таких сімей, ніж серед нуклеарних, був і відсоток тих, хто займався торгівлею. Ймовірно, що у слободах відчутною була гострота земельної проблеми, що засвідчують і численні суперечки між старовірами та землевласниками навколишніх сіл, які, як зазначалося вище, досить часто траплялися у той час.¹ Саме ця ситуація, на нашу думку, і унеможлиблювала утвердження сім'ї складного типу як пануючої форми.

Щоправда, в окремо взятих слободах траплялися й відхилення від цього правила. Досить цікава картина простежується у Шеломах. Якщо звернути увагу на забезпеченість слободи орними землями, то виявляється, що тут, по-перше, наділами володіли виключно складні сім'ї (така ситуація склалася лише в Зибкій). По-друге, на відміну від решти поселень на кожен двір припадав рівний за розміром наділ — 6 четвертей, що приблизно дорівнює сучасним 3,28 га². Такого чіткого розподілу не зустрічається в жодній з розглянутих нами слобод. Щоправда, точно визначити площу досить важко, бо тогочасна четверть — одиниця дуже не стала, залежно від регіону вона могла мати різне значення. У Румянцевському описі, яким ми користуємося, стосовно цієї слободи зафіксована специфічна формула: «У них земли пахотной по тамошнему названию (підкреслено мною – Ю.В.) полчвертки, на которой во всех трех зменах сеется ржи шесть четвертей».

Що може означати така ситуація? На нашу думку, якщо джерело відображає дійсний стан речей, то орні наділи в Шеломах взагалі не підлягали поділу. Можливо, ця практика усталилася з часу заснування слободи, але найімовірніше – з 1745 року, коли прийшов останній

¹ Див.: Волошин Ю. Російські старообрядці на землях Стародубського та Чернігівського полків Гетьманщини наприкінці XVII у XVIII столітті // Ковчег. – Львів: Ін-т історії Церкви Львівської богословської академії, 2001. – Ч.3. – С.255-258.

² Грамм М. И. Указ. соч., С.194 – 195.

переселенець. Саме зі спробою запобігти поділу таких земель слід, очевидно, пов'язувати і відносну замкнутість слободи від зовнішнього світу протягом двадцяти останніх років. Показово, що саме в цей період спостерігається значний приток переселенців до інших слобод¹. Прихід же нових мешканців до Шеломів обмежувався лише дружинами, які бралися, як правило, з сусідніх старообрядницьких поселень².

Цілком можливо, що слобожани не бажали приймати до своєї громади нових членів. На думку про можливість застосування саме такого засобу для збереження відносної економічної стабільності нашттовхує випадок, що стався в іншому старовірському поселенні — слободі Воронок. Незважаючи на те, що волосна контора видала Федорові Полякову, який прийшов з території Речі Посполитої у 1764 році, спеціальний ордер на проживання у цьому населеному пункті, слобожани не бажали його приймати. Полякову не лише не виділили місця для забудови та городу і не відвели орних земель, як передбачалося ордером, але й після того, як він власним коштом придбав у одного з мешканців слободи двір із землею, слобідські вїйти не допускали його до того двору, вимагаючи залишити поселення³. Однією з імовірних причин такої поведінки слобідської громади було прагнення не допустити поділу й без того невеликих наділів. Щоправда, могли існувати й інші, наприклад, релігійні причини.

Намагання у такий спосіб зберегти цілісність наділу значною мірою пояснюється тим, що заняття орним землеробством давало, очевидно, основні засоби до існування, адже промисли та торгівля там взагалі не практикувались, а відсоток представників складних сімей, які працювали за наймом, у Шеломах, порівняно з іншими населеними пунктами, дуже низький. Отже, усі ці обставини мали сприяти утвердженню в слободі

¹ Детальніше див: Волошин Ю. Міграція російських старовірів ... – С.130 – 162.

² ЦДІАК України. – Ф.1907, оп.1, спр.389, арк.37 – 45.

³ Там само. – Ф.59, оп.1, спр.5804, арк.5 – 6.

складного типу сім'ї як найбільш розповсюдженого. Прикладом може бути родина Дем'яна Сичова¹, яка нараховувала 12 осіб. Крім господаря, який на час перепису досяг 61-річного віку, та його дружини Марфи 55 років, у дворі проживали їхні дорослі діти — Іван (25 років), Прокіп (21 рік), Єфімья (16 років). Один із синів — Прокіп — мав дружину Агафью і дочку Меланью, відповідно 20 і 1 року. Отже, як бачимо, одружений син залишається разом з батьками, що свідчить про побутування патріархальної сім'ї. У цьому ж дворі, в іншому будинку, жив і рідний племінник господаря — Андрій 43 років разом з дружиною Оленою 37 років та дітьми — Лазарем 7 років, Степанидою 12-ти та Марією 4 років. Як бачимо, в одному дворі проживало три шлюбні пари, що знаходились у родинних зв'язках. Ще одним, не менш важливим фактором, що поєднував їх у складну сім'ю, було господарство, яким вони володіли і користувались спільно. Це господарство складалося з орного наділу, городу, на якому висівався один четверик конопель², сіножатей, що давали 10 возів сіна, 3 коней та 3 корів.

Ще однією обставиною, яка, на нашу думку, не сприяла утвердженню переваги родин складного типу, стали міграційні процеси, у які було втягнуто старообрядців Стародубщини протягом усього XVIII ст³. Якщо припустити, що серед переселенців домінували нуклеарні родини як мобільніші, то для переростання їх у складні, навіть за найсприятливіших умов, потрібен був певний час: «для того, чтобы сложилась и была зафиксирована статистикой трехпоколенная «отцовская» семья, надо, чтобы в семье старшего поколения был хотябы один сын, доживший до возраста,

¹ Там само, спр.117, арк.60зв. Його батько — Василь Сичов, який прийшов з Козельського повіту і був осадником цієї слободи. Див.: Волошин Ю. Міграція російських старовірів... — С. 143.

² Один четверик дорівнював близько 0,07 га. (Див.: Грамм М. И. Указ. соч., С.194.) Показово, що повідомлення про висів такої кількості конопель зустрічається у всіх дворах. Цілком можливо, що коноплі сіялись для продажу і давали додатковий прибуток.

³ Див. Волошин Ю. Міграція російських старовірів... — С.130 — 162.

когда он мог жениться и иметь детей, и чтобы хотя бы один из родителей (а в случае, когда учитываются лишь лица мужского пола, - только отец) был жив к этому моменту»¹.

Оскільки наше джерело у більшості випадків подає ще й дату приходу в слободи господарів окремих дворів та хат², маємо можливість з'ясувати, наскільки часовий відрізок дозволяв завершення формування складної сім'ї (див. табл. 5.17, 5.18).

Таблиця 5.17

Час приходу представників окремих нуклеарних сімей в слободи

Час приходу Слободи	Нуклеарні сім'ї										
	Невідомо	Народжені	До 1700	1700-1709	1710-1719	1720-1729	1730-1739	1740-1749	1750-1759	1760-1765	Всього
Воронок	5	29	—	—	1	3	2	6	3	1	50
Єленка	25	59	—	—	—	—	—	1	—	—	83
Зибка	2	1	—	—	—	1	1	2	2	3	12
Злинка	9	7	—	—	—	—	1	12	30	3	62
Климова	8	10	—	4	—	1	3	3	15	17	61
Клинці	14	15	—	—	4	1	11	27	50	30	152
Лужки	5	20	—	1	1	3	5	4	4	—	43
Чуровичі	1	1	—	—	—	—	1	—	—	—	3
Шеломи	15	—	—	—	—	3	1	—	—	—	19
Разом	84	142	—	5	5	12	26	55	104	54	485
%	17,3	29,2	—	1	1	2,4	5,3	11,3	21,4	11,1	100

Примітка: Підрахунки проводились без слободи Деменки, оскільки в тексті відсутні необхідні дані.

¹ Вишне夫斯基 А.Г. Роль исторического знания.. – С.30.

² Див.: Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України... – С.118.

Таблиця 5.18

Час приходу представників окремих складних сімей в слободи

Час приходу Слободі	Складні сім'ї										
	Невідомо	Народжені	До 1700	1700-1709	1710-1719	1720-1729	1730-1739	1740-1749	1750-1759	1760-1765	Всього
Воронок	4	36	2	1	3	3	9	4	3	1	66
Єленка	29	31	—	—	—	—	—	—	—	—	60
Зибка	—	12	1	1	—	1	4	5	7	4	35
Злинка	7	7	—	—	—	—	—	4	11	3	32
Климова	5	5	—	7	6	3	3	5	11	4	49
Клинці	6	10	—	2	11	—	9	6	13	7	64
Лужки	1	42	3	—	2	—	2	5	1	—	56
Чуровичі	—	10	—	1	1	—	3	1	2	—	18
Шеломи	13	5	2	1	2	2	1	1	—	—	27
Разом	65	158	8	13	25	9	31	31	48	19	407
%	16	38,8	2	3,2	6,1	2,2	7,6	7,6	11,8	4,7	100

Наші підрахунки вказують, що 44,5% засновників нуклеарних сімей прийшли у слободи протягом 1740 – 1765 рр. Якщо із загальної суми сімей цього типу вирахувати тих, про чію дату приходу не повідомляється (17,3%), то виявляється, що пізніші мігранти становили переважну більшість. Навіть за умови, що ці родини отримали б необхідну кількість землі, вказаного часу було недостатньо для їхнього переростання в складні сім'ї. Серед останніх, навпаки, переважали ті, що прибули до 1740 р.

Поряд з цим не слід забувати й про значний відтік мешканців слобод до окраїнних губерній імперії. Про значний розмах переселенського руху в “описних слободах” свідчить чимала кількість порожніх дворів і хат, про

власників яких Румянцевський опис повідомляє як про таких, що «с семейством в силу состоявшегося указанного повеления сшел в степные места...», і називає конкретну губернію. Зокрема, у слободі Деменка таких дворів і хат нараховувалось 37, у Клинцях – 102, у Чуровичах – 64, у Шеломах – 20 і т.п.¹

Які саме з двох типів сімей переважали серед переселенців, джерело, на жаль, не вказує, але, враховуючи доволі складну економічну ситуацію в поселеннях старовірів, дозволимо собі припустити, що це були нуклеарні сім'ї. Мобільніші, у більшості випадків не обтяжені господарством і великими орними наділами, маючи своїм ядром молодих енергійних людей, такі родини краще були підготовлені до труднощів, пов'язаних з переселенням. Поряд з ними доволі значну групу становили, очевидно, бічні нуклеарні ядра складних сімей – одружені сини або молодші брати з родинами. Це, в свою чергу, теж не сприяло перевазі в слободах складних сімей.

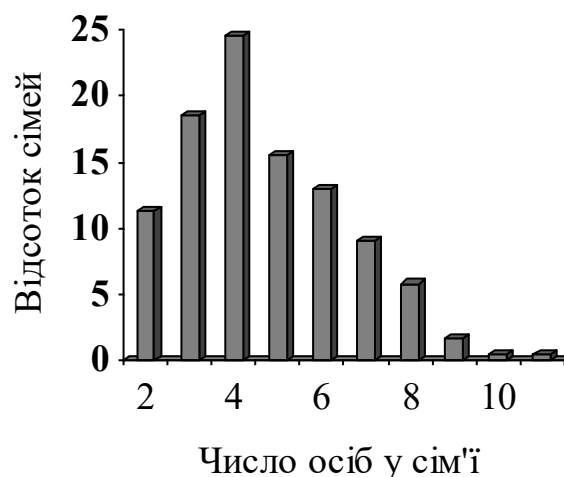
Підсумовуючи, зауважимо, що, на нашу думку, переважання в “описних слободах” нуклеарного типу сімейної організації у другій половині XVIII ст. може мати таке пояснення: зафіксовані у джерелі сім'ї були не класичними нуклеарними родинами, а, за визначенням А.Г. Вишневського, скоріше „квазінуклеарними”, тобто такими, нуклеарність яких була вимушеною, тимчасовою². Дана ситуація могла зумовлюватися, з одного боку, значною перенаселеністю слобод і пов'язаною з нею нестачею матеріальних ресурсів для нормального функціонування сімей складного типу, а з іншого – міграційними процесами, що не припинялися у цих населених пунктах протягом усього XVIII ст. (див. розд. III, п. 2). В останньому випадку нуклеарні сім'ї мігрантів просто не встигали перерости у складні, бо більшість із них переселилась на Стародубщину незадовго до

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117.

² Вишневский А.Г. Роль исторического знания... – С.30.

проведення перепису (див. табл. 34). За сприятливих обставин такі сім'ї обов'язково перетворювалися на складні. Підтвердженням цього може слугувати панування сімейної організації складного типу серед старовірів Забайкалля¹ та Півдня України, предки яких залишили Стародубшину у 60-х рр. XVIII ст., тобто напередодні або під час проведення Румянцевського перепису.

5.2.2. Структура. Значний інтерес, з точки зору нашої теми, представляє структура домогосподарств тих двох типів сімейної організації, які, як ми з'ясували вище, були найбільш поширеними в „описних слободах”. Оскільки опис родин, поданий у нашому джерелі, подібний до того, який зустрічаємо в ревізьких реєстрах² цього ж періоду, використаємо критерії, що їх сучасні дослідники пропонують для такого типу документів³. Отже, розглянемо середню чисельність, диференціацію за чисельністю, співвідношення чоловіків і жінок у родині з урахуванням осіб працездатного віку від 14 до 60 років, число дітей на сім'ю.

Мал. 5.3 Розміри нуклеарних сімей

¹ Ровинский П.А. Этнографические исследования в Забайкальской области // Изв. СО РГО. Иркутск, 1873. – Т.4, (№ 3). – С. 116.

² Див.: ЦДІАК України. – Ф.206, оп.3, спр.7393.

³ Арсеньева Н.Б., Егунова А.И. Ревизские сказки: новые возможности исторического исследования // <<http://www.ab.ru/-kleo/aik/>>.

За нашими підрахунками, на час проведення Румянцевського опису в нуклеарних сім'ях слобод, які ми досліджували, у середньому проживало по 4,6 особи (*див. мал. 5.3*).

Як бачимо, домінують сім'ї з чотирьох осіб (24,6%). На другій позиції – родини з трьох членів (18,5%), а на третій – з п'яти (15,5%). Очевидно, що більшість цих сімей за своєю структурою представляли собою класичне ядро – подружжя з дітьми. Однак значну частину становили родини, де таке ядро було неповним, тобто вдови або вдівці з дітьми. Їхня частка складала близько 15% від усіх сімей такого типу. В окремих слободах ця цифра була вищою, наприклад, у Лужках — 25,5% , Єленці – 23,9%, а Воронку – 20%. Домінували в таких ядрах вдови, вдівців було зовсім мало, лише троє осіб. Ця диспропорція пояснюється, на нашу думку, тією обставиною, що чоловіки частіше, ніж жінки вступали у повторний шлюб. Наприклад, у слободі Клинець Румянцевський опис зафіксував 8 випадків повторного одруження у чоловіків проти 2 у жінок.¹ Щоправда, виникають сумніви щодо точності цих даних. Підстави для цього дає інше джерело – ревізький реєстр слободи Клинци, складений 1782 р. За ним чоловіки вступили у повторні шлюби 24 рази, а жінки – 3.² Зрозуміло, що за 15 років, які розділяють два документи, старовіри не могли кардинально змінити свого ставлення до повторного шлюбу. Проте ця вкрай сумнівна достовірність джерел не впливає на загальну тенденцію – перевага була за чоловіками. Як одне з пояснень такої ситуації можна прийняти тезу про те, що вдови дуже рідко вступали у повторний шлюб у тих регіонах, де серед господарських занять частка промислів і торгівлі була доволі високою. Чоловіки там змушені були проживати за межами поселень, а жінки звикли до певної самостійності³. Крім того, за твердженням Б. Миронова, чоловіки дуже неохоче брали заміж

¹ ЦДІАК України. – Ф.206, оп.3, спр.7393, арк.112-294.

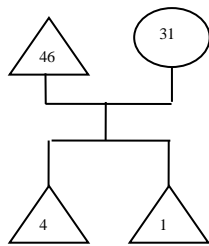
² Там само.

³ Власова И.В. Указ. соч., С.423.

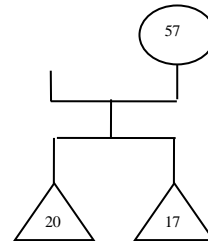
вдів¹, що є ще одною, хоча й не вирішальною, причиною їхньої переваги над вдівцями.

Для більш чіткого уявлення про структуру старообрядницьких сімей спробуємо зобразити їх графічно. За основу для цього візьмемо схему, яка найчастіше використовується дослідниками². Для прикладу розглянемо сім'ї з чотирьох осіб. Найбільше таких було у слободі Клинці. Як класичний приклад малих нуклеарних сімей з повним і неповним ядрами можуть слугувати родини Івана Телкова (див. мал. 5.4а) та удови Аксиної Зубаревої (див. мал. 5.4б).

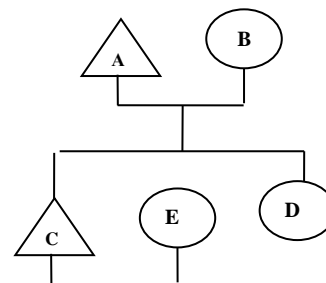
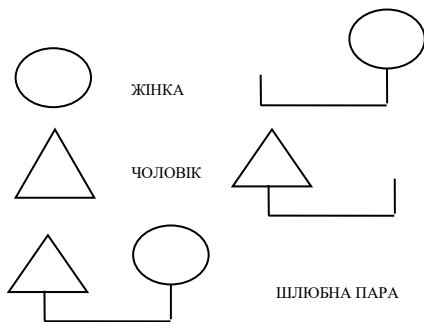
1а. Родина Івана Телкова

1б. Родина вдови Аксиної Зубаревої

УМОВНІ ПОЗНАЧЕННЯ:

А є чоловіком В,
С і D їхні діти,
а Е являється
невісткою А,В і D

Мал. 5.4 Нуклеарні сім'ї

У першому випадку – це господар з дружиною Степанидою та двома малолітніми синами – Трохимом 4 років та Іваном 1 року, тобто повна нуклеарна сім'я³. У другому ядро неповне — вдова і двоє дорослих, але не

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России... – С.165.

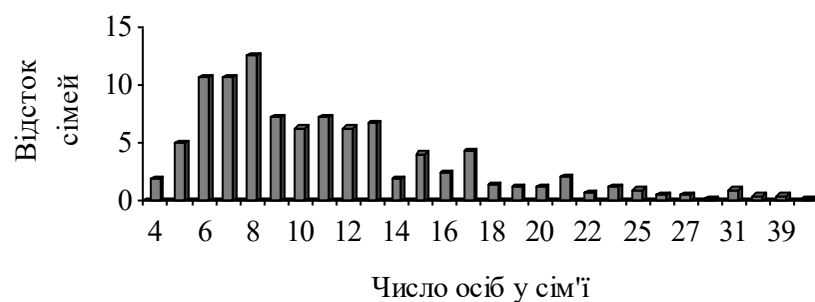
² Ласлетт П. Указ соч., С.148 – 149.

³ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк..116.

жонатих синів: Афанасій 20 років і Максим 17¹. Внутрішня будова інших нуклеарних сімей була подібною до цих, щоправда, на місці вдови інколи був удівець. Основна ж відмінність полягала лише у числі дітей, що припадали на одну родину.

Співвідношення чоловіків і жінок у родинях було рівним — 2,3 особи. Частка працездатних² членів родини, осіб віком від 15 до 60 років, була досить високою і становила 2,5 особи, тобто 55%. Серед них з невеликим відривом переважали чоловіки — 1,26 проти 1,24 на родину. Другу за чисельністю категорію становили діти – 2 особи на родину (43%). Лідерство було за дівчатами — 1,04 на родину проти 0,96 хлопців. Осіб, старших 60 років, яких віднесено до непрацездатних, було 59 (39 чоловіків і 20 жінок), усього лише 2%, або 0,12 особи на родину. З них 20 (14 чоловіків і 6 жінок) – старші 70 років. Таке доволі незначне число представників старшого покоління, на нашу думку, засвідчує відносну “молодість” нуклеарних сімей, тобто особи, яких ми називаємо їх засновниками, ще не мали онуків.

Складні сім’ї мали дещо відмінну, значно більшу за складом структуру (див. мал. 5.5).

Мал. 5.5 Розміри складних сімей

¹ Там само, арк..123.

² Термін „працездатні” слід розуміти не в сучасному значенні, а як „здатні платити податки”. У Румяневському описі все населення поділене на 3 категорії: 1) від 1 до 15 років; 2) від 15 до 60 років; 3) „престарелые и увечные” (див. напр.: Там само, спр.116, арк..535зв.).

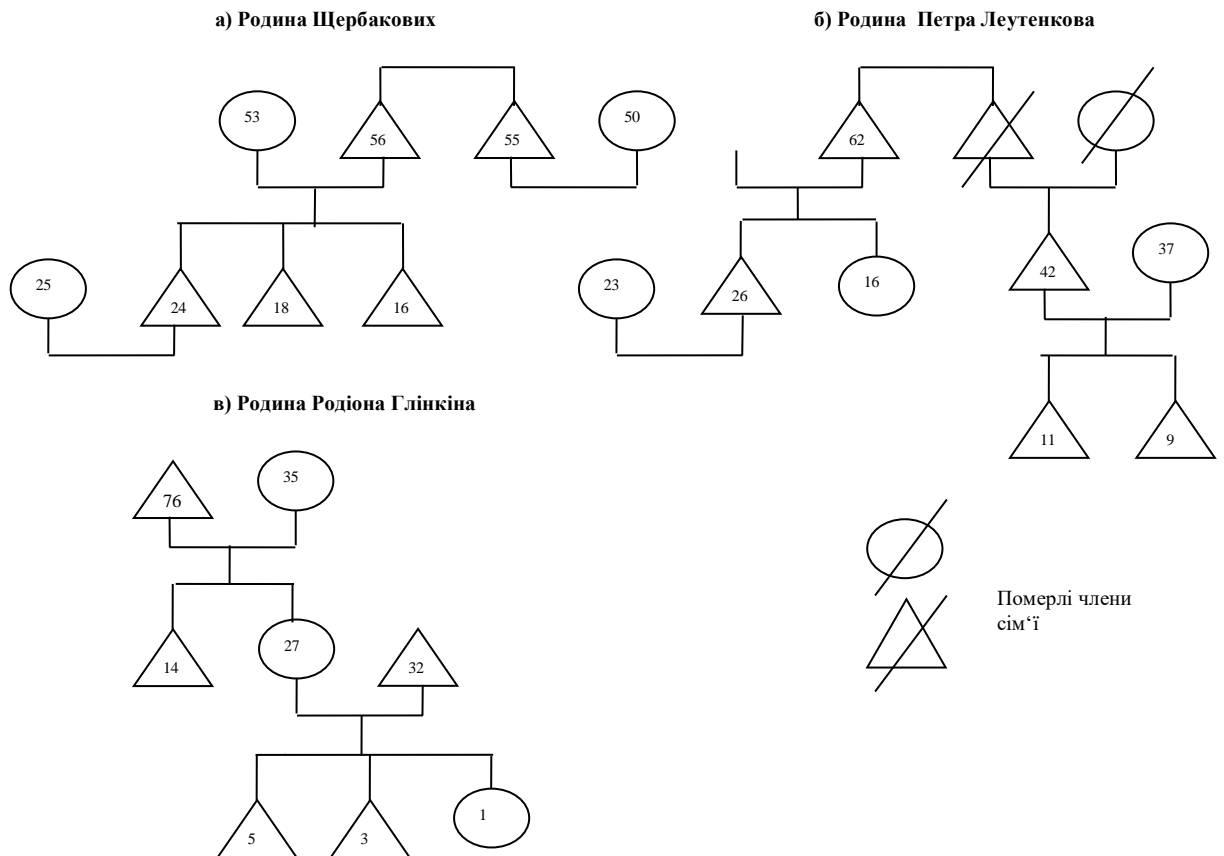
У середньому в них проживало 11,5 осіб. Отже, вони більш ніж удвічі перевищували нуклеарні за числом мешканців. Як бачимо, побудована нами діаграма суттєво відрізняється від тієї, що на мал.15, тому що зі збільшенням числа осіб у родині частка останніх у загальній кількості зменшується не так синхронно, як у першому випадку. Усю запропоновану на мал. 16 структуру складних сімей можна умовно поділити на чотири групи, у залежності від частки окремих родин. До першої слід віднести сім'ї з 6 – 8 осіб, на які припадає понад третина всіх складних родин – 33,9%. Одноособним лідером у цій групі, як і серед сімей цього типу взагалі, є ті, що склалися з 8 членів (12,5%). На дві інші – шести і семичленні родини – припадало по 10,7%.

Розглянемо внутрішню структуру домогосподарств, що лідирували у цій групі, на прикладі слободи Клинци, де таких родин було найбільше. Уже побіжний їх огляд засвідчує значне розмаїття сімейних конструкцій, які склалися з двох або трьох малих сімей (див. мал. 5.6). Найпоширенішими були три види: братські, патріархальні і з родичами по бічній лінії. Так на основі братської сім'ї виросла родина Василя (56 років) та Парфьона (55) Щербакових (мал. 5.6а). Як бачимо, обидва вони були одружені, утворюючи, таким чином, два малих ядра. Крім того, Василь мав трьох дорослих синів, старший з яких – Микита (24 роки) – був одруженим і разом зі своєю дружиною Анною (25 років) утворював третю нуклеарну сім'ю¹.

Відображене нами домогосподарство Петра Леутенкова також складається з трьох ядер (див. мал. 5.6б), одне з яких неповне через удівство господаря. Воно складалось з трьох осіб – глави дому та двох його дітей. Друге ядро утворював син з дружиною, а третє родич по бічній лінії – племінник з дружиною та двома малими дітьми².

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, спр.117, арк.165-165зв.

² Там само, арк.145.

Мал. 5.6 Розмаїття сімейних конструкцій

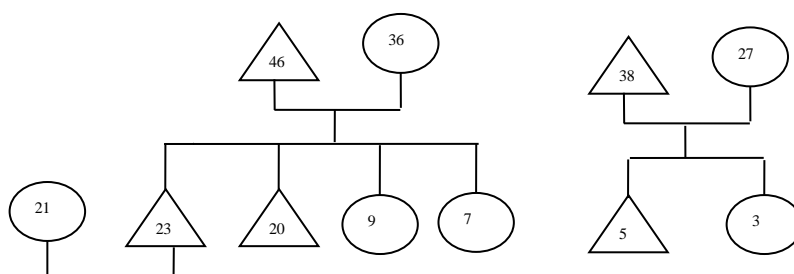
Показово, що число вдівців та вдів, які проживали у складних сім'ях, було значно більше, ніж у нуклеарних. Як один з варіантів пояснення цього явища можна, на нашу думку, прийняти гіпотезу, висунуту Фернаном Броделем. Він, зокрема, наголошував, що мала сім'я була менш стійкою, ніж складна, а тому після смерті одного з членів подружжя, тобто руйнування ядра, решта була приречена на різні труднощі. Саме через це, за його твердженням, чоловіки і жінки в таких сім'ях після овдовіння намагалися якнайшвидше взяти повторний шлюб¹. Складні ж сім'ї були набагато стійкішими за рахунок взаємодопомоги між їхніми членами.

Третє домогосподарство складалося з двох ядер, і саме воно є прикладом класичної патріархальної сім'ї, яка ще не вичерпала можливостей

¹ Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. 1. – С.85.

росту (див. мал. 5.6в). До кореневого ядра входив Родіон Глинкін з дружиною Тетяною. Глава мав доволі поважний вік, 76 років, і був набагато старший за свою дружину, якій виповнилось лише 52 роки. Вони мали двох дітей – сина Івана 14 років та доньку Уляну 27 років. Остання була заміжньою і разом з чоловіком Олексієм (32 років) та дітьми – Євстегнеєм (5), Андрієм (3) і Єфимією (1) – проживала в господарстві батька¹.

Друга група складала такий же відсоток – 33,9%, але вона була більшою за складом – п'ять позицій. Це сім'ї, в яких нараховувалось від 9 до 13 осіб, їхня частка становила від 6,3 до 7,3 %. Лідерство у цій групі належало сім'ям з 9 і 11 членів – по 7,3%. На другій позиції – 13 осіб (6,7%), а на третій – 10 і 12 (по 6,3%). За внутрішньою будовою ці різні за чисельністю родини схожі на сім'ї першої групи. Малі ядра в них поєднувалися переважно на основі патрилійних родинних зв'язків різного рівня. Проте в окремих випадках об'єднуючим чинником для нуклеарних сімей виступала територія проживання. Яскравий приклад такого поєднання демонструє домогосподарство Якова Недригайлова (див. мал. 5.7).

Мал. 5.7 Домогосподарство Якова Недригайлова

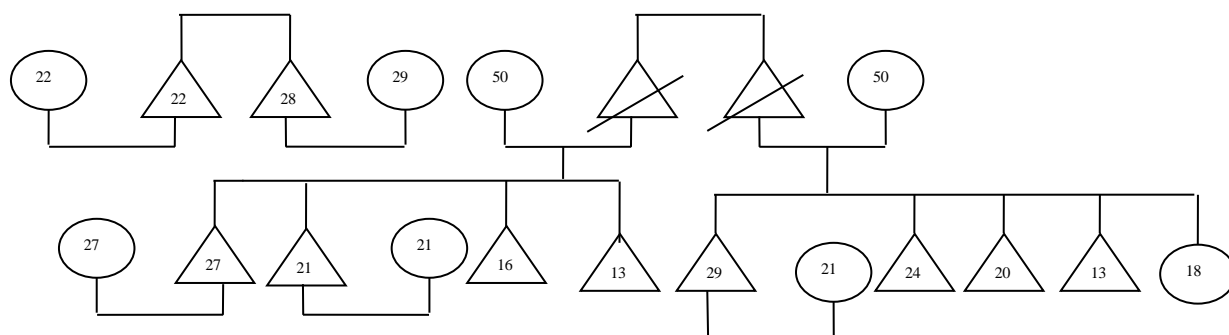
З малюнка видно, що в цьому дворі, крім двох малих кровноспоріднених сімей – глави дому та його старшого сина, проживала ще одна, на родинні зв'язки якої з корінним ядром джерело не вказує. Повідомляється лише, що: «С ним же Недригайловым в одной избе живет Прохор Петров сын Пономарев, 38 лет, уроженец города Ельца. Вышел из

¹ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.184.

Полши в 757 году»¹. Якщо ці свідчення вичерпні й інших невідомих переписувачам зв'язків (віддалені родичі, куми, свати тощо) насправді не існувало, то спільною була лише територія проживання, тому що господарства описані окремо.

До третьої групи ми віднесли ті родини, частка яких у структурі складних домогосподарств була не значною: 5 – 2%. Це були сім'ї з різним числом мешканців. Найбільший відсоток припадав на родини з 5 осіб — 5%, а далі йшли значно чисельніші – 17 (4,3%), 15 (4,1%), 16 (2,4%). Сім'ї з 5 осіб включали в себе у більшості випадків два родинних ядра і за своїм характером були братськими, або патріархальними.

Розглянемо домогосподарства з 17 осіб. У всіх слободах ми виявили 18 таких домогосподарств. Найбільше їх було у слободі Шеломи – 5 родин. Їхня внутрішня структура складніша, ніж у попередній групі: три домогосподарства поєднуються за територією проживання і складаються з 7 – 5 ядер; в основі четвертого – бічні родинні зв'язки, а п'ятого – братська спорідненість. Найцікавішим виглядає домогосподарство братів Мінакових, де проживало 7 малих родин (див. мал. 5.8).

Мал. 5.8 Домогосподарство братів Мінакових

Основою цієї складної братської сім'ї, що мала перспективу росту, були відносно молоді люди — брати Никифор (28 р.) і Трохим (22 р.) та їхні

¹ Там само, спр.116, арк.24зв.

дружини Параска (29 р.) й Тетяна (22 р.). Очевидно, вони взяли шлюб незадовго до проведення перепису, бо дітей жодна з пар не мала. Разом із ними проживала й спільно вела господарство вдова Ірина Єлістратенкова (50 років) з чотирма синами – Єпіфаном (27 років), Федором (21 рік), Архипом (16) та Василем (13). Вдова та її діти не мали родинних зв'язків із Никифором і Трофимом. Старші сини були жонатими й мали дружин – Анну (27) та Авдотью (21). Отже, маємо ще три малі ядра, одне з яких було неповним.

Точно такий же внутрішній устрій мала й третя велика родина, що проживала в тому ж дворі: ще одна вдова з дітьми – Марія Єлістратенкова (51 року) – перебувала в родинних зв'язках з Іриною Єлістратенковою, обидві були вдовами по братах Єлістратенкових. Вона мала п'ятьох дітей – чотирьох синів: Семена (29 років), Леона (24), Романа (20), Василя (13) й доньку Настю (18). Старший Семен мав дружину Уліту (21 року)¹. Отже, маємо цілий набір різноманітних зв'язків: кровноспоріднені братські; поєднання за спільною територією проживання і господарювання; родичі по бічній лінії.

До останньої, четвертої, групи ми віднесли ті домогосподарства, яких було зовсім небагато – 2% і менше. На першій позиції тут – невеликі родини з 4 осіб (2%). Внутрішня структура таких сімей могла бути двох видів – два повні ядра або одне повне й одне неповне. У першому випадку це були здебільшого малі братські сім'ї, наприклад, сім'я братів Максима (37) та Тимофія(28) Мінакових, очевидно, двоюрідних братів Никифора та Трохима². Обидва вони були одруженими, але ще не мали дітей. Другий випадок добре ілюструє родина вдови Марфи Фетисової з Чуровичів³. Вона мала двох синів – Степана (22 років) та Федора (14 років). Старший мав

¹ Там само, арк..58зв.

² Там само, арк..72.

³ Там само, арк..98зв.

дружину Наталію (28 років). Отже, як бачимо, вдова з дітьми утворювала неповне ядро, а Федір з Наталією – повне.

У кінці цієї групи знаходяться доволі великі домогосподарства, число мешканців у яких перевищувало 25 осіб. Серед них зустрічаються як великі братські, так і більш складні за своєю структурою родини. Прикладом великої братської сім'ї може бути родина Огороднікових з слободи Клімової (26 осіб), що складалася з чотирьох братів з родинами та сестри-удови з дітьми.¹ Складнішою виглядає структура родини Єрмолая Коломакіна з слободи Шеломи (25 осіб). Крім дружини та сина з сім'єю з ним проживала і спільно вела господарство ще ціла група родичів: двоє племінників, один з яких мав власну сім'ю, зять з родиною, племінниця-удова з дітьми та її племінник з дружиною й донькою.² Крім цих двох, зустрічаються й домогосподарства, де не всі ядра пов'язані родинними зв'язками. Такою видається сім'я вже згаданого Гаврила Карпова³ з слободи Зибкої⁴ (39 осіб).

Домогосподарство Гаврила Карпова, очевидно, може слугувати як приклад родини знатного і заможного старовіра. Глава цього сімейства був одним із синів осадчого слободи Зибкої Яреми Карпова. Очевидно, він теж користувався авторитетом серед односельців, бо в 1750-х роках тривалий час обіймав виборну посаду бурмиистра „описних розкольницьких слобод”. В економічному плані, судячи з опису господарства, Карпов міцно „стояв на ногах”. Він, зокрема, володів двома, єдиними в слободі, млинами та доволі великим як для слобідських мешканців наділом землі - 31 четверть і 4 четверяка, що в сучасних мірах становить близько 17,32 га. Крім того, торгував у м. Стародубі прядивом та конопляним маслом і мав власного капіталу на 100 крб. та брав у кредит 500 крб

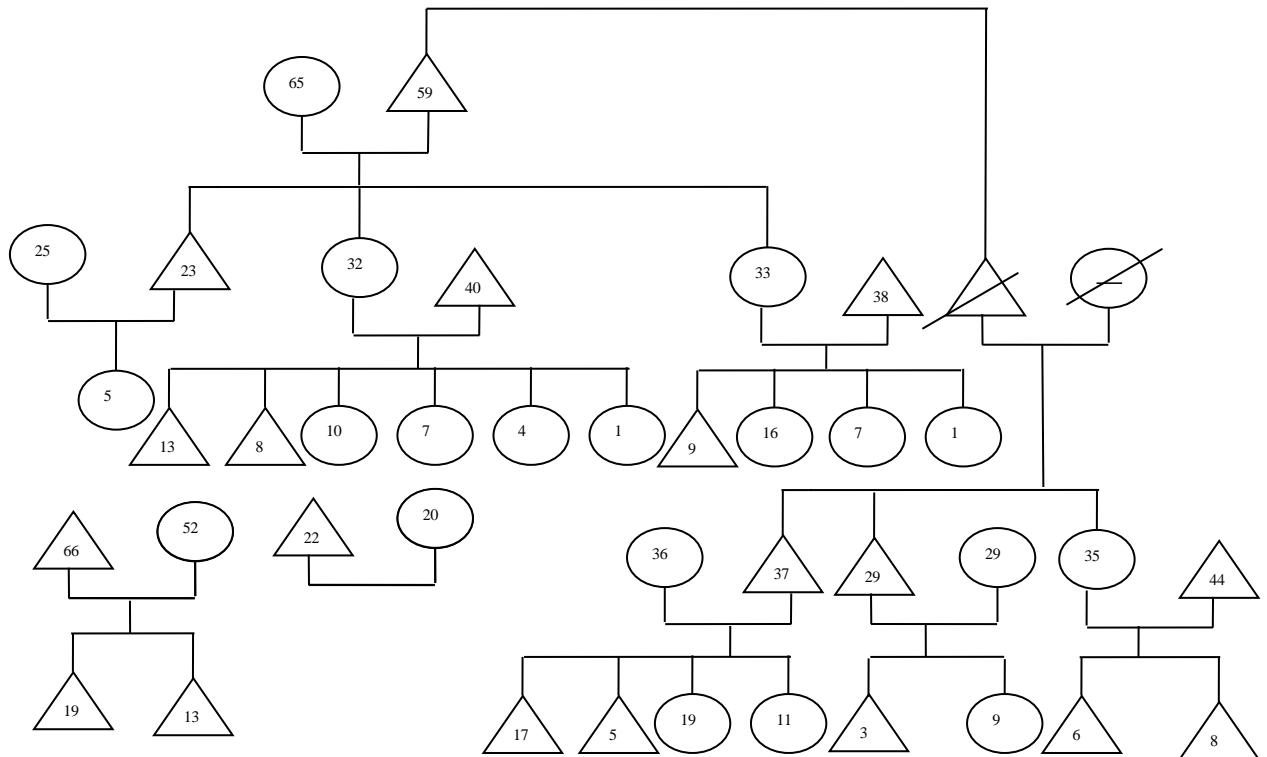
¹ Там само, спр.116, арк.30зв.-31.

² Там само, спр.117, арк.64-64зв.

³ Там само, спр.116, арк.243.

⁴ Там само, спр.116, арк.240зв.-242зв.

Розглянемо її за допомогою графічного зображення, яке дозволяє чіткіше побачити, хто проживав у цьому домогосподарстві, та врахувати характеристики окремих індивідів (див. схему 5.9).

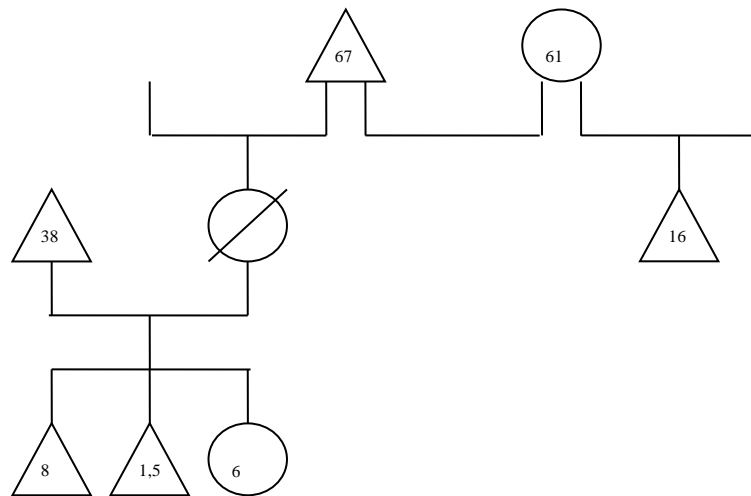
Мал. 5.9 Домогосподарство Гаврила Карпова

Побудована нами схема засвідчує досить складну структуру цього домогосподарства. Воно нараховувало аж дев'ять малих родин. Чотири з них були пов'язані прямими кровними зв'язками. Це сам Гаврило Карпов з дружиною Настею і родини їхніх дітей – сина Ісака та доньок¹ Федотї й Авдотї. Три склалися з родичів по бічній лінії – племінників господаря, дітей його брата Степана (очевидно, померлого на той час) – Григорія, Павла та Параски. Дві останні малі сім'ї не мали жодних родинних зв'язків з главою

¹ У документі названі не доньки, а зяті як глави малих сімей. Слово „донька” («дочь») взагалі не вживалось, а про те, що вони діти глави дому довідуємось з опису родини зятів: «У него жена Федотья Гаврилова дочь...». Це стосується й племінниці господаря Параски, яка показана дружиною зятя своїх братів. Ми ж називаємо дочок і племінницю, щоб більш чітко показати кровний зв'язок між основним ядром і їхніми родинами.

домогосподарства. Це сім'ї наймитів, які теж проживали в цьому дворі і були записані до складу домогосподарства.

Структура цього домогосподарства вказує ще й на те, що слобожани не дотримувалися чіткого патрілінійного принципу родинних зв'язків, як це було в описаних М. Міттераурером та А. Каганом сім'ях Ярославського повіту¹. Тут спільно проживали не лише сини та брати, а й доньки з чоловіками. Лише у слободі Клинці ми нарахували 9 подібних родин², у Злинці – 3³, а в Климовій – 10⁴. Доволі поширеним було таке явище і в українських селах регіону. В слободах траплялися навіть випадки, коли у сім'ях жили зяті, дружини яких померли. Покажемо у цьому плані є домогосподарство мешканця слободи Клинці Семена Жихарева⁵, у родині якого крім господаря, його дружини та пасинка проживав ще й зять-удівець разом з малолітніми дітьми (див мал. 5.10).

Мал. 5.10 Родина Семена Жихарева

¹ Міттераурер М., Каган А. Указ. соч., С.50-51.

² ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк..112 – 294.

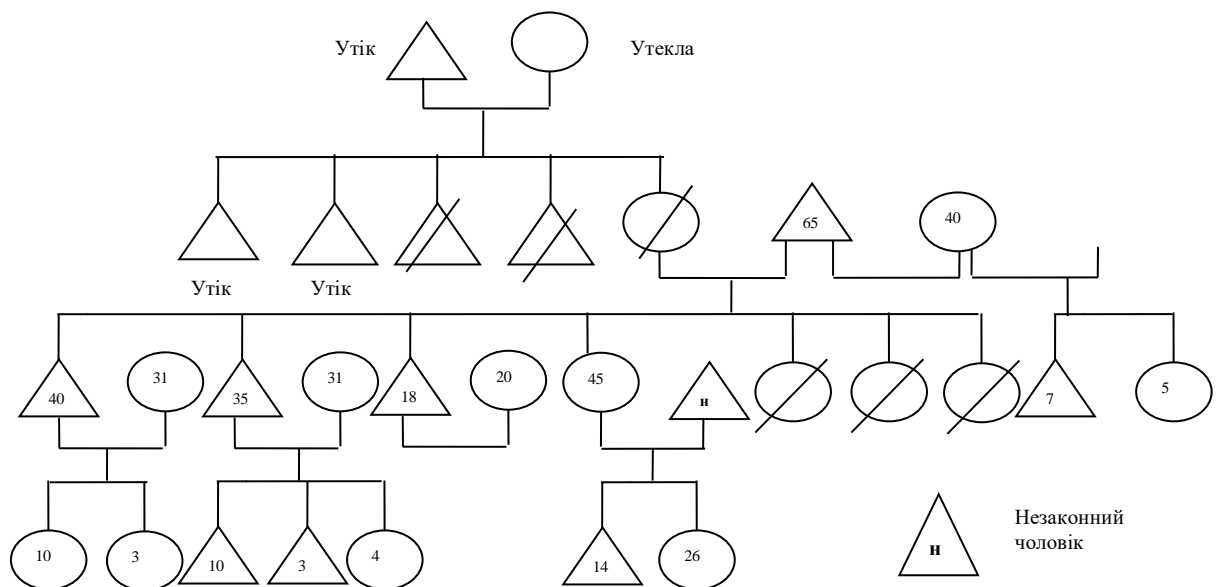
³ Там само, спр.116, арк.536 – 665.

⁴ Там само, спр.116, арк. 1а – 81.

⁵ Там само, спр.117, арк. 182зв. – 183.

Крім того, факт проживання малолітнього пасинка та доволі дорослого зятя вказує на те, що для обох членів подружжя це був повторний шлюб.

Однак питання, наскільки скільки поширеною була практика успадкування приймаками майна дружин і перетворення їх на повноправних господарів, залишається відкритим. Так, у проаналізованих нами даних трьох ревізій слободи Деменки, які охоплюють майже увесь досліджуваний період, таких випадків зустрічається усього лише два. Найбільш показовим, у цьому плані є домогосподарство Григорія Кісельова, родина якого містила в собі цілий ряд нетипових для слобідських сімей особливостей (див. мал. 5.11).

Мал. 5.11 Родина Григорія Кісельова

За переписом 1736 р. главою цього домогосподарства значиться Артем Максимів син Пузевской (70 років). Він мав дружину Аксінью, чотирьох синів – Алексея (30 років), Трофіма (22 роки), Єрофея (19 років) та Кузьму (9 років), а також доньку Фьоклу яка проживала у родині батька разом зі своїм чоловіком Григорієм Кісельовим (36 років) та дітьми: Андреем (11 років), Анофрієм (6 років), Прасковьею (16 років), Анною, Афимьею, Анною молодшою. Зять був прийнятий у цю родину, очевидно, через те, що прийшов до слободи з доволі віддаленого регіону і, ймовірно, не мав

власного господарства. У джерелі про нього сказано: «бывал полской нации города Вилна, пришел в слободу Деменку тому сорок пят лет», тобто в 1720р.

До 1765 р. у родині відбулися доволі значні зміни, у результаті яких Григорій і очолив це домогосподарство. У 1739 р., з невідомих причин, Артем Пузевской разом з дружиною та двома старшими синами, молодші до того часу померли, втік зі слободи¹. У результаті цього чоловіча лінія роду Пузевских припинила своє існування, а з жінок залишилася лише Григорієва дружина Фьокла, але й вона у 1760 р. померла². З того часу він і став повноправним господарем.

У його власній сім'ї, крім смерті дружини, відбулися й інші події: померли три молодші доньки – Анна Молодша у 1737 р., Афімья – у 1740 р. і Анна – у 1743 р.³; у 1747 р. народився син Кузьма, на III ревізію він уже був жонатий на Прасков'ї, взятій у слободі Климовій⁴; одружилися старші сини – Андрій на сироті з слободи Климової Мар'ї⁵, а Анофрей на Афім'ї доньці мешканця цієї ж слободи Євтіфея Беланіна⁶. Не зовсім вдало була видана заміж його донька Прасковья «за вышедшего и с Полши Петра Шеина; которой был ей незаконной; потому что он женился на ней обманно от живой жены»⁷. У всіх них з'явилися власні діти – в Андрія дві доньки Тетяна та Анна, в Анофрія сини Михайло та Марко і донька Настасья, а в Прасковії син Пьотр та донька Домна. Останні вважалися незаконнонародженими. Крім цього, вдруге одружився і сам господар. Як уже вище згадувалося його нова дружина прийшла у родину разом зі своїми дітьми.

Отже, унікальність цього домогосподарства полягала в тому, що: по-перше, його очолив колишній приймак; по-друге, господар-удівець оженився

¹ НКМ. – Л.625об.

² Там же.

³ Там же, Л.626.

⁴ Там же, Л.626об.

⁵ Там же, Л.626.

⁶ Там же, Л.626об.

⁷ Там же, Л.626.

вдруге на вдові з дітьми і в його родині жили пасинки; по-третє, саме у цій сім'ї мешкали незаконнонароджені діти. Певний інтерес викликає і сам факт укладення, вже не молодим Григорієм, як мінімум у віці 60 років, повторного шлюбу. Причому оженився він, хоча й на вдові, але значно молодшій від себе. Як видно зі схеми Григорію у 1765 р. було 65 років, а його дружині Пелагеї – 40. До того ж вдова мала дітей, яких привела разом з собою в нову родину, збільшивши чисельність, досить населеного і без них (15 осіб), домогосподарства. Навряд чи цій родині були потрібні додаткові жіночі робочі руки, адже дорослих жінок у ній і так було п'ятеро – три невістки, донька та онука господаря. Щоправда, ми достеменно не знаємо, коли саме Прасковья з дітьми повернулася у родину батька – до чи після його повторного одруження. Отже, сумнівно, щоб у такий спосіб Григорій вирішував економічні проблеми родини, адже разом з одним робітником сім'я отримувала ще й двох додаткових їдців. З огляду на його вік, малоімовірно також, щоб господар у такий спосіб вирішував свої сексуальні проблеми, чого, однак, теж відкидати не можна. Найбільш вірогідним поясненням причин укладення цього шлюбу, на нашу думку, може бути прагнення Григорія Кісельова привести в своє домогосподарство відносно молоду й енергійну господиню т.зв. „большуху”, яка могла б ефективно керувати домашнім господарством і замінити таким чином померлу дружину. Надавати їй повноваження дочці чи одній з невісток господар, очевидно, не бажав. Російський дослідник В. Лещенко так охарактеризував роль „большухи” в родині: «Большуха в семье распоряжалась женщинами, приготовлением пищи, заготовкой припасов. Она следит за расходом продуктов. Без её ведома никто не может отрезать кусок хлеба или почать кринку молока. Она могла заставить мужчин, как и женщин, принести дров, воды или послать на работу»¹.

¹ Лещенко В.Ю. Указ. соч., С.69.

Співвідношення за статтю у складних домогосподарствах засвідчує хоча й незначну, але перевагу чоловіків – 5,9 на родину проти 5,6 жінок. Частка працездатного населення, яке проживало спільно, становила 58 %, причому знову фіксується більше чоловіків – 3,4 особи, тоді як жінок було 3,2. Як зауважує М. Крикун, подібна ситуація спостерігалась у той період і в інших країнах. Основну причину цього явища більшість дослідників вбачають у суворішому облікові чоловічого населення, відповідно й у джерелах їх фігурує більше¹.

Дітей припадало по 4,3 особи на родину (хлопчиків 2,2, дівчаток 2,1). Як і у випадку з нуклеарними сім'ями, вони знаходились на другому місці серед населення домогосподарств цього типу – 38 %. Найменшим традиційно був відсоток представників старшого покоління – 4 %. На родину припадало 0,5 особи – 0,3 чоловіки й 0,2 жінки. За нашими підрахунками їх проживало 214 осіб – 125 чоловіків і 89 жінок. Вони чисельно перевищували своїх ровесників з малих сімей більш ніж у три рази, причому 67 з них переступили сімдесятилітній рубіж.

Аналіз структури старообрядницьких сімей буде неповним, якщо ми не спробуємо з'ясувати числа дітей в окремих шлюбних парах – членах розглянутих вище домогосподарств. З цією метою підрахуємо в аналізованих населених пунктах усі шлюбні пари з дітьми. До них також віднесемо вдів та вдівців. З цією метою зібрані дані внесемо до таблиць на зразок запропонованих Л.Анрі та А.Блюмом². Необхідно також зазначити, що в Румянцевському описі показані діти різного віку, які проживали разом з батьками на час його проведення. Очевидно, що переписувачі не враховували тих дорослих дітей, які, можливо, відділились, були віддані у рекрути чи мігрували. Через це ми будемо рахувати лише дітей віком до 14 років

¹ Крикун М. Названа праця., С.27. Див. також: Носевич В.Л. О пользе методологических погрешностей для совершения открытий // <<http://aik.org.ru/modules/wfsection/article.php?articleid=188>>.

² Анри Л. Блюм А. Указ. соч., С.31-32.

включно, тобто тих, які перебували на утриманні батьків. Оскільки число дітей тісно пов'язане з віком батьків, будемо враховувати й вік глав родин.

Отже, згідно джерела, у слободах проживало 1922 родини, у яких нараховувалось 2988 дітей віком до 14 років (див. табл. 5.19), а в селах – 1195 родин і 1189 дітей (див. табл. 5.20).

Таблиця 5.19

Розподіл шлюбних пар у відповідності з числом живих дітей до 14 років (Описні слободи).

Вік глави сім'ї	Число шлюбних пар, які мають дітей до 14 років					Всього дітей у родинях
	0	1	2	3 і >	Всього	
< 25	118	57	21	4	200	111
25-29	73	101	65	37	276	331
30-34	31	70	79	83	263	525
35-39	17	50	81	119	267	624
45-49	30	36	57	68	191	406
50-54	47	38	31	30	146	199
55-59	44	29	16	10	99	118
60-64	61	19	14	11	105	91
65-69	37	5	5	5	52	34
70 і >	75	5	3	2	85	17
Всього	555	468	435	464	1922	2988

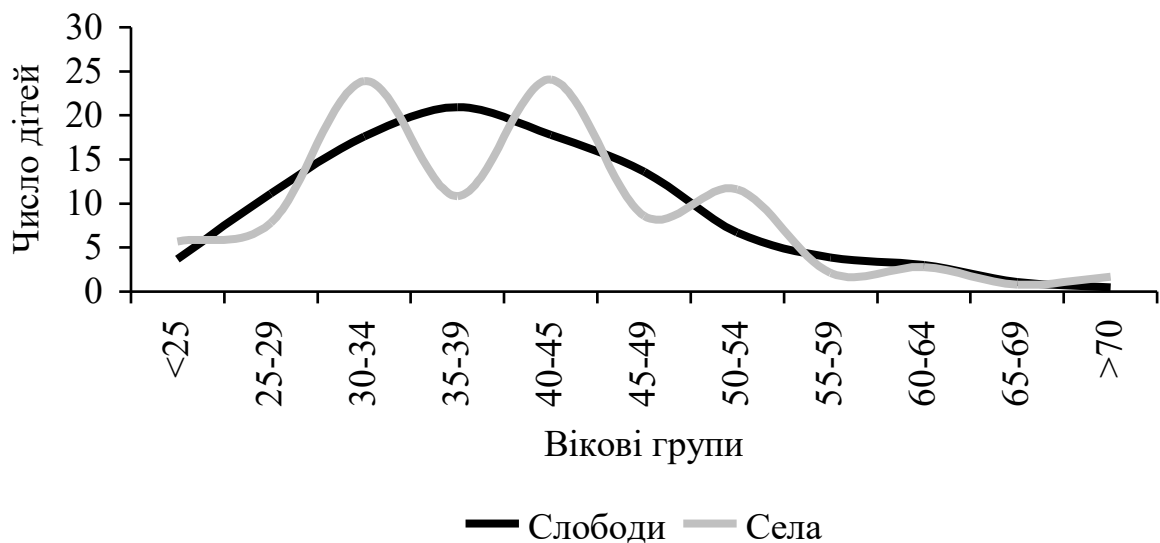
Таблиця 5.20

Розподіл шлюбних пар у відповідності з числом живих дітей до 14 років (Українські села)

Вік глави сім'ї	Число шлюбних пар, які мають дітей до 14 років					Всього дітей у родинях
	0	1	2	3 і >	Всього	
< 25	86	43	25	5	159	108
25-29	37	31	35	22	125	148
30-34	37	53	49	88	227	452
35-39	4	12	24	40	80	203
40-44	10	31	43	92	176	457
45-49	4	11	14	31	60	163
50-54	34	30	20	41	125	220
55-59	10	6	9	4	29	39
60-64	30	20	6	6	62	52
65-69	16	3	3	2	24	15
70 і >	107	11	9	1	128	32
Всього	375	251	237	332	1195	1889

Як бачимо, найбільшу частку і в слободах, і в селах становили ті шлюбні пари, які зовсім не мали дітей. Це явище цілком умотивоване, адже у більшості з них – 52% в слободах і 63,7% в селах, – глави родин були або дуже молодими – до 25 років (21% в слободах і 22% в селах), або відносно старими – після 60 (31% в слободах і 40% в селах). Тобто в першому випадку родини ще не вичерпали свої дітородні функції, а діти других уже встигли вирости. На другому місці в слободах знаходяться родини з однією дитиною – 24,3%, на третьому з трьома – 24,1%, а найменшу частку (22,7%) становили шлюбні пари, які мали двох дітей. Більше половини дітей – 56% – припадає на ті сім'ї, глави яких належали до трьох вікових категорій: 30-34, 35-39 та 40-44 роки. Ще 24% припадає на ті, де вік господарів коливався у межах трьох наступних груп.

Побудована на даних „описних слобод” таблиця вказує на те, що число дітей росло відповідно до збільшення віку батьків і досягало свого апогею тоді, коли батькам виповнювалося 35-39 років. Саме в цієї категорії слобожан було найбільше дітей – 624 особи (20,9%). Далі розпочинався спад, найвідчутніший серед представників старшого покоління. Значною мірою цей спад обумовлювався двома факторами: зменшенням з віком дітородних функцій батьків, у першу чергу жінок, та досягненням старшими дітьми дорослого віку. Російських дослідник В.Л.Дьячков аргументовано довів, що репродуктивність більшості російських селянок в доіндустріальний період припинялася значно раніше їхніх потенційних можливостей. Причинами цього автор називає часті викидні, венеричні захворювання, тривале годування грудьми тощо¹.

Мал. 5.12 Розподіл шлюбних пар у відповідності з числом живих дітей

У полкових селах бачимо дещо іншу градацію родин з дітьми. Найбільше (27,8%) було багатодітних, далі йшли родини з однією дитиною (24,3%), а потім з двома (22,7%). Плавного зростання та спаду числа дітей

¹ Детальніше див.: Дьячков В.Л. Труд, хлеб, любовь и космос, или о факторах формирования крестьянской семьи во второй половине XIX – начале XX в. // <http://www.kraeved.ru/tambovdem/theses.php?id=tes_tambov98>.

відповідно до віку батьків тут не спостерігається. Крива, яка характеризує на малюнку сільські сім'ї, фактично повторює відхилення статево-вікової піраміди. Отже, можна зробити висновок, що така нетипова для аграрного суспільства ситуація була викликана зменшенням числа представників (як видно з піраміди, і чоловіків, і жінок) окремих вікових груп, а не зниженням рівня народжуваності в них.

На основі отриманих даних з'ясуємо і середнє число дітей на сім'ю. Для цього розділимо загальне число дітей на загальне число сімей (див табл. 5.21).

Таблиця 5.21

**Середнє число живих дітей, молодших 14 років
у відповідності з віком глави родини**

Вік глави родини	Старообрядницькі слободи	Українські села
< 25	0,6	0,7
25-29	1,2	1,2
30-34	2,0	2,0
35-39	2,3	2,5
40-44	2,2	2,6
45-49	2,1	2,7
50-54	1,4	1,8
55-59	1,2	1,3
60-64	0,9	0,8
65-69	0,7	0,6
70 і >	0,2	0,2

Наші підрахунки засвідчують, що для усіх вікових груп середнє число дітей, які перебували на утриманні батьків у старообрядницьких поселеннях, було майже тотожним аналогічному показникові в українських селах. В окремих вікових групах простежується незначна різниця. Як правило, в таких

випадках старообрядці поступалися українським селянам, і лише одного разу, в віці 65-69, лідирували слобожани.

Отже, розподіл шлюбних пар за кількістю дітей та визначення середнього числа дітей віком до 14 років на родину засвідчили, що за цими демографічними показниками старообрядницький соціум відповідав параметрам доіндустріального суспільства.

Тож можемо зробити такі висновки:

1. Із двох типів господарських одиниць (дворів і безвірних хат), зафіксованих у джерелі, більш населеними виглядають двори, на які припадало по 9 осіб. У бездвірних хатах проживало по 5,9 особи. Середній коефіцієнт для обох типів домогосподарств становив 7,3 особи. Він лише на 0,1 поступався тому, який у той час був поширений на території російського нечорнозем'я¹, звідки походило чимало глав старообрядницьких сімей або їхніх предків.
2. Здійснена нами класифікація домогосподарств за типами дозволяє стверджувати, що провідною формою сімейної організації в «государевых описных малороссийских раскольничьих слободах» була мала сім'я, причому більшість таких сімей проживало у бездвірних хатах. Зумовлювалось це, на нашу думку, двома основними причинами: економічною – заняттям значної частини населення різноманітними промислами і торгівлею, та демографічною – перенаселенням слобод та міграційними процесами, у які було втягнуто чимало їхніх мешканців.

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России... – С.221. Про населеність домогосподарств у різних регіонах Російської імперії дивіться також: Сравнительный анализ структуры крестьянских домохозяйств Минской, Тамбовской, Калужской губерний и Алтайского горного округа (конец XVIII – первая половина XIX в.) /Мизис Ю.А., Морозова Э.А., Носевич В.Л. и др. //<<http://aik.org.ru/modules/wfsection/article.php?articleid=187>>.

3. За внутрішньою структурою серед малих сімей лідирували родини з чотирьох осіб. Основу їх становили здебільшого повні ядра, тобто шлюбна пара з дітьми, а інколи й неповні – вдова або вдівець з дітьми. Розміри нуклеарних родин залежали від числа дітей.
4. Структура великих родин була набагато складнішою. Лідирували там сім'ї з 8 осіб, але траплялися й набагато більші. До кожного такого домогосподарства входило по кілька нуклеарних сімей. Траплялись різні способи їхнього поєднання: патріархальні й братські сім'ї, родичі по бічній лінії, ядра без родинних зв'язків, поєднані територією проживання або спільним веденням господарства, робітники з сім'ями тощо.
5. Крім того, у обох провідних типах домогосподарств частка працездатного населення перевищувала 50%, а другу велику категорію складали діти – понад 30%. Це, на нашу думку, засвідчує значний трудовий потенціал старовірів, який був однією з причин їхньої високої економічної активності.

5.3 Соціальна диференціація

Проведене вище визначення типів домогосподарств та характеристика їхньої структури логічно ставить перед дослідником необхідність вирішення ще одного, не менш важливого, ніж два попередні, завдання – з'ясування рівня соціальної диференціації серед слобідського населення. Як ми уже зазначали вище, всі мешканці „описних слобод” мали однаковий соціальний статус, набутий під час об'єднання розкольніцьких поселень в окрему адміністративну одиницю – „описних слобод обивателів”. Цей статус, очевидно, тривалий час влаштовував більшість старовірів. Принаймні до такого висновку спонукає той факт, що питання його зміни було порушене лише у 1767 р. Зокрема, в наказі депутатам від слобод до Законодавчої комісії Катерини II читаємо таке побажання слобожан: «чтоб дозволено было в здешних местах учредить пригородок или называть бы посадом, и желающих из нас бы в купеческом звании, оных к тому пригородку или посаду приписать бы, и к тому ж и разных мастеровых людей желающих же в цехи причислить».¹ Однак влада зреагувала на це прохання лише у 1782 р., коли на території Гетьманщини провели адміністративну реформу. Про це, зокрема, свідчать матеріали IV ревізії. Записані в ревізійці реєстри слобожани поділені на три групи: «записавшиеся в купечество»², «записавшиеся в мещанство»³ і «состоявшие в крестьянстве»⁴. Характерно, що в переписних книгах III ревізії та Румянцевського опису такого поділу ще не було.

Отже, враховуючи той факт, що у досліджуваний нами період не існувало чіткого поділу слобідського населення на окремі соціальні групи, спробуємо визначити нерівність розподілу матеріальних благ між

¹ Наказ жителей раскольных слобод. — С.206.

² ЦДАК України. – Ф.206, оп.3, спр.7393, арк.1

³ Там само, арк.30.

⁴ Там само, Ф.1907, оп.1, спр.389, арк.126.

господарськими одиницями як в окремих населених пунктах, так і в „описних слободах” в цілому.

Для реалізації цього завдання звернемося до класичної і добре випробуваної в історіографії методики: за одним із критеріїв усю сукупність домогосподарств поділимо на три групи – заможні, бідні й середняцькі та визначимо частку кожного з них. Такими критеріями зазвичай виступають: земля, худоба, прибуток тощо. Вважається, що якщо у соціальній структурі переважають „середняки”, а крайні групи за чисельністю відносно рівні, досліджувана соціальна спільнота однорідна, якщо ж більшість населення належить до крайніх груп, тоді можна говорити про значну диференціацію і нерівність. Цю методику вимірювання соціальної нерівності називають ще методикою співвідношення майнових прошарків¹.

У нашому випадку мірилом багатства можуть бути: забезпеченість домогосподарств орними наділами, наявність у них коней, які в „описних слободах”, на відміну від українських сіл, були основним тяглом та суми капіталів, оскільки чимало слобожан здобувало собі засоби проживання торгівлею. Перш ніж перейти до конкретного аналізу, спробуємо, за даними Румянцевського опису, з’ясувати, як конкретні слободи були забезпечені цими матеріальними благами. Для цього складемо спеціальну таблицю, до якої внесемо дані про число мешканців у кожній зі слобод, число домогосподарств, у яких вони проживали, кількість орної землі у тодішніх одиницях виміру, кількість коней та загальну суму капіталу, що припадала на окремі слободи. Там же викажемо й те, яка частка кожного з цих, визначених нами еквівалентів суспільного багатства припадала на одне домогосподарство й на одну особу (*див. табл. 5.22*).

¹ Миронов Б. История в цифрах. – С.30.

Таблиця 5.22

Забезпеченість „описних слобод” матеріальними благами

Слободи	Число жителів	Число домогосподарств	Орні землі			Коні			Капітал		
			Всього	На господарство	На особу	Всього	На господарство	На особу	Всього	На господарство	На особу
Воронок	1246	120	659,5	5,5	0,5	231	1,9	0,2	—	—	—
Деменка	153	25	81,5	3,3	0,5	40	1,7	0,3	—	—	—
Єленка	1021	155	1203,8	7,8	1,2	259	1,7	0,3	1170	7,5	1,1
Зибка	620	53	356,8	6,7	0,6	130	2,5	0,2	2915	55	4,7
Злинка	786	143	148,5	1	0,2	144	1,0	0,2	950	6,6	1,2
Климова	1067	144	63,6	0,4	0,1	169	1,2	0,2	2435	16,7	2,3
Клинці	1301	233	202,5	0,9	0,2	148	0,6	0,1	7900	33	6,1
Лужки	824	107	285,5	2,7	0,3	250	2,3	0,3	—	—	—
Чуровичі	242	21	43	2	0,2	48	2,3	0,2	—	—	—
Шеломи	516	53	156	2,9	0,3	96	1,8	0,2	—	—	—

Як видно з таблиці, розподілялися матеріальні блага між окремими слободами нерівномірно. Зокрема, найкраще забезпеченою орними землями виявилася слобода Єленка, де на душу населення припадало по 1,2 четверті. Цей показник удвічі перевищував забезпеченість землею мешканців слободи Зибкої – 0,6 четверті, а також Воронок та Деменки, які не набагато їй поступалися – 0,5 четверті. Ще одну групу становили старообрядницькі поселення, землі у яких було зовсім мало: Лужки та Шеломи – по 0,3 четверті, Злинка, Клинці та Чуровичі – по 0,2 четверті. На останньому місці у

цьому своєрідному „рейтингу” виявилася слобода Климова – 0,1 четверті, яка, як ми зазначали, була адміністративним центром „описних слобод”.

Дещо іншу картину демонструє забезпеченість слобод кіньми. Розподіл цього еквівалента суспільного багатства виглядає більш рівномірно, ніж у попередньому випадку. Так, у трьох слободах частка цього матеріального блага становила 0,3, у трьох – 0,2, а в одній 0,1. Цього разу найменш забезпеченою виявилась ще одна значно населена слобода – Клинці.

Відносно капіталу, то, як бачимо, джерело зафіксувало його наявність лише у половині слобод: Єленці, Зибкій, Злинці, Климовій та Клинцях. Найбільше – 7900 крб. (6 крб. 10 коп. на особу), було сконцентровано в слободі Клинці, яка, як видно з таблиці, була однією з найменш забезпечених землями та кіньми. Позбавлені можливості забезпечувати себе землеробством, її мешканці виявили неабияку підприємливість у занятті торгівлею. Саме капітал, накопичений старовірами негоціантами, за твердженням дослідників, і став одним з джерел розвитку в цій слободі й на території Стародубщини в цілому текстильного виробництва у другій половині XVIII ст.¹

Таким чином, забезпеченість „описних слобод” вищеназваними еквівалентами багатства не була рівномірною. Це, на нашу думку, унеможлиблює дослідження проблеми соціальної стратифікації за універсальним критерієм, тому, розглядаючи ситуацію в конкретних слободах, ми будемо враховувати місцеві особливості. Перш ніж перейти до безпосереднього аналізу, уточнимо певні критерії, за якими будемо визначати соціальну стратифікацію.

Отже, розглядаючи забезпеченість домогосподарств орними наділами, заможними вважатимемо ті з них, яким належало більше 4 четвертей землі. Відповідно середняцькими будуть ті, які володіли 2 – 4 четвертями, а

¹ Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – початку XIX ст. (текстильне виробництво). – К.: Наукова думка, 1960 – С.53.

бідняцькими ті, які або зовсім не мали наділу, або ж мали зовсім малий – від 1 до 2-х четвертей.

Для групування господарств старообрядців за числом коней використаємо вже апробовані в науці критерії. Господарства, які зовсім не мали або володіли лише одним конем, віднесемо до бідняцьких, ті, які володіли 2 кіньми, – до середняцьких, а 3 і більше – до заможних¹.

Відносно ж розподілу капіталів, зауважимо, що при визначенні забезпечення ними домогосподарств врахуємо той факт, що торгівлею у тих слободах, де вона розвивалася, займалося лише обмежене число осіб, у той час, як землеробством практично всі. Через це рівень забезпеченості капіталом будемо визначати лише серед тих домогосподарств, які його мали. До заможних віднесемо ті, капітал яких становив 100 крб. і вище, до середняцьких – 40-100, а до бідних – 10-30.

Безумовно, що такі критерії надзвичайно відносні, оскільки соціальна нерівність за ними визначається не зовсім точно. Однак навряд чи в нашому випадку можна здійснити більш правильні виміри.

Аналізувати слободи будемо відповідно до їх розташування в таблиці. Отже, розпочнемо з слободи Воронок. За числом мешканців це було одне з найбільших старообрядницьких поселень. У ній, в 120 домогосподарствах, проживало 1246 осіб. За цим показником слобода поступалася лише Клинцям. На другому місці вона була і за наявністю орних земель – 659,5 четверті. За цим показником її випереджала слобода Єленка.

Проведене нами дослідження вказує на те, що до бідняцьких у Воронку належало 36 домогосподарств, або 30% від загального числа. Всі вони зовсім не мали орних наділів. Їхнє населення становило 219 осіб – 17,6%. Середняцьких було 69 домогосподарств (57,5%), з числом мешканців 670 осіб (53,8%), а заможними – 15 (12,5%). У них жило 357 осіб, або 28,6% від загального числа населення слободи. Земля ж розподілялася між

¹ Миронов Б.Н. Социальная история России. – Т.1. – С.125.

середняцькими та заможними господарствами. Першим належало 404,5 четверті (61,3%), а другим – 252 (38,7%).

За наявності коней слобода перебувала на третьому місці – 231 голова, поступаючись Лужкам та Єленці. За цим критерієм до бідних належало 49 господарств (40,8%), 310 осіб мешканців (24,9%), до середняцьких – 41 (34,2%) господарство, 357 особи (28,6%), до заможних – 30 (25%) господарств, 579 осіб (46,5%). Відповідно бідняцькі господарства володіли 25 кіньми (10,8%), середняцькі – 82 (35,5%), а заможні – 124 (53,7%).

Таким чином, обидва критерії вказують на те, що більшість слобідського населення належало до середньої та заможної групи. Це, в свою чергу, свідчить про відносну однорідність місцевого соціуму. Ще виразнішою ця гомогенність слобідського соціуму стає, якщо ми спробуємо з'ясувати, яка частка багатства припадала на одну особу. Так, за нашими підрахунками, особи, які мешкали у бідняцьких господарствах, зовсім не мали землі, на 1 члена середняцького домогосподарства припадало 0,6 четверті, а заможного – 1 четверть. Забезпеченість кіньми була дещо кращою – у бідняцьких господарствах по 0,08 на душу населення, а в середняцьких та заможних взагалі рівною – по 0,22.

З метою чіткішої уяви про нерівність між соціальними групами в науці використовують спеціальні коефіцієнти нерівності. В основу цих коефіцієнтів покладено принцип вимірювання рівня відповідності між частками (%) окремих соціальних груп в населенні та частками (%) багатства (у нашому випадку орних наділів, коней та капіталів – Ю.В.), якими ці соціальні групи володіють. Повна відповідність між частками соціальних прошарків у багатстві й населенні можлива лише за умови, що всі особи належать до однієї майнової групи: або всі бідні, або всі середняки, або всі багаті. У такому випадку існує повна рівність, а коефіцієнт нерівності рівняється нулю. Якщо ж частка соціальних груп в багатстві і їхня частка в населенні повністю не співпадає, тоді коефіцієнт нерівності наближається до

одиниці. Таким чином, усе розмаїття соціальних структур, з огляду на нерівність, існує в інтервалі між абсолютною рівністю й абсолютною нерівністю.

Спробуємо виміряти коефіцієнт нерівності у наших слободах за допомогою поширеного в науці коефіцієнта Лоренца (L), який обчислюється за такою формулою:

Формула (5.2)

$$L = \frac{(x_1 - y_1) + (x_2 - y_2) + \dots + (x_n - y_n)}{2},$$

де, x_1, x_2, \dots, x_n – частка (відсоток) багатства, зосередженого в руках соціальних груп; y_1, y_2, \dots, y_n – частка (відсоток) населення, яке належало до даних соціальних груп; n – число соціальних груп; різниці між частками соціальних груп в багатстві і населенні беруться за абсолютним значенням, без врахування знаку. У випадку повної рівності коефіцієнт дорівнює нулю: $L = (0 + 0 + 0) : 2 = 0$. У випадку повної нерівності коефіцієнт Лоренца наближається до одиниці: $L = (99,998 + 0 + 0,998) : 2 = 99,998$.¹

Підставимо у цю формулу отримані нами показники по обох видах багатства і отримаємо такі результати. Спочатку вирахуємо коефіцієнт нерівності відносно володіння землею:

$$L = \frac{(0 - 17,6) + (63,1 - 53,8) + (38,7 - 28,6)}{2} = \frac{17,6 + 9,3 + 10,1}{2} = \frac{37}{2} = 18,5,$$

а потім відносно володіння кінями:

$$L = \frac{(10,8 - 24,9) + (35,5 - 28,6) + (53,5 - 46,5)}{2} = \frac{14,1 + 6,9 + 7}{2} = \frac{28,5}{2} = 14,25.$$

Отже, в обох випадках коефіцієнт Лоренца невисокий і знаходиться ближче до нуля, ніж до одиниці. Це, очевидно, свідчить про те, що нерівність між соціальними групами була відносно незначною. Треба також зазначити, що розрахований нами коефіцієнт показує не абсолютну нерівність, а ступінь

¹ Миронов Б. История в цифрах. – С.31.

розподілу багатства між соціальними групами, точніше ступінь концентрації багатства.

За цими ж критеріями проаналізуємо тепер наступну слободу – Деменку. Вона, згідно нашого джерела, включала в себе 25 домогосподарств, у яких проживало 153 особи. Деменка була найменшим старообрядницьким поселенням регіону. Мешканці слободи володіли 81,5 четверті орної землі та 40 кіньми. Основна маса „обивателів” – 149 осіб – жила у дворах, яких нараховувалося 23. З безвірних хат, на момент укладання Румянцевського опису, заселеними лишилося всього дві. В одній з них проживала стара жінка Авдотья Ізотова, а в другій – Анісім Седякін з дружиною Євдокією та донькою Василією. Мешканці обох хат зовсім не мали господарства. З огляду на те, що всі вони, за виключенням десятилітньої Василіси, показані досить хворими – Авдотья була «скорбна», у Анісіма – «ломовою болезнюю ноги свело», а Євдокія – «ногами скорбна»¹, а обидві хати знаходилися поряд з сільською каплицею, можемо припустити, що основним засобом існування усіх вищеназваних осіб була милостиня.

На один слобідський двір у середньому припадало по 6,5 осіб. Проте зрозуміло, що розподіл населення не був таким рівномірним. Найбільшими – по 17 осіб, були домогосподарства вдови Агафії Бикової² та Григорія Кісельова³, а також Петра Воробйова⁴ – 12 мешканців. У найменших дворах проживало по троє осіб – це домогосподарства Афанасія Воробйова⁵ та вдови Авдотї Махосвої⁶. Забезпеченість цих господарств землями та кіньми на перший погляд видається доволі рівномірною і залежною від числа мешканців. Так, у домогосподарстві Агафії Бикової нараховувалося 6 четвертей землі і 3 коней, а в Григорія Кісельова було 6 четвертей землі і 5

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк.9зв.

² Там само, арк.3зв.

³ Там само, арк.15зв.

⁴ Там само, арк.9.

⁵ Там само, арк.10зв.

⁶ Там само, арк.15.

коней. У Петра Воробйова, незважаючи на дещо меншу населеність, теж 6 четвертей землі і 3 коней. В малих господарствах матеріальних благ відповідно було менше – у Афанасія Воробйова 1 четверть землі та 1 кінь, а в Авдотї Махоевої – 1,5 четверті та 1 кінь.

Щоправда, в одному випадку натрапляємо й на досить помітну диспропорцію між числом мешканців та забезпеченістю їх матеріальними благами. Це домогосподарство Івана Максименкова, до якого входило 7 осіб, 5 з яких були малолітніми дітьми. Йому належало 10 четвертей землі й 3 коней¹.

Загалом же забезпеченість землями вказує, що незаможними у слободі було 7 (28%) домогосподарств, у них проживало 26 (17%) осіб і належало 6,5 (8%) четвертей орної землі. Середняцькими слід вважати 13 (52%) господарств, у яких мешкало 70 (45,8%) осіб і на які припадало 42,5 (52%) четверті землі. До заможних відносилось 5 (20%) домогосподарств, у них жило 57 (37,2%) осіб, які володіли 32,5 (40%) четвертями землі. Тобто більшість земель у Деменці розподілялась між середняцькими та заможними домогосподарствами і за цим критерієм значного соціального розшарування не простежується.

Зовсім іншу картину спостерігаємо при дослідженні забезпеченості слобожан кіньми, яких у слободі нараховувалось 40 голів. Відносно цього критерію господарства розподілилися таким чином: бідняцьких – виявилось найбільше – 15 (60%). У них проживало 67 (43,8%) осіб, а коней припадало 13 (32,5%). Середняцькими були 5 (20%) домогосподарств з числом мешканців 25 (16,3%) осіб і 10 (25%) кіньми. Число заможних домогосподарств було таким же – 5 (20%). Вони були більш населеними – 61 (39,9%) особа і мали більше коней – 17 (42,5%) голів. У цьому випадку, як бачимо, основна маса слобідських мешканців належала до крайніх соціальних груп, що вказує на значну майнову диференціацію.

¹ Там само, арк.12.

Тобто маємо два протилежні результати. У зв'язку з цим спробуємо з'ясувати, яка саме частка обох видів суспільного багатства припадала на 1 середньостатистичного мешканця слободи Деменки. Так, за нашими підрахунками, землі у бідняцьких господарствах припадало по 0,3 четверті на душу, а в середняцьких та заможних ця частка була рівною – по 0,6 четверті. Частка коней у бідняцьких господарствах становила 0,2, у середняцьких – 0,4, а в заможних – 0,3. Отже, при перерахунку на душу населення середняцькі господарства виявилися краще забезпечені кіньми, ніж заможні.

Як і в першій слободі, з'ясуємо соціальну нерівність ще й за допомогою коефіцієнта Лоренца. Спершу для забезпеченості орними землями:

$$L = \frac{(8-17)+(52-45,8)+(40-37,2)}{2} = \frac{9+6,2+2,8}{2} = \frac{18}{2} = 9,$$

а потім для забезпеченості кіньми:

$$L = \frac{(32,5-43,8)+(25-16,3)+(42,5-39,9)}{2} = \frac{11,3+8,7+2,6}{2} = \frac{22,6}{2} = 11,3.$$

Отже, за обома критеріями соціальна диференціація в слободі, як і в попередньому випадку, була незначною. Щоправда, слід відзначити кращу забезпеченість її жителів орними землями, ніж кіньми.

Наступною в нашій таблиці йде ще одна велика за числом мешканців старообрядницька слобода – Єленка, у якій проживала 1021 особа і нараховувалося 155 домогосподарств. Незважаючи на те, що дворів там було мало не вдвічі менше, ніж безвірних хат – 55, середня населеність обох видів господарств була майже рівною – 6,9 та 6,4 особи, відповідно на двір і на хату. Особливістю цієї слободи було ще й те, що її мешканці активно займалися торгівлею і зуміли накопичити досить значну за слобідськими мірками суму капіталів – 1170 крб. Тут, очевидно, слід зауважити, що не всі мешканці слободи, які займалися торгівлею, декларували свої капітали. За нашими підрахунками, такими були ще принаймні 12 домогосподарств¹.

¹ Там само, спр. арк..

Слід також зазначити, що ця слобода була набагато краще від інших забезпечена орними землями – 1203,8 четверті. На одне господарство припадало по 7,8 четверті, а на одну особу – по 1,2. Очевидно, саме з цим слід пов'язувати й той факт, що згідно нашим критеріям у слободі було лише дві категорії господарств – бідні, ті, які зовсім не мали землі, і заможні – наділи яких перевищували 4 четверті. Точніше – найменшими були ділянки в 5 четвертей.

Отже, до бідняцьких належало 21 (13,5%) домогосподарство, мешканці яких зовсім не мали землі. У них проживала 131 (12,8%) особа. Заможні господарства володіли всією слобідською землею – 1203,8 (100%) четверті, проживало в них 890 (87,2%) осіб. На одну особу припадало по 1,4 четверті. Таким чином, за цим критерієм переважна більшість населення належала до заможної групи, що в свою чергу вказує на незначну соціальну диференціацію в слободі Єленці.

Очевидно, що більш чітко її можна уявити за другим критерієм – за забезпеченістю кіньми, яких у слободі було 259 голів. Бідними за цим критерієм слід вважати 67 (43,2%) домогосподарств, на які припадало 52 (20%) коней та проживало 367 (35,9%) осіб. Середняцьких господарств нараховувалося майже стільки ж – 68 (43,9%). Коней на них припадало 136 (52,5%), а число мешканців становило 471 (46,2%) особу. Заможними було 20 (12,9%) домогосподарств, їм належав 71 (27,4%) кінь. Проживало в цих господарствах 183 (17,9%) особи. При перерахуванні на одну особу в бідняцьких господарствах частка коней становила 0,05, а в середняцьких і заможних – по 0,3. Як бачимо, ці дані теж вказують на однакову забезпеченість цим видом багатства більшості населення, а також на значний розрив між бідняками й рештою мешканців слободи.

Значним додатком до традиційного землеробства, а інколи й головним засобом до існування була торгівля, яка у Єленці була доволі розвинутою. Згідно джерела, нею займалося 43 (28%) домогосподарства, у яких

проживало 294 особи – 28,8% від усього населення. Капіталу, у середньому на домогосподарство, припадало по 27 карбованців 20 копійок. Безумовно, що такої ідеальної рівності між цими домогосподарствами не існувало, хоча більшість слобідських купців володіла невеликими капіталами – до 30 крб. Таких нараховувалося 34 (79%) домогосподарства – 225 мешканців (76,5%). Їм належала найбільша частка капіталу – (44,4%), або 520 крб. Середніми – від 40 до 100 крб. – було лише 6 домогосподарств (14%), де проживало 39 (13,3%) осіб, яким належало 320 (27,4%) крб. Великими – 100 крб. і більше – були лише 3 (7%) домогосподарства – 30 (10,2%) осіб, 330 (28,2%) крб. Оскільки торгівля не була єдиним засобом прожитку, стверджувати, що ті домогосподарства, які володіли незначними капіталами, були бідняцькими, на нашу думку, не коректно. Проте слід зазначити, що основна маса торгівельного капіталу належала тим домогосподарствам, комерційна діяльність яких не мала значного розмаху. Скоріше за все, вони вели дрібну торгівлю на місцевому ринку.

Коефіцієнт Лоренца для перших двох показників вказує на відносну рівномірність розподілу цих матеріальних благ. Зокрема, забезпеченість орними землями становила:

$$L = \frac{(0 - 12,8) + (100 - 87,2)}{2} = \frac{12,8 + 12,8}{2} = \frac{15,6}{2} = 12,8,$$

а забезпеченість кіньми:

$$L = \frac{(20 - 35,9) + (52,5 - 46,1) + (27,4 - 17,9)}{2} = \frac{15,9 + 6,4 + 9,5}{2} = \frac{31,8}{2} = 15,9.$$

У володінні капіталами такої рівності не існувало. Коефіцієнт Лоренца удвічі перевищував вищеназвані показники:

$$L = \frac{(44,4 - 76,5) + (27,4 - 13,3) + (28,2 - 10,2)}{2} = \frac{32,1 + 14,1 + 18}{2} = \frac{64,2}{2} = 32,1.$$

У черговій слободі – Зибкій, нараховувалося 53 домогосподарства, у яких проживало 620 осіб. Переважали там бездвірні хати – 29, хоча більшість населення мешкала у 24 дворах – 415 осіб. Якщо більш детально розглянути забезпеченість цих господарських одиниць землею, то в око впадають

принаймні дві особливості: по-перше, як і у слободі Єленці, там не було малих і середніх наділів, а лише великі. Причому найменший наділ становив 5 четвертей. Це було домогосподарство Кліма Туркіна, у якому проживало 8 осіб – сам господар з дружиною й трьома малолітніми дітьми, а також його наймит Трохим Старіков з родиною.¹ Найбільшим наділом володів Гаврило Карпов, домогосподарство якого ми вже описували вище. У ньому проживало 39 осіб (Див. мал. 5.9).

Другою особливістю було те, що землі належали лише дворам, а всі, без виключення, бездвірні хати залишалися безземельними. Така ситуація простежується також і в інших слободах – Чуровичах, Шеломах та Дементці. Щоправда, відносно останньої треба зазначити, що там, як пам'ятаємо, нараховувалося лише дві бездвірні хати. Розміри наділів були неоднаковими, що, очевидно, залежало від числа мешканців. У середньому на одну особу припадало по 0,9 четверті. Причому в різних домогосподарствах цей показник коливався від 0,6 до 1 четверті на душу населення. Можливо, також, що наділи час від часу перерозподілялися між домогосподарствами.

Крім 29 бездвірних хат, безземельним був і 1 двір, в якому жив місцевий купець Іван Корелін разом з дружиною та малолітньою дочкою. Про його господарство у джерелі сказано: «У него пахотной земли и сенокосов не имеется, а имеется только при дворе огород для овоща з грядями. Скота у него: коней двое, коров две. Промысел имеет: ездит в Сечь Запорожскую, покупает соль и продаёт в малороссийских городах по ярмарках и в Зыбкой. Також покупает пеньку пуд до 1000 и продаёт в городе Стародубе. Капиталу собственного имеет на 500 руб., да на кредит берёт на 1000 руб. На консистенцию даёт в год по 36 руб. $\frac{3}{4}$ коп.»²

Отже, за першим критерієм, бідняцькими були 30 (56,6%) домогосподарств. У них проживало 208 осіб, що становить 33,5% від

¹ Там само, спр.116, арк.303.

² Там само, арк.310-310зв.

загального числа населення. Решта 23 (43,4%) домогосподарства були заможними, у них проживало 412 (66,5%) осіб.

У Зибкій нараховувалося 130 голів коней, які більш рівномірно розподілялися між домогосподарствами ніж землі. Господарств, які зовсім їх не мали, було 11, а таких, які мали лише одного коня, – 10. Характерно, що до цієї категорії, за невеликим виключенням, також належали бездвірні хати. Лише в одному дворі Федора Коренєва зовсім не було коней¹ і в одному дворі – Івана Бестужева кінь був усього один².

Отже, за цим критерієм бідними слід вважати 21 (39,7%) домогосподарство, на які припадало 10 (7,7%) коней та проживало 173 (27,9%) мешканців. Середняцьких було 13 (24,5%) господарств, 26 (20%) коней та 95 (15,3%) людей. Заможних виявилось – 19 (35,8%), які володіли 94 (72,3%) кіньми. Проживало у них 352 (56,8%) особи. Як бачимо, більшість населення жила в середняцьких та заможних домогосподарствах.

Однак бідність серед жителів цієї слободи – категорія доволі відносна, адже, як ми уже зазначали, значна частина її мешканців займалася торгівлею. Таких виявилось 20 домогосподарств – 37,7%, де проживала 261 особа – 42% від загального числа мешканців. Загальна сума власного капіталу була однією з найбільших – 2915 крб. На господарство припадало по 145 крб., 75 коп., на одного мешканця цих домогосподарств – 13 крб. 50 коп.

Характерно, що досить успішними купцями виявилися мешканці тих домогосподарств, які за першими двома критеріями необхідно вважати бідняцькими. Яскравим прикладом цього був купець Іван Корелін, опис домогосподарства якого ми наводили вище. У подібній ситуації знаходився і Тихон Безчастнов, який не мав ні орної землі, ні коней: «У него пахотной земли и сенокосов не имеется, а имеет только при дворе огород для овоща з грядями. Скота у него – корова одна, свинья одна. Промысел имеет, торгует

¹ Там само, арк.310зв.

² Там само, арк.270.

солью, рыбой, хлебом, дѣгтем, железом и протчим мелочьем; капитала имеет на 200 руб. да кредит берѣт на 500 руб. На консистенты дает в год по 73 2/4 коп.».¹ Крім цього, можна навести й інші подібні приклади.

Якщо ж розподілити власників капіталів за тими критеріями, які ми використовуємо, то виявиться, що незначні капітали мали 4 домогосподарства, або 20% від загального числа, де проживало 22 особи – 8,5%. Частка капіталу, яку вони концентрували у своїх руках, становила 3,3% – 95 крб. Число середняцьких господарств було таким же – 4 (20%), але мешкало в них більше осіб – 40 (15,3%) і частка капіталу була вагомішою – 7,2% (210 крб.). До заможних відносились 12 домогосподарств (60%), в яких жило 199 осіб (76,2%) і які концентрували 89,5% капіталу – 2610 крб.

Слід також зауважити, що на відміну від населення Єленки, яке займалося переважно дрібною торгівлею на місцевому ринку, зибківські купці здійснювали набагато масштабніші торговельні операції. Записи Румянцевського опису засвідчують їхню значну присутність на ринку м.Стародуба, яке у той час було досить великим торговельним центром Гетьманщини². Крім того, вони вели торгівлю в інших українських містах³, а також і в сусідніх Великоросії⁴ та Речі Посполитій⁵. Найвіддаленішу торгівлю, згідно із джерелом, вели брати Григорій та Семен Коріни, які, як сказано у документі, торгували в «полской области: покупают мыло и отправляет в прусское королевство. Капитала собственного имеет на 300 руб. да кредит берѣт на 500.».⁶

Якщо ж розглянути, наскільки рівномірно розподілялись матеріальні блага між категоріями населення слободи, то побачимо, що коефіцієнт розподілу земель становив:

¹ Там само, арк.246зв.

² Там само, арк. 243, 261зв., 274, 310зв.

³ Там само, арк. 265зв., 276, 282зв., 294зв., 296зв., 307, 309зв., 310.

⁴ Там само, арк.276, 297.

⁵ Там само, арк.262, 291зв.

⁶ Там само, арк.262зв.

$$L = \frac{(0 - 33,5) + (100 - 66,5)}{2} + \frac{33,5 + 33,5}{2} = 33,5.$$

Як бачимо, у цьому випадку соціальна диференціація, у порівнянні з іншими проаналізованими нами слободами, була набагато більшою.

Розподіл коней був більш рівномірний, але теж набагато вищий від попередніх:

$$L = \frac{(7,7 - 27,9) + (20 - 15,3) + (72,3 - 56,8)}{2} = \frac{20,2 + 4,7 + 15,3}{2} = 20,2.$$

Найбільш рівномірно в слободі розподілявся капітал:

$$L = \frac{(3,3 - 8,5) + (15,3 - 7,2) + (89,5 - 76,2)}{2} = \frac{5,2 + 8,1 + 13,3}{2} = 13,3.$$

Наступна у нашому списку слобода – Злинка, за числом мешканців не набагато перевищувала Зибку – 786 осіб, але мала майже в тричі більше домогосподарств – 143 (79 дворів і 64 бездвірні хати).

На відміну від вище розглянутої слободи Злинка набагато гірше була забезпечена орними землями. Якщо у Зибкій наділи розміром у 5 четвертей були найменшими, то у цьому населеному пункті вони вважалися надзвичайно великими. Таких наділів взагалі було лише три. Перший належав до двору Івана Говядіна, в якому мешкало 16 осіб¹, другий, найбільший – 5,5 четверті, дворові Антипа Андріянова – 19 осіб², а третій – домогосподарству Івана Рубцова – 9 осіб³. Незважаючи на те, що середня населеність домогосподарств була, у порівнянні з іншими слободами, не дуже високою забезпеченість мешканців Злинка землею була однією з найнижчих. У середньому на одного її жителя припадало по 0,2 четверті.

Загалом же, за забезпеченням орними наділами, домогосподарства в слободі розподілилися таким чином: бідняцьких було найбільше – 110 (77%), у них проживало 550 (70%) осіб, які володіли 49 (33%) четвертями землі; середняцьких нараховувалося 30 (21%) господарств, у них жило 183 (23,3%)

¹ Там само, арк.568.

² Там само, арк.569зв.

³ Там само, арк.625зв.

особи, їм належало 84 (56,6%) землі; заможними були лише 3 (2%) вищезгадані домогосподарства, в них проживало 53 (6,7%) особи і належало 15,5 (10,4%) четвертей землі. Отже, згідно цього критерію, найчисельнішу групу населення становили бідняки.

У Злинці нараховувалося 144 коня. За їх наявністю домогосподарства розподілялися так: бідняцьких – 105 (73,4%), вони володіли 58 (40%) кіньми і налічували 491 (62,4%) мешканця; середняцьких – 30 (21%), у них було 60 (42%) коней і 204 (26%) жителів; заможних – 8 (5,6%) домогосподарств, у них – 26 (18%) коней і 91 (11,6%) мешканець. Як бачимо, й за цим критерієм більшість населення слободи належало до бідняків, що вказує на досить високий рівень соціального розшарування.

Сума торгівельного капіталу в Злинці була незначною – 950 крб., – найменшою з усіх слобод. Лише 10 домогосподарств займалося торгівлею. Щоправда, й там, серед найбільш успішних купців, можна зустріти осіб, які за двома першими критеріями мали б належати до бідняків. Таким слід вважати домогосподарство Корнія Богдана, який був одним з найбільш успішних слобідських підприємців. Згідно з джерелом, основні засоби для існування він отримував від: «мыльного заводу, варит мыло и продаёт в слободе Злынке и городе Стародубе. Во оном заводе имеет собственного капитала на триста рублёв да на кредит берёт сот до двух».¹ До цієї ж категорії слід занести й господарства Федора Сулова², Максима Вікулова³, Якова Новікова⁴ та Івана Реброва⁵.

У цій бідній на землі слободі досить розвинутими були різноманітні промисли, серед яких значну роль відігравало згадане вище миловаріння та виготовлення скла. Миловарінням, окрім Корнія Богданова, займався ще й

¹ Там само, арк.550.

² Там само, арк.555.

³ Там само, арк.556.

⁴ Там само, арк.557.

⁵ Там само, арк.626зв.

Кіндрат Панін, який за свідченням джерела: «Промысел имеет от мыльного заводу варит мыло и продаёт в слободе Злынке, и в городе Стародубе во оном заводе собственного с него капитала имеет на триста рублей да на кредит берёт сот до шести рублей»¹.

Скловарінням займалося також двоє осіб – Сава Осіпов² та Кузьма Попов³. Останній мав досить велике підприємство, на якому працювало 10 найманих робітників.

За наявністю капіталу домогосподарства у Злинці розподілялися так: невеликими грошовими сумами володіло 4 (40%) домогосподарства, їм належало 100 крб. (10,5%) капіталу, а частка мешканців становила 38,6% – 27 осіб; середняками вважалося 3 (30%) домогосподарства, вони володіли 150 крб. (15,8%) капіталу й мали 29 (41,4%) мешканців; заможних нараховувалося також 3 (30%), до них відносилась найбільша сума – 700 крб. (73,7%) капіталів і найменше число мешканців – 14 (20%). На нашу думку, той факт, що категорія заможних купців була найменшою теж вказує на те, що рівень соціального розшарування в Злинці був вищим, ніж в інших старообрядницьких поселеннях.

Перевіримо цю нашу гіпотезу за допомогою коефіцієнта Лоренца.

Традиційно розпочнемо з землі:

$$L = \frac{(33 - 70) + (56,6 - 23,3) + (10,4 - 6,7)}{2} = \frac{37 + 33,3 + 3,7}{2} = \frac{74}{2} = 37$$

як бачимо, коефіцієнт доволі високий. Тепер розглянемо другий критерій:

$$L = \frac{(40 - 62,4) + (42 - 26) + (18 - 11,6)}{2} = \frac{22,4 + 16 + 6,4}{2} = \frac{44,8}{2} = 22,4$$

Розподіл капіталів теж не був рівномірним:

$$L = \frac{(10,5 - 38,6) + (15,8 - 41,4) + (73,7 - 20)}{2} = \frac{28,1 + 25,6 + 53,7}{2} = \frac{107,4}{2} = 53,7.$$

¹ Там само, арк.552.

² Там само, арк.552зв.

³ Там само, арк.623-623зв.

Таким чином, коефіцієнт Лоренца повністю підтвердив висунуте нами припущення про те, що соціальне розшарування у слободі Злинці було набагато вищим, ніж у раніше розглянутих слободах.

Слобода Климова – одне з найбільших розкольніцьких поселень регіону. У 90 дворах та 54 бездвірних хатах цієї слободи проживало 1067 осіб. Як бачимо, вона лише на 1 домогосподарство випереджала Злинку, а чисельність населення в ній була набагато більшою. У середньому на 1 двір там припадало 8,1 особи, а на 1 бездвірну хату – 6,2. Забезпеченість цього населеного пункту землею була більш ніж удвічі меншою від Злинки – всього 63,6 четверті. У середньому на домогосподарство там припадало по 0,4 четверті, а на одну особу по – 0,1. Це в свою чергу зумовило й те, що наділи були надзвичайно дрібними. Домогосподарства, яким належало по 3 четверті землі, виглядають великими землевласниками. Таких у Климовій було 3 – домогосподарство волосного бурмистра Олексія Хрущова¹, домогосподарство Степана Гладкова² та домогосподарство Єлізарія Шевцова³.

Слобода відрізнялась значною кількістю безземельних і малоземельних господарств. Їх, за нашими підрахунками, було – 139, або ж 96,5%. Їм належала більша частка землі – 50,1 (78,8%) четверті і проживала більшість населення – 980 осіб, або 91,8% усіх мешканців слободи. Середняцьких домогосподарств було лише 5 – 3,5% від загальної кількості, вони володіли 13,5 (21,2%) четвертями, а їхнє населення складалося з 87 осіб – 8,2%. Заможних господарств за цим критерієм не було зовсім.

Поголів'я коней у Климовій теж було незначним – 169. У середньому на господарство припадало по 1,2 голови, а на особу – по 0,2. Розподіл домогосподарств за цим критерієм теж вказував на перевагу бідняків. Таких виявилось 100 домогосподарств – 69,4%. Вони концентрували навколо себе

¹ Там само, арк.18зв.

² Там само, арк.29.

³ Там само, арк.29зв.

35,5% коней – 60 голів і 561 особу мешканців – 52,7%. Середняцькими вважалося 28 господарств – 19,4%. Їм належало 56 (33,1%) коней та проживало 254 особи – 23,8%. Заможними слід вважати 16 (11,1%) господарств, у яких було 53 (31,4%) коня і жило 252 (23,5%) особи. Таким чином, і в цьому випадку основна маса населення була незаможною.

Очевидно, саме малоземелля й було однією з причин того, що у слободах значного розвитку набули промисли та торгівля. Фактично всі домогосподарства займалися додатково торгівлею, промислами та роботою за наймом. Мешканці лише одного господарства не мали ні орного наділу, ні худоби, ні додаткових занять. Однак це, на нашу думку, можна пояснити хворобою господаря Никифора Сергєєва, який, за твердженням джерела, був: «увечен, сухорук»¹.

Як бачимо з Румянцевського опису, слобожани займалися різноманітними ремеслами, які були для багатьох основним засобом прожиття. Принаймні на таку думку нашої думку наштовхує форма запису, яка повідомляла про заняття тим чи іншим ремеслом – «пропитание имеет оловянным мастерством».² Серед поширених у Климовій ремесел були: різництво, набивка полотна, виготовлення кліщів, безменів, шапок, вірьовок, пекарство, шевство, слюсарство, іконописання та ін³.

Очевидно, розвиток ремесел значною мірою стимулював серед слобожан і заняття торгівлею, адже чимало виробів місцевих ремісників були в асортименті Климовських купців. Торгівлею в слободі займалося 37 домогосподарств, у яких проживало 272 особи, а загальна сума капіталів, якими вони володіли, становила 2435 крб. Хоча набір товарів, якими торгували слобідські купці, був доволі широким, можна визначити й певні пріоритети – риба, сіль, прядиво й печений хліб. Торгували в основному на місцевому ринку та по ярмарках різних міст Гетьманщини. Одним з таких

¹ Там само, арк.42.

² Там само, арк.26зв.

³ Там само, арк.1-81.

досить успішних купців був Родіон Масленніков, який торгував: «в Малороссии, а наиболее в городах Харькове, Ромне, Сумах, в местечке Густини по малому числу: рыбою, лошадыми и разным скотом. Капиталу своего имеет на 100 руб.».¹

Більшість домогосподарств, які займалися цим видом господарської діяльності, володіли невеликими капіталами. За нашими підрахунками, їх було 16 – 43,3 %. Їм належала незначна частка капіталу – 15,8% (385 крб.), і проживало багато слобожан – 106 осіб (39%). Власниками капіталів середніх розмірів було 11 (29,7%) домогосподарств, їм належало 550крб. – 22,6%. Населення цих домогосподарств було дещо меншим, ніж у попередній групі – 91 особа (33,5%). Група заможних купців за чисельністю була майже така, як і середніх – 10 господарств (27%). Вони мали найбільше грошей – 1500 крб. (61,6%) і найменше мешканців – 75 (27,5%) осіб.

Тепер визначимо, як і в попередніх випадках, наскільки рівномірно розподілялися матеріальні блага між різними категоріями населення. Нагадаємо, що у слободі Климовій землі розподілялися між двома групами домогосподарств – бідняцькими і середняцькими, „великих” землевласників у слободі не було. Отже, коефіцієнт Лоренца для розподілу орних наділів становив:

$$L = \frac{(78,8 - 91,8) + (21,2 - 8,2)}{2} = \frac{13 + 13}{2} = 13.$$

За числом коней:

$$L = \frac{(35,5 - 52,6) + (33,1 - 23,8) + (31,4 - 23,6)}{2} = \frac{17,1 + 9,3 + 7,8}{2} = \frac{34,2}{2} = 17,1.$$

Для розподілу капіталу:

$$L = \frac{(15,8 - 39) + (22,6 - 33,5) + (61,6 - 27,5)}{2} = \frac{23,2 + 10,9 + 34,1}{2} = \frac{68,2}{2} = 34,1.$$

Отриманий результат вказує на незначне, у порівнянні з попередньою слободою, соціальне розшарування за основними видами багатства і на

¹ Там само, арк.24.

досить велике серед власників капіталів. Очевидно, слід зауважити, що коефіцієнт засвідчив відносно рівномірний розподіл незначної кількості землі і коней між соціальними групами і нерівномірний розподіл капіталу.

Найбільш населеною старообрядницькою слободою були Клинци, де проживала 1301 особа. Найбільшою була і кількість домогосподарств – 233, з яких більшість – 142 – були безвірними хатами, 91 – дворами. Населення розподілялося між цими типами домогосподарств майже порівну, хоча незначна перевага була за безвірними хатами.

Орної землі, якщо врахувати населеність слободи, було небагато – 202,5 четверті. На господарство припадало по 0,9 четверті, а на особу – по 0,2. Це було дещо більше ніж у Климовій, але не набагато. Розподіл землі мав свої особливості. Переважна більшість слобожан були безземельними і відповідно належали за цим критерієм до бідної категорії населення. Домогосподарств, які зовсім не мали землі, ми нарахували у слободі аж 180, що становить 77,3% від їх загальної кількості. У них мешкала і переважна більшість населення – 877 осіб, що становило 67,4% усіх жителів Клинцив. Ще однією особливістю слід вважати те, що розміри найменших наділів, на відміну від решти старовірських поселень, становили 2 четверті. Середняцьких господарств нараховувалося 41 – 17,6%. На них припадала і основна маса земель – 132,5 четверті, що становило 65,4% всієї оранки. У цих домогосподарствах проживало 311 (23,9%) осіб. Заможних домогосподарств відповідно було найменше – 12 (5,1%), їм належало 70 (34,6%) четвертей землі і жило 113 (8,7%) осіб.

Найбільшими у цій категорії були господарства, які володіли 7 четвертями. Таких було лише 3: домогосподарство Савелія Горячкіна¹, домогосподарство Івана Кулакова² та домогосподарство Логіна Кузьміна³. Характерно також, що мешканці всіх цих, не найбільш заселених

¹ Там само, спр.117, арк.152.

² Там само, арк.164зв.

³ Там само, арк.181.

домогосподарств займалися торгівлею. Зокрема, Логін Кузьмін торгував у слободі Клинцях: «скупая рыбу вялую, соль, сало [...] отвозит в малороссийские города по ярмаркам и продаёт. Скота у него: конь один, корова одна. На консистенцию дает в год по 1 руб. Своих денег имеет 50 руб., на кредит берёт на 50 руб.»¹ Іван Кулаков торгував милом, експортуючи його в: «в Полскую область и в Пруссию чрез указанные пограничные таможи и продает. Капиталу собственного имеет на 100 рублев.»², а Савелій Горячкін скуповував і продавав дьоготь та рогожі. Він теж мав, хоча й невеликий – 10 крб, але власний капітал.³

Забезпеченість слободи кіньми була не набагато кращою, Так само, як і в ситуації з землею, більшість домогосподарств належала за цим критерієм до незаможних. Їх виявилось 195 – 83,7%. У їхньому володінні перебувало 62 (41,9%) коней і проживало 966 (74,3%) слобожан. Середняцькими слід вважати 31 домогосподарство – 13,3%, їм належало 62 (41,9%) коней і мешкало 242 (18,6%) особи. Найменше було багатих господарств – 7 (3%). Вони концентрували навколо себе 24 (16,2%) коней і 93 осіб – 7,1%. Найбільше число коней – 5 було в домогосподарстві братів Семена та Йосипа Мильнікових, де проживало 17 осіб. Землі вони не мали зовсім, а здобували собі на прожиття виготовленням і продажем мила. Як видно з джерела, масштаби виробництва були доволі значними: «Все они Мыльныковы промысел имеют – варят и продают простое мыло, коего могут доставить в год пуд 600 и отпускают за границу в Польшу чрез указанные пограничные таможи також и отвозят в малороссийские города по ярмаркам и продают. Капиталу собственного имеет на 400 рублѐв».⁴

Розвиток промислів і торгівлі у Клинцях набув навіть більшого розмаху, ніж у Климовій. Джерело вказує на велике розмаїття ремесел,

¹ Там само, арк.181зв.

² Там само, арк.164зв.

³ Там само, арк.152.

⁴ Там само, арк.220.

поширених у слободі. Так, за його даними, Клишівські мешканці займалися виготовленням цегли, мила, ложок, безменів, саней та возів, теслярським і столярним промислом. Значного розмаху набуло шевське й кравецьке ремесло. За нашими підрахунками у слободі проживало щонайменше 12 шевців, 5 кравців, 6 іконописців, а також пекарі, різники, ковалі та представники інших спеціальностей¹. Таким чином, дані Румянцевського опису вказують на те, що слобожани мали чимало засобів для забезпечення себе продуктами харчування поза заняттям землеробством.

Цьому ж сприяла й торгівля, яка теж процвітала у Клишвах. За нашими даними, торгівлею займалося у слободі 38 домогосподарств з населенням 265 осіб, а сума капіталів, якими вони володіли, навіть з врахуванням розмірів слободи, була доволі високою і становила – 7900 крб.

Клишівські купці були присутні не лише на місцевому ринку, а торгували по малоросійських і великоросійських ярмарках, на території Речі Посполитої і Пруського королівства. Частка міжнародної торгівлі, на якій, власне, й створювалися великі капітали, була доволі високою. Зокрема, за нашими підрахунками, з 38 домогосподарств, які взагалі займалися торгівлею, 16 – 42% торгували в Речі Посполитій і Пруссії.

Асортимент товарів був надзвичайно широким. У опрацьованому нами списку цієї слободи зустрічаються такі товари: мило, сіль, риба, прядиво, рогожі, дьоготь, збіжжя, сало, лой, шкі, м'ясо, конопляне масло, печений хліб, пряники, калачі, шовк, ситець, сукно тощо². Найбільш популярними товарами були: мило, сіль, риба й сало.

Розподіл домогосподарств за наявним капіталом свідчить про ще одну особливість слободи Клишів – більшість купців володіли значними сумами грошей – від 100 до 1000 крб. За цим критерієм до дрібних торгівців, які торгували в основному на місцевому слобідському ринку, належало лише 4

¹ Там само, арк.112-255.

² Там само.

домогосподарства, що становило 10,5%. Сума капіталу теж була незначною – 60 крб. (0,8%), а число мешканців цих домогосподарств становила 30 осіб (11,3%). Середніх домогосподарств теж було небагато – 9 (23,7%), вони володіли капіталом у 450 крб. (5,7%) і нараховували 50 мешканців (18,9%). Найбільшою була група заможних купців. Таких домогосподарств було 25 (65,9%), вони володіли капіталом у 7390 крб. (93,5%) і об'єднували 185 осіб (69,8%).

Найбільшими були капітали у 1000 крб. Таких домогосподарств було лише троє. Характерно, що всі вони були створені у різний спосіб. Так, зокрема, Василь Гатілін створив свій капітал, торгуючи на місцевому ринку. У джерелі про його господарську діяльність сказано: «торгуєт: в слободі Клинцах покупаєт и продаєт озимой и яровой хлеб, також соль, рыбу, циновки и рогожи. Капиталу собственного имеет на 1000 рублѣв».¹ Інший багатий купець Василь Аксьонов займався транзитною торгівлею: «покупаєт конопляное масло бочек по [...] отвозит в Малороссию и к Сечи Запорожской. Отголь возит соль, рыбу и отвозя за границу в Полскую область чрез указанные таможни и продпѣт. Собственного капитала имеет на 1000 рублѣв»². А Єрмолай Востряков торгував милом на ярмарках в Гетьманщині і в Речі Посполитій. Крім того він торгував з російськими купцями прядивом, якого збував до 1000 пудів на рік³.

Отже, як бачимо, торгівля у слободі досягла значного розвитку. За цим показником Клинці випереджали усі інші „описні слободи”. На нашу думку, на підставі проведеного вище аналізу, можна говорити про те, що за своїм характером Клинці були не аграрним поселенням, а промислово-торгівельним.

¹ Там само, арк.187зв.

² Там само, арк.192.

³ Там само, арк.198зв.

Як і в попередніх випадках, розглянемо наскільки рівномірно розподілялися матеріальні блага між мешканцями цього населеного пункту. Спершу визначимо коефіцієнт Лоренца для розподілу земельних наділів:

$$L = \frac{(0 - 67,4) + (65,4 - 23,9) + (34,6 - 8,7)}{2} = \frac{67,4 + 40,5 + 25,9}{2} = \frac{131,1}{2} = 65,55.$$

Потім для забезпечення кіньми:

$$L = \frac{(41,9 - 74,3) + (41,9 - 18,6) + (16,2 - 7,1)}{2} = \frac{32,4 + 23,3 + 9,1}{2} = \frac{64,8}{2} = 32,4$$

І насамкінець для наявності капіталів:

$$L = \frac{(0,8 - 11,3) + (5,7 - 18,9) + (93,5 - 69,8)}{2} = \frac{10,5 + 13,2 + 23,7}{2} = \frac{47,4}{2} = 23,7$$

Отже, як бачимо, найбільш нерівномірно між мешканцями слободи були розподілені орні наділи і коні. Капітал в середині групи слобідських торгівців був розподілений значно рівномірніше, ніж інші еквіваленти суспільного багатства.

Слобода Лужки нараховувала 824 жителі й 107 домогосподарств. Переважна більшість населення – 634 особи – жила у 66 дворах, середня населеність яких становила 9,6 особи. Безвірних хат, відповідно, було 41, з населенням – 4,6 особи. Землі в цій слободі було дещо більше ніж у Клинцях – 285,5 четверті. На одне господарство припадало по 2,7 четверті, а на особу – по 0,3. Розподіл домогосподарств за володінням землею вказує що відсоток бідних домогосподарств, хоча й набагато менший, ніж у Клинцях, але теж чималий – 46,7% (50 господарств). Їм належала незначна частка землі – усього 4,3% (12,4 четверті), а число мешканців становило 266 осіб, або 27,4% від загальної кількості населення. Частка середняцьких господарств була меншою і становила 36,4% – 39 домогосподарств, а частка землі, якою вони володіли була набагато більшою – 42,8%, що рівнялося 122,2 четверті. Мешкало в них 308 осіб – 37,4%. Заможних домогосподарств було найменше – 18 чи 16,9%. Їм належало найбільше земель – 150,9 четверті (52,9%). Число мешканців становило 290 осіб, або 35,2%, що, як бачимо, перевищувало число жителів бідняцьких домогосподарств.

За кількістю коней Лужки поступалися лише слободі Єленці – одному з найбільших старообрядницьких поселень регіону. Усього їх було 250 голів – на одне господарство припадало по 2,3 коня, а на особу – по 0,3. Бідних домогосподарств за цим критерієм було 43, або 40,1%. На них припадало 18 коней (7,2%), а число мешканців становило 195 осіб (23,7%). Число середняцьких було не набагато більшим – 25 (23,4%). Вони володіли 50 кіньми (20%) і мали 175 мешканців – 21,2%. Заможних господарств виявилось більше, ніж середняцьких – 39, а їхня частка становила 36,4%. Їм належала найбільша кількість коней – 182, або 72,8%. Там же проживала й переважна більшість слобідських мешканців – 454 особи (55,1%).

Отже, у першому випадку найбільшу групу становили середняки, а в другому – заможні домогосподарства. Розглянемо тепер, наскільки рівномірно в Лужках розподілялися матеріальні блага і спершу з'ясуємо коефіцієнт Лоренца для забезпечення господарств землею:

$$L = \frac{(4,3 - 27,4) + (42,8 - 37,4) + (52,9 - 35,2)}{2} = \frac{23,1 + 5,4 + 17,7}{2} = \frac{46,2}{2} = 23,1,$$

а потім для забезпечення кіньми:

$$L = \frac{(7,2 - 23,7) + (20 - 21,2) + (72,8 - 55,1)}{2} = \frac{16, + 1,2 + 17,7}{2} = \frac{35,4}{2} = 17,7.$$

Як бачимо, обидва показники значно менші, ніж у вищерозглянутій слободі, а коні розподілялися майже рівномірно, що свідчить про відсутність значної соціальної диференціації у цьому населеному пункті.

Найменшим за числом домогосподарств серед старообрядницьких поселень була слобода Чуровичі, в якій нараховувалося лише 8 дворів і 13 бездвірних хат. Число мешканців було відносно невеликим – 242 особи. Більшість із них проживала у дворах, які у порівнянні з іншими населеними пунктами виглядають аж занадто перенаселеними. Лише в одному випадку в дворі нараховувалося менше 10 жителів. Це був двір, у якому проживала родина Олексія Верховіна, що за своєю структурою була простою нуклеарною сім'єю, яка складалася з батьків – Олексія з дружиною

Василисою та п'ятьох їхніх дітей¹. У середньому ж на 1 двір припадало по 18,1 особи.

Однією з структурних особливостей дворів слободи Чуровичі було те, що в них не завжди проживали родичі, як у більшості інших населених пунктів. Досить часто це були сім'ї, не пов'язані жодними родинними зв'язками, або й такі, що не були рівноправними у користування майном. Останніх називали у джерелі словом «пожилец», що, за твердженням В. Даля означає постояльця, або робітника². У нашому випадку цей термін вжито, очевидно, у першому значенні, оскільки такі родини мали власну худобу.

Найбільшим був двір, у якому жило 32 особи. Складався від з двох родин, одна з яких – Петра Фастова, була простою, до якої входили господар з дружиною і восьмеро їхніх дітей, а друга – вдівця Івана Первачова являла собою класичну трипоколінну батьківські сім'ю. Кожна з цих родин, рідко притаманна для всіх дворів у цій слободі, худобою володіла окремо, а земля, судячи з запису у джерелі, перебувала у їхній спільній власності³. Одного разу зустрічаємо пряму вказівку на приналежність землі дворові, а не родинам, які у ньому мешкали: «всем двором, во всех трех сменах, высевают ржи на 7 четвертей».⁴

Як і в слободі Зибкій, орні наділи належали виключно дворам, мешканці яких жили, судячи з інформації в Румянцевському описі, виключно землеробством, тоді як мешканці безвірних хат здобували собі прожиток роботою за наймом. Відносно них у джерелі вказується: «кормится з заработков»⁵. Ні промислами, ні торгівлею мешканці Чуровичів не займалися. Виключення становив лише Андрій Новиков, про якого сказано,

¹ Там само, арк.92.

² Даль В. Указ. соч. – Т.3: П-Р. – С.222.

³ ЦДАК України, ф.57, спр.117, арк.99-99зв.

⁴ Там само, арк.93зв.

⁵ Там само, арк.92-азв.

що він, на відміну від решти своїх односельчан, «питається з ремесла малярського».¹

Орних земель, у порівнянні з іншими старообрядницькими поселеннями, слободі належало найменше – лише 43 четверті. Навіть менша від неї за числом мешканців слобода Деменка мала удвічі більше землі. За забезпеченістю цим видом суспільного багатства слобідські домогосподарства розподілялися таким чином: бідняцькими слід вважати 13 домогосподарств – 61,9% від загального числа, які зовсім не мали землі й нараховували 98 осіб, частка яких у загальній чисельності населення була доволі значною – 40,5%. Тобто всі мешканці безвірних хат були бідняками. Середняцьких було лише 2 домогосподарства – 9,5%, вони мали 6 четвертей (14%) землі, по 3 четверті на господарство, і мали 20 осіб (8,3%) мешканців. До заможних відносяться 6 господарств (28,6%), які володіли 37 четвертями землі (86%) й нараховували 124 мешканці (51,2%).

Коней у слободі теж було небагато – 48 голів. Основна їх частина розподілилася виключно між дворами. Лише 5 бездвірних хат мали коней. З них 1 домогосподарство мало двох коней, а решта – по одному. Найбільше цих тварин – аж 10, – було в домогосподарстві, де мешкали не пов'язані між собою три рівноправні групи родичів².

Найбільшу групу, за цим критерієм, становили бідні домогосподарства – 12 (57,1%). Вони мали 5 коней (10,4%) і 95 мешканців – 38,2%, Середняцькими були лише 2 домогосподарства (9,5%), в яких знаходилося 4 коней (8,3%) та 16 мешканців – 6,4%. Заможних господарств було 7 (33,3%), коней у них – 39 (81,3%), а мешканців – 138 (55,4%).

Отже, в обох випадках найбільшими були дві крайні групи, що вказує на відносно значну соціальну стратифікацію. Це ж підтверджується і коефіцієнтом Лоренца, який для розподілу земель становив:

¹ Там само, арк.96-азв.

² Там само, арк.93-93зв.

$$L = \frac{(0 - 40,5) + (14 - 8,3) + (86 - 51,2)}{2} = \frac{40,5 + 5,7 + 34,8}{2} = \frac{81}{2} = 40,5,$$

а для розподілу коней:

$$L = \frac{(10,4 - 38,2) + (8,3 - 6,4) + (81,3 - 55,4)}{2} = \frac{27,8 + 1,9 + 25,9}{2} = \frac{55,6}{2} = 27,8$$

Останньою в нашому спискові є слобода Шеломи, яка, за своїм характером, як і Чуровичі, була аграрним поселенням. За числом мешканців Шеломи належали до слобод середнього розміру. Там, на час створення перепису, проживало 516 осіб і нараховувалося 156 домогосподарств – 26 дворів і 27 бездвірних хат. Населенішими традиційно були двори – 412 осіб, по 15,8 особи на двір, тоді як у хатах жило 104 особи – по 3,9 на одне домогосподарство.

Слободі належало 156 четвертей землі, які, як і в попередньому випадку, були розподілені лише між дворами. Причому особливістю цього розподілу було те, що на один двір, незалежно від числа населення, припадало по 6 четвертей. Так же рівномірно були розподілені й сіножаті, яких на один двір припадало по 10 возів. Ймовірно, що розподіл земель і угідь проводився у слободі не за чисельністю населення, а порівну на двір. Можна припустити також, що перерозподіл земель у слободі взагалі не здійснювався, оскільки розміри наділів були однаковими і в тих дворах, де жило 27 осіб – домогосподарство Івана Кудрявцова¹, і в тих, де – лише 5 – домогосподарство вдови Фекли Яковлевої².

У зв'язку з цим за наявності земель домогосподарства ділилися лише на дві групи – бідних та заможних. Відповідно бідними слід вважати 27 домогосподарств, це були бездвірні хати, а багатими двори – 26. Бідняки, яких налічувалося 106 осіб (20,5%), взагалі не мали землі, а багатим відповідно належала вся оранка – 156 четвертей 100%. Їх було більше 410 осіб – 79,5%.

¹ Там само, арк.65.

² Там само, арк.67.

Ситуація з кіньми значною мірою схожа на попередню. У Шеломах їх було 96. Показово, що всі вони, правда не так рівномірно як земля, розподілялися між дворами, мешканці безвірних хат, з невідомих причин, чомусь такої худоби не мали. Як і в попередньому випадку, усі хати потрапили в категорію бідняків. Середняків було 6 домогосподарств – 11,3%, у них було 12 (12,5%) коней і жило 63 особи – 12,2%. Багатих було 20 домогосподарств – 37,7%, у них 84 коня (87,5%) і жило 347 осіб – 67,3%.

Інших занять крім, землеробства слобожани не мали. У документі лише двічі зафіксовані особи, які займалися промислами та ремеслами. У першому випадку, відносно мешканця першого слобідського двора Івана Носова доволі невизначено говорилось: «промысел имеет»¹. Інші ремісники, брати Парфен та Федір Андрєєви, ідентифікувався доволі просто: «пропитание имеют з ремесла кравецкого»². Для більшості ж мешканців безвірних хат єдиним засобом для проживання, як і в Чуровичах, були заробітки. У джерелі про це записано в такий спосіб: «грунту пахотного и сенокосу, скота тако ж промысла не имеет, а питается з зароботков».³

Згідно коефіцієнту Лоренца, обидва еквіваленти багатства розподілялися між слобожанами однаково. Зокрема, коефіцієнт розподілу оранки становив:

$$L = \frac{(0 - 20,5) + (100 - 79,5)}{2} = \frac{20,5 + 20,5}{2} = \frac{41}{2} = 20,5,$$

а коефіцієнт розподілу коней виявився абсолютно йому тотожним:

$$L = \frac{(0 - 20,5) + (12,5 + 12,2) + (87,5 - 67,3)}{2} = \frac{20,5 + 0,3 + 20,2}{2} = \frac{41}{2} = 20,5.$$

Таким чином, у Шеломах соціальна диференціація простежується не лише між традиційними соціальними групами – бідні, середняки, багаті, але й між обома видами господарських одиниць, які існували у слободі.

¹ Там само, арк.54зв.

² Там само, арк.72зв.

³ Там само, арк.67зв.

Мешканці безвірних хат належали до бідних, а дворів – до середняків та заможних.

Тепер зведемо отримані нами коефіцієнти Лоренца в одну таблицю й розглянемо, у яких саме слободах рівень диференціації був вищим, а в яких можна говорити про відносну соціальну рівність (див. табл. 5.23).

Таблиця 5.23

Рівень розподілу матеріальних благ між соціальними групами „описних слобод” за коефіцієнтом Лоренца

Слобода	Кількість дворів	Число населення	Коефіцієнт Лоренца		
			За наявністю землі	За кількістю коней	За володіння капіталом
Воронок	120	1246	18,5	14,25	—
Деменка	25	153	9	11,3	—
Єленка	155	1021	12,8	15,9	32,1
Зибка	53	620	33,5	20,2	13,3
Злинка	143	786	37	22,4	53,7
Климова	144	1067	13	17,1	34,1
Клинці	233	1301	65,5	32,4	23,7
Лужки	107	824	23,1	17,7	—
Чуровичі	21	242	40,5	27,8	—
Шеломи	53	516	20,5	20,5	—

Проведений нами аналіз основних видів господарської діяльності слобод і забезпеченості їх матеріальними благами засвідчив, що старообрядницькі поселення Північної Гетьманщини можна умовно розділити на дві групи – аграрні та торгівельно-промислові. До першої слід

віднести: Воронок, Деменку, Лужки, Чуровичі та Шеломи. Основним заняттям мешканців цих слобод було орне землеробство, а додаткові засоби вони здобували роботою за наймом. У порівнянні з другою групою у цих поселеннях було значно менше домогосподарств і проживало менше старообрядців, а розподіл матеріальних благ між домогосподарствами був більш рівномірний. Найкраще виглядала у цьому плані слобода Деменка, у якій коефіцієнт Лоренца був найнижчим. Отже, рівень соціального розшарування у аграрних слободах був невисокий. Щоправда, треба відмітити особливу ситуацію, яка склалася у слободі Шеломах, де обидва види суспільного багатства були розподілені виключно серед одного типу господарств, незважаючи на число мешканців у них.

Господарська діяльність населення Єленки, Зибкої, Злинки, Климової та Клинцив носила промислово-торгівельний характер, що, на нашу думку, зіграло вирішальну роль при отриманні ними у 1782 р. статусу посадів¹. Рівень соціальної диференціації в цих старообрядницьких поселеннях був значно вищим. Найбільшу соціальну нерівність зафіксовано у слободах Клинци та Злинка – де розвиток промислів і торгівлі знаходився на значно вищому рівні. Щоправда, треба зазначити, повної нерівності в слободах нами не виявлено. Максимальне наближення до межі повної нерівності ми зафіксували у слободі Клинцях, де аналіз розподілу земель показав, що коефіцієнт Лоренца досягнув 65,5.

Для порівняння проаналізуємо ще й кілька українських сіл. Щоправда, необхідно зазначити, що ці поселення носили винятково аграрний характер. До того ж вони відрізнялися від старообрядницьких слобод ще й використанням тяглової сили волів, які були мало не в кожному домогосподарстві українців. Очевидно, що визначення розподілу

¹ Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини у 30,2VIII ст. (історико-демографічний аспект). – Полтава:АСМІ,2005. – С.79.

матеріальних благ за критерієм забезпечення кіньми, з огляду використання селянами волів, виглядає не зовсім коректним, тому розглядатимемо усі три види суспільного багатства: землю, коней і волів.

Розпочнемо з села Футор, у якому проживало 598 осіб. Там нараховувалося 53 домогосподарства, більшість із яких – 50 – були дворами. На них припадало 140 четвертей землі. У середньому – по 2,6 четверті на двір і по 0,2 на особу. За прийнятими нами критеріями бідних було 14, або 26,4% господарств, у яких проживало 99 осіб – 16,6% населення. На ці домогосподарства припадало лише 2,9 четверті землі – 2,1%. Дванадцять із них були повністю безземельними. Середняцьких господарств ми нарахували 25 – 47,2%, у них проживало 229 осіб (38,3%). Вони володіли 66,1 (47,2%) четвертями землі. Решта домогосподарств – 14 (26,4%) були заможними, їм належало найбільше – 71 четверть (50,7%) землі, що становило більше половини сільської оранки. У цих господарствах жило 270 осіб, тобто 45,1% населення села. Отже, основна маса населення села належала до двох крайніх груп – бідних і заможних, – 61,7%, що вказує на доволі значну соціальну диференціацію і нерівність.

Коней у сільських домогосподарствах було 105 голів, у середньому на домогосподарство припадало майже по 2 голови, а на особу – по 0,2. Бідних господарств, які зовсім не мали коней, або мали по одному коню, нараховувалося 23 – 43,4% від загальної кількості. У них проживала 181 особа – 30,3%, їм належало лише 8 коней, частка яких була дуже невеликою – 7,6%. Середняцькими за цим критерієм вважаються 14 домогосподарств – 26,4%, де нараховувалося 159 осіб – 26,6% і 28 коней – 26,7%. Решта – 16 (30,2%) господарств були заможними. Їм належало 69 (65,7%) коней і проживало 258 осіб – 43,1% населення. Цей критерій також вказує на значну нерівність, адже у крайніх групах проживало 73,4% населення.

Волів у сільських домогосподарствах було значно менше, ніж коней – 65 голів. На домогосподарство їх припадало по 1,2, а на особу – по 0,1. Бідняцьких господарств за цим критерієм у селі було більше половини – 30 (56,6%). У них проживало 223 особи, або 37,3% усього населення. Волів у таких домогосподарствах було всього лише 7 голів – 10,8% всього поголів'я. Середняцьких домогосподарств набагато менше – 16 (30,1%). Однак у них проживало дещо більше 236 селян – 39,5%, вони володіли мало не половиною волів – 32 (49,2%). Найменше – 7 (13,2%) домогосподарств вважалися за цим критерієм заможними. Їм належало 26 (40%) волів і проживало 139 осіб – 23,2 %.

Таким чином, в усіх трьох випадках розподіл матеріальних благ між окремими домогосподарствами вказує на доволі високий рівень соціальної диференціації. Перевіримо це за допомогою коефіцієнта Лоренца, який для розподілу земель становив:

$$L = \frac{(2,1 - 16,4) + (47,2 - 38,3) + (50,7 - 45,1)}{2} = \frac{14,3 + 8,9 + 5,6}{2} = \frac{28,8}{2} = 14,4.$$

Для розподілу коней був дещо вищим:

$$L = \frac{(7,6 - 30,3) + (26,7 - 26,6) + (65,7 - 43,1)}{2} = \frac{22,7 + 0,1 + 22,6}{2} = \frac{45,4}{2} = 22,7,$$

а для розподілу волів ще вищим:

$$L = \frac{(10,8 - 37,3) + (49,2 - 39,5) + (40 - 23,2)}{2} = \frac{26,5 + 9,7 + 16,8}{2} = \frac{53}{2} = 26,5.$$

За цими ж критеріями проаналізуємо й село Сушани, де в 18 дворах проживало 246 осіб. У середньому на один двір припадало по 13,7 особи. У їхньому розпорядженні знаходилося 126,7 четверті землі. У середньому на двір припадало по 7 четвертей, а на особу по 0,5 четверті. Причому повністю безземельних дворів не було зовсім. Розподіл землі в цьому селі вівся,

очевидно, не по дворах, а по людях, а тому не був рівномірним. Однак слід відмітити й те, що повністю безземельних дворів або таких, що попадали б у категорію бідняків, не було зовсім. Середняцькими слід вважати лише 2 домогосподарства, що становило 11,1%. У їхньому володінні знаходилося лише 6,3 четверті оранки – 5% і проживало 16 осіб – 6,5%. Решта домогосподарств були заможними. Їх відповідно нараховувалося – 16 (88,9%), у них було 120,4 (95%) четвертей землі і проживало 230 осіб – 93,5%.

Поголів'я коней у сільських домогосподарствах становило 50 голів, у середньому по 2,8 на двір і по 0,2 на особу. Всього 3 двори зовсім не мали коней і лише два по 1 коню. Отже, до категорії бідняків належало лише 5 дворів – 27,8%, вони володіли 2 кіньми – 4% і нараховували 52 жителі – 21,1%. Середняцькими вважалося 6 дворів – 33,3%, які володіли 12 кіньми – 24% і мали 89 мешканців – 36,1%. Заможними відповідно були 11 дворів – 61,1%. Їм належало 36 коней – 72%, і жило 105 мешканців села – 42,8%.

Волів у домогосподарствах села Сушани нараховувалося менше, ніж коней, усього 34. До категорії бідняцьких за наявності цієї робочої худоби треба віднести 5 господарств – 27,8%, з яких 4 їх зовсім не мали і в одному був лише 1 віл – 2,9%. У цих дворах проживало 39 осіб – 15,9%. Середняцьких домогосподарств було 9, що становило рівно половину усіх сільських дворів – 50%. Вони володіли 18 волами, або – 52,9% від загальної кількості. У цих дворах жило 116 осіб – 47,2% населення. Заможних у селі було лише 4 двори – 22,2%, їм належало 15 волів – 44,2% і проживала 91 особа – 36,9%.

Отже, в цьому за всіма трьома еквівалентами багатства більшими були середняцька й заможна група населення. Наскільки рівномірно розподілялися між ними матеріальні блага, проаналізуємо за коефіцієнтом Лоренца. Традиційно розпочнемо з забезпеченості землею:

$$L = \frac{(5 - 6,5) + (95 - 93,5)}{2} = \frac{1,5 + 1,5}{2} = \frac{3}{2} = 1,5.$$

Найбільш нерівномірно розподілялися коні:

$$L = \frac{(4 - 21,1) + (24 - 36,1) + (72 - 42,8)}{2} = \frac{17,1 + 12,1 + 29,2}{2} = \frac{58,4}{2} = 29,2.$$

Воли розподілялися набагато рівномірніше:

$$L = \frac{(2,9 - 15,9) + (52,9 - 47,2) + (44,2 - 36,9)}{2} = \frac{13 + 5,7 + 7,3}{2} = \frac{26}{2} = 13.$$

Таким чином, у селі Сушани матеріальні блага розподілялися набагато рівномірніше, ніж у попередньому населеному пункті.

На завершення розглянемо ще й село Шумилівку, в якому проживало 467 осіб і нараховувалося 24 двори. Ці домогосподарства виглядають найбільш населеними з усіх українських сіл. У середньому на двір припадало по 19,4 особи. У цьому селі було 169,3 четверті орної землі. На двір у середньому припадало по 7 четвертей, а на особу – по 0,4 четверті. За цим критерієм до бідняцьких можна зарахувати лише 1 домогосподарство (4,2%), де зовсім не було землі. У цьому дворі жило 7 осіб (1,5%), що входили до двох нуклеарних родин – Микити Георгієвого сина, що здобував собі на прожиття бондарським ремеслом та Петра Хомищенка, який жив з заробітків¹. Середняцьких було теж небагато – 4 двори (16,7%), вони володіли 12,9 четвертями землі – 7,6%. У цих господарствах проживало 56 селян, що становило 12% від всього населення. Переважна більшість домогосподарств відносились до числа заможних – 19 дворів, або 79,1%. Їм належала й основна маса землі – 156,4 четверті, що становило 92,4%. У цих дворах мешкало 404 особи, тобто 86,5% населення.

У Шумилівці нараховувалося 172 коней. У середньому на двір їх припадало по 7,2, а на особу по 0,4. Бідняцьких було лише 3 домогосподарства – 12,5%, на них припадав усього 1 кінь – 0,6% і 27 мешканців – 5,8%. Середняцьких дворів теж було мало – лише 2 (8,3%), їм

¹ ЦДІАК України, ф.57, оп.1, спр.114, арк.252зв., 253.

належало 4 коней – 2,3% і жило 34 особи – 7,3%. Отже, як бачимо, і за цим критерієм переважна більшість дворів відносилась до числа заможних. Показово, що й у цьому випадку їх виявилось 19 – 79,1% від загального числа. До них відносилось 167 коней (97,1%) і 406 осіб – 86,9%.

Волів у селі було набагато менше, ніж коней – 74. У середньому на двір їх припадало по 3,1, а на особу – по 0,2. За цим критерієм значно більше було бідняцьких домогосподарств, аж 9 – 37,5%. До них належали 3 (4,1%) воли і 131 особа – 28,1% населення. Середняцьких були лише 2 двори – 8,3%, на них припадало 4 воли – 5,4% і 37 селян – 7,9% від загального числа мешканців. Найбільшу групу й у цьому випадку становили заможні двори – 13 (54,1%). У них було 67 волів – 90,5% і жило 299 осіб – 64% населення.

Отже, за усіма трьома критеріями більшість населення належала до числа заможних. Наскільки рівномірно розподілялися ці матеріальні блага, знову розглянемо за допомогою коефіцієнта Лоренца, який для земель становив:

$$L = \frac{(0 - 1,5) + (7,6 - 12) + (92,4 - 86,5)}{2} = \frac{1,5 + 4,4 + 5,9}{2} = \frac{11,8}{2} = 5,9.$$

Для розподілу коней він був дещо вищий:

$$L = \frac{(0,6 - 5,8) + (2,3 - 7,3) + (97,1 - 86,9)}{2} = \frac{5,2 + 5 + 10,2}{2} = \frac{20,4}{2} = 10,2,$$

а для розподілу волів ще вищий:

$$L = \frac{(4,1 - 28,1) + (5,4 - 7,9) + (90,5 - 64)}{2} = \frac{24 + 2,5 + 26,5}{2} = \frac{53}{2} = 26,5.$$

Таким чином, розподіл матеріальних благ в проаналізованих нами українських селах вказує на невисокий рівень соціальної диференціації. Більшість населення, згідно перших двох, обраних нами критеріїв, проживала у заможних домогосподарствах, а згідно забезпечення третім еквівалентом суспільного багатства – волами, до середняцьких (див. табл. 5.24).

Таблиця 5.24

Соціальна стратифікація мешканців українських сіл (у %)

Села	Земля			Коні			Воли		
	Бідні	Середняки	Заможні	Бідні	Середняки	Заможні	Бідні	Середняки	Заможні
Футор	16,6	38,3	45,1	30,3	26,6	43,1	37,3	39,5	23,2
Сушани	—	6,5	93,5	21,1	36,1	42,8	15,9	47,2	36,9
Шумилівка	1,5	12	86,5	5,8	7,3	86,9	28,1	7,9	64

В старообрядницьких слободах бачимо дещо відмінну ситуацію (див. табл. 5.25).

Таблиця 5.25

Соціальна стратифікація мешканців „описних слобод” (у %)

Слободи	Земля			Коні			Капітали		
	Бідні	Середняки	Заможні	Бідні	Середняки	Заможні	Бідні	Середняки	Заможні
Воронок	17,6	53,8	28,6	24,9	28,6	46,5	—	—	—
Деменка	17	45,8	37,2	43,8	16,3	39,9	—	—	—
Єленка	12,8	—	87,2	35,9	46,2	17,9	76,5	13,3	10,2
Зибка	33,5	—	66,5	27,9	15,3	56,8	8,5	15,3	76,2
Злинка	70	23,3	6,7	62,4	26	11,6	38,6	41,4	20
Климова	91,8	8,2	—	52,7	23,8	23,5	39	33,5	27,5
Клинці	67,4	23,9	8,7	74,3	18,6	7,1	11,3	18,9	69,8
Лужки	27,4	37,4	35,2	23,7	21,2	55,1	—	—	—

Продовж. табл. 5.25

Чуровичі	40,5	8,3	51,2	38,2	6,4	55,4	—	—	—
Шеломи	20,5	—	79,5	20,5	12,2	67,3	—	—	—

Причому перш за все привертає увагу розбіжність між аграрними і торгово-промисловими поселеннями. Так, згідно забезпеченості орними наділами, суспільство аграрних слобод виглядає відносно рівномірним, оскільки у трьох з п'яти населених пунктів – Воронку, Деменці та Лужках, - найбільшу групу населення становили середняки, у одному випадку – слобода Шеломи, – майже 80% були заможними і лише у слободі Чуровичах найбільшими були крайні групи. За іншим критерієм – кіньми, ступінь соціальної диференціації значно вищий. Згідно з ним більшість мешканців старовірських поселень належала до двох крайніх соціальних груп. Найбільше середняків – 28,6% – бачимо лише у слободі Воронок.

Слободи торгівельно-промислового характеру демонструють іншу картину. Про певну соціальну рівність тут можна говорити лише відносно слободи Єленки, в якій за забезпеченістю землями майже все населення належало до заможної групи, а за наявністю коней – до середняків. У решті таких слобод більшість мешканців були представниками крайніх груп. Причому у Злинці, Климовій та Лужках переважна більшість слобожан за забезпеченням землями та кіньми вважалася бідняками. З іншого боку, значна промислово-торгівельна активність, яка простежується серед населення цих слобод, ймовірно, частково урівнювала цей розрив між соціальними групами, оскільки основні засоби до існування ці старообрядці здобували собі поза заняттям землеробством.

Якщо ж порівняти старообрядницькі слободи з українськими селами, то останні виглядають набагато одноріднішими в соціальному плані, що, на

нашу думку, пов'язано, як із аграрним характером їхнього суспільства, так і з кращим забезпеченням матеріальними благами.

5. 4. Становище жінки та статево-рольова система старообрядницької сім'ї

5.4.1. Становище жінки. У контексті дослідження проблеми шлюбу значної ваги набирає питання становища жінки в слобідських сім'ях та розподіл обов'язків між статями. Проаналізуємо ці питання, послуговуючись критеріями, запропонованими Дж. Келлі для визначення становища жінки у суспільстві. Для цього спробуємо встановити:

- рівень контролю над жіночою сексуальністю у порівнянні з чоловічою;
- місце жінки в економічній та політичній сферах, її доступ до власності і влади (формальної та неформальної); розподіл за гендерною ознакою різних видів робіт, а також можливості виходу жінки за визначені для неї соціумом межі;
- культурну роль жінки і доступ її до освіти;
- особливості гендерної ідеології та статево-рольової системи¹.

Нам уже доводилося торкатися першого питання у зв'язку з інститутом шлюбу. Попри бідність джерельної бази, все ж можна говорити про побутування у родині старообрядців традиційно патріархальних принципів. На це вказують, як мінімум, два факти – незначне число байстрюків та осудливий характер запису про них у документах. Характерно, що позашлюбні діти дуже часто проживали окремо від матерів: у сім'ях родичів, як вихованці у бездітних родинах, або як наймити (імовірно, підкинуті чи віддані самими ж матерями з метою приховати свій сором). Число підкидьків у слободах було незначним. У Румянцевському описі зустрічаємо лише двох осіб, позначених терміном «подкидьш». Щоправда, у проаналізованих нами реєстрах українських сіл особи цієї категорії не показані взагалі. Пояснень

¹ Келли Дж. Указ. соч. – С. 110.

цього факту, на нашу думку, може бути два – або їх там не було зовсім, що видається малоімовірним, або ж суспільство ставилося до проблеми жіночої сексуальності настільки осудливо, що вважало за краще не повідомляти про подібні випадки.

У першому випадку слово «подкидыш» вжито як вуличне прізвисько двадцятип'ятилітнього Якіма Воронова, мешканця слободи Шоломів¹. У другому випадку так поіменований дев'ятилітній вихованець сім'ї Іллі Полякова в слободі Злинка (взятий «вместо сына»²). Загалом же, за твердженням Ю. Гончарова, відмова матерів від своїх незаконнонароджених дітей була доволі поширеним явищем для всіх регіонів Росії³, що свідчить про традиційно осудливе ставлення суспільства до жіночої сексуальності.

Ми не маємо свідчень про ставлення старообрядської спільноти до позашлюбних стосунків чоловіків. Можемо хіба зауважити тривале перебування поза домом мешканців слобод внаслідок характеру їхньої економічної діяльності, що могло сприяти досить вільній сексуальній поведінці, до того ж патріархальне суспільство назагал толерувало чоловічу сексуальність. Втім, не варто нехтувати релігійними особливостями старообрядського соціуму, що сприяли культивуванню аскези обома статями.

Промовисту характеристику загального ставлення до жінки в поселеннях малоросійських старовірів містять прислів'я, записані А. М. Поповою: «курица не птица, баба не человек» або «кобыла не лошадь баба не человек».⁴ Сприйняття старообрядницькою спільнотою Гетьманщини жінки

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.117, арк..72.

² Там само, спр.116, арк.564.

³ Гончаров Ю. М. Женщины фронта: сибирячки в региональном социуме середины XIX — начала XX в. //

<http://www.zaimka.ru/08_2002/goncharov_siberians/>.

⁴ Попова А.М. Семейские (забайкальские старообрядцы) // Бурятияведение. – 1928. - № 1-3 (5-7), - С 16. Використання фольклору старовірів Забайкалля для характеристики ситуації на території Північної Малоросії видається нам цілком виправданим через те, що предки забайкальців були виселені з цієї території у другій половині. XVIII ст. (Дет. див.: Болонев Ф.Ф. Указ. соч.).

як особи нижчого ґатунку впливало і на її самооцінку, про що свідчить інший запис, зроблений у тому ж населеному пункті: «...наше – бабье дело, ково мы, ну, ково с бабы спрашивать?». ¹ Таке становище жінки цілком відповідало загальній ситуації у середовищі російського селянства, де родинні стосунки будувалися на принципах „Домострою”. За твердженням В.Іваницького, старообрядці були саме тією категорією населення, якій чи не найбільше пасували ці правила², за якими керівництво всіма сторонами сімейного життя перебувало в руках голови родини. Його накази були беззаперечними, а непослух передбачав неминуче покарання, нерідко тілесне. Утвердження в російському селянському середовищі принципів Домострою відносно покарання дружин, на нашу думку, засвідчують і прислів'я, записані В.Далем: «Жену не бить – и милу не быть», «Бей жену к обеду, а к ужину опять (без боя за стол не сядь)!»), «Чем больше жену бьеш, тем щи вкуснее» та ін ³.

Головним обов'язком дружини вважалася організація сімейного побуту й турбота про дітей. Отже, становище жінки у родині було підневільним, а інколи її життя виливалось у суцільне страждання⁴, що, однак, не свідчить про конфліктний характер стосунків між подружжям. Загалом ставлення до жінки в російській сім'ї було цілком шанобливе, а незрідка вона мала і значний вплив на чоловіка. Про це ж свідчить і вищезгадана А.М. Попова: «Жена, относясь с уважением и с почтительным страхом к своему «хозяину», во многих вопросах имеет громадный вес, да и нельзя иначе: ведь весь дом лежит на руках женщины и от ее желания, умения и хозяйской сметки зачастую зависит благосостояние дома. Кроме того, на женщине

¹ Попова А.М. Указ. соч., С.16.

² Иваницкий В. Русская женщина в эпоху «Домостроя» // Обществ. науки и современность – 1995. - №3. – С.161.

³ Даль В.И. Пословицы русского народа: В 2 т. – СПб.; М.: М.О.Вольф.,1879: Т.1. – С.440.

⁴ Пушкарева Н.Л. Женщина в русской семье X – XX века // Русские. / Отв. ред. В. А. Александров и др. – М.: Наука, 1999. – С. 458.

всецело лежит воспитание детей, и тут она уже имеет большое право, и часто муж уступает в этих вопросах жене. Но не смотря на это, женщина никогда не выкажет того, что она имеет какое-то значение в доме, наоборот, она всегда ссылается на мужа»¹. Особливо це стосувалося дружин голів складних родин, так званих „большух”, які користувалися майже необмеженою владою стосовно дітей та інших жінок – невісток, дочок і онук². «На большухе у русских лежит домашнее хозяйство. Она распоряжалась женщинами, распределяла между ними работу, держала ключи от кладовых и амбаров и вообще наблюдала за домашним хозяйством» – зазначає В.Ю. Лещенко³.

Крім того, на її становище великою мірою впливав характер економіки регіону проживання. В „описних слободах” Стародубщини бачимо доволі значний розвиток різноманітних промислів та торгівлі, заняття якими вимагали частих і тривалих від’їздів чоловіків. За спостереженням Б.Г. Плющевського, така ситуація не лише збільшувала значення жіночої праці у господарстві, а й призводила до зростання ролі жінки у сім’ї⁴. Підтвердженням цієї тези є той факт, що вдови в Румянцевському описі фіксуються як глави домогосподарств навіть за наявності дорослих і жонатих синів. У п’яти слободах нараховується близько п’ятдесяти таких випадків проти чотирьох, де матері показані при дітях⁵. Поширення таких випадків, в умовах суворо патріархальної і патріліїної організації російської родини, могло зумовлюватися тим, що середній розмір складної сім’ї у слободах був дещо меншим, ніж в інших регіонах, і відповідно меншим був відсоток дорослих чоловіків здатних очолювати домогосподарства⁶. Подібне ж явище,

¹ Попова А.М. Названа праця. – С.16.

² Пушкарева Н. Л. Женщина в русской семье: традиции и современность // Семья, гендер, культура. Материалы междунар. конференций 1994 и 1995 гг. / Ред. Тишков В.А. – М.,1997. – С.190.

³ Лещенко В.Ю. Указ. соч. – С.69.

⁴ Плющевский Б.Г. Указ.соч., С.175.

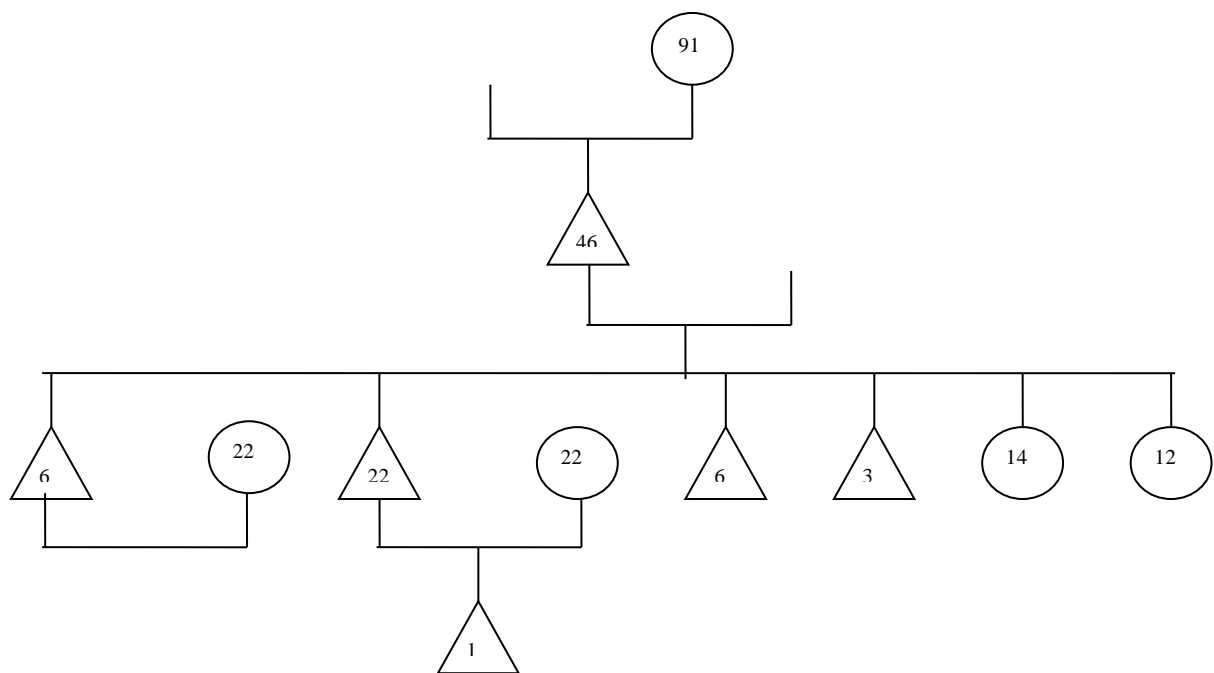
⁵ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.116, арк.1зв., 75, 76, 639зв.

⁶ Миттераурер М., Каган А. Указ. соч., С.54 -55.

але в значно менших масштабах, зустрічається й в українських селах регіону¹.

Показово, що вдови записані на чолі родини навіть тоді, коли їхній вік перевищував 70 років, а стан здоров'я був поганим², тобто за обставин, які свідчать радше про їхню символічну владу над членами родини, а не про безпосереднє управління домогосподарством. Отже, саме дружина глави родини за його відсутності, викликані економічними потребами чи смертю, брала на себе всі повноваження по управлінню домогосподарством і владу над членами сім'ї.

Яскравим прикладом цього може, на нашу думку, слугувати родина вдови Федори Долгової (див. мал.5.13).

Мал. 5.13 Домогосподарство вдови Федори Долгової

Як бачимо зі схеми, незважаючи на те, що у складі родини було ще троє дорослих чоловіків – Федорин син Василь (46 років), теж удівець,

¹ ЦДІАК України. – Ф.57, оп.1, спр.116, арк. 203 – 699.

² Там само, спр.117, арк.142зв., 160зв.,209зв.

батько шести дітей та двоє дорослих жонатих онуків – Василь (25 років) і Матвій (22) роки, на чолі домогосподарства знаходилася 91-літня вдова.

Така позиція жінки забезпечувалася також і її добрим майновим становищем в родині, яке, за твердженням Н.Л. Пушкарьової, було характерним для російської жінки в цілому¹. Вона могла володіти як рухомим, так і нерухомим майном. Із початку XVIII ст. за представницями вищих станів законодавчо було закріплене право на частину батьківської спадщини, а весільний посаг вважався їхньою власністю². Така практика була поширена і в інших соціальних групах³. Зокрема, підтвердженням усталених майнових прав жінки-старообрядки досліджуваного нами регіону є матеріали засідань Клинцівської ратуші. На одному з них розглядалася справа, розпочата дівцею Анною Яковлевою проти свого брата Василя про привласнення ним належної їй («по закону следуемой») третьої частини батьківської спадщини⁴. Цей випадок також є підтвердженням процесуальної дієздатності жінки, можливості для неї особисто відстояти у суді власні інтереси, а інколи – й інтереси своїх дітей. Зокрема, інша справа засвідчує ініціативу вдови Матрони Німчинової у судовому залагодженні суперечки між її чотирма синами, котрі не могли дійти згоди щодо розподілу спадщини⁵. Хоч ці записи хронологічно (1829 р.) трохи виходять за рамки нашого аналізу, однак нам видається можливим використати їх, зважаючи на консервативність сфери звичаєвого права.

Тож навіть загалом бідний джерельний матеріал дає підстави твердити, що, попри залежне становище жінки від свого чоловіка та обмеженість її рамками дому, вона відігравала доволі значну роль у домогосподарствах

¹ Пушкарева Н. Л. Женщина в русской семье: традиции и современность. – С.188.

² Цатурова М. К. Указ. соч., С.25.

³ Детальніше про майнові права жінок в російських селянських родин див.: Лещенко В.Ю. Указ соч., С.129 – 132.

⁴ Государственный архив Брянской области. – Ф.143, оп.1, д.20, л.63об.

⁵ Там же, л.89об.

„описних слобод”. Статус жінки обумовлювався як особливостями економіки мікрорегіону, так і традиціями життєвого устрою в цілому. Відсутність жінки в політичній сфері, у формальних владних відносинах „описних слобод”, загалом відповідала ситуації в усій імперії.

Рівень грамотності серед жінок-старообрядок був доволі високим. На думку І. Кремлевої, це пояснюється прагненням старовірів виховувати дітей як переконаних прихильників віри, що вимагало отримання ними бодай елементарної освіти¹. Інформація, надана директором училищ Чернігівської губернії попечителю Київського учбового округу (жовтень 1863 р.), свідчила про існування у середовищі старообрядців своєрідної освітньої системи. „Майстри”, а частіше „майстрині”² (здебільшого дівки і вдови), набирали собі по 5 — 10 учнів, яких вчили читати, а інколи й писати. Училися за церковними книгами старого друку: слов’янською граматиною, псалтирем та часословом. Термін навчання не перевищував 3-х років.

Серед них були й особи, що відрізнялися високим професіоналізмом. На навчання до них віддавали своїх дітей не лише мешканці Стародубщини, а й старообрядці з більш віддалених регіонів. Зокрема, за свідченням М.І. Лілеєва, у 1768 р. селянин Никифор Машоєв привіз до слободи Клинци двох свої доньок і сина з Севського повіту. Навчатися грамоті вони мали у відомих „майстринь” – черниць Єфросинії та Іраїди. У числі їхніх учнів були діти й з більш віддалених регіонів, зокрема з Москви.³

У Румянцевському описі теж зафіксовані особи, які навчали дітей грамоті, але ними були чоловіки. Так, у слободі Зибкій навчанням дітей

¹ Кремлева И.А. Старообрядчество // Русские. / Отв. ред. В. А. Александров и др. – М.: Наука, 1999. – С.716. Про систему освіти у старовірів Стародубщини див. також: Леонтьева С.И. Обучение грамоте в старообрядческой среде ветковско-стародубовского региона.//Старообрядчество как историко-культурный феномен /Материалы междунар. науч.-практ. конференции (Гомель, 27-28 февр. 2003 г.). – Гомель:ГГУ, 2003. – С.150 – 156.

² ЦДІАК України. – Ф.707, оп.26, спр.258, арк.45.

³ ІР НБУ ім. В. І. Вернадського. – Ф.127, спр. 49, арк..5.

займалися брати Костеріни¹, у Клинцях – Кузьма Карташов². Зауважимо, що Румянцевський опис взагалі не фіксує жіночих занять.

Загалом серед жінок-старообрядок грамотними була третина. Про значно вищий рівень жіночої грамотності у старообрядницьких поселеннях, аніж серед православних, свідчить загальноросійський перепис населення 1897 р. За його даними, грамотність старообрядок Чернігівської губернії становила 14,3%, тоді як православних жінок – 5%³. Цілком імовірно, що за століття цифри могли змінитися, однак безумовним є настанова старообрядців на оволодіння дітьми, незалежно від статі, бодай навичками читання Святого Письма, що не могло не впливати на загальні показники грамотності. І.Кремлева вважає, що жінки були осердям старообрядництва, про що свідчать слова представника православного духовенства: «Где есть такие женщины, никакой священник не сладит с расколом»⁴.

5.4.2. Статеворольова система. Мала забезпеченість спеціальними джерелами (а подеколи і повна їхня відсутність) щодо ряду питань, дотичних до сфери приватного, зокрема, і щодо розподілу обов'язків між жінкою і чоловіком, змушує дослідника інтенсифікувати можливості непрямих джерельних свідчень та методологічного інструментарію історика. Тож скористаємося пропозицією Г. Вігельмана, який вивів залежність розподілу обов'язків у селянському господарстві від таких факторів:

- наближеність виду діяльності до центру економічних інтересів, характеристика його як професії та пов'язаність з регіональною торгівлею сприяє зростанню частки чоловіків, зайнятих на цих роботах;

¹ Там само. – Ф.57, оп. 1, спр.116, арк.288.

² Там само, спр.117, арк..220зв.

³ Первая всеобщая перепись населения Российской империи /Центр. стат. комитет. – СПб, 1905. – Т.48.: Черниговская губерния. –

⁴ Кремлева И.А. Указ. соч., С.716.

- складність використовуваних для роботи знарядь та машин сприяє більшій зайнятості в ній саме чоловіків;
- чим більшої затрати сил вимагає робота, тим вірогідніше, що вона буде виконуватись чоловіками;
- чим витонченіша, монотонніша робота, і чим більше спритності вона вимагає, тим вірогідніше, що її виконуватимуть жінки;
- чим більше господарство і чим більше робочої сили там зайнято, тим диференційованіша його організація у відповідності зі статевим поділом праці, й тим вірогідніше виконання головних робіт виключно чоловіками¹.

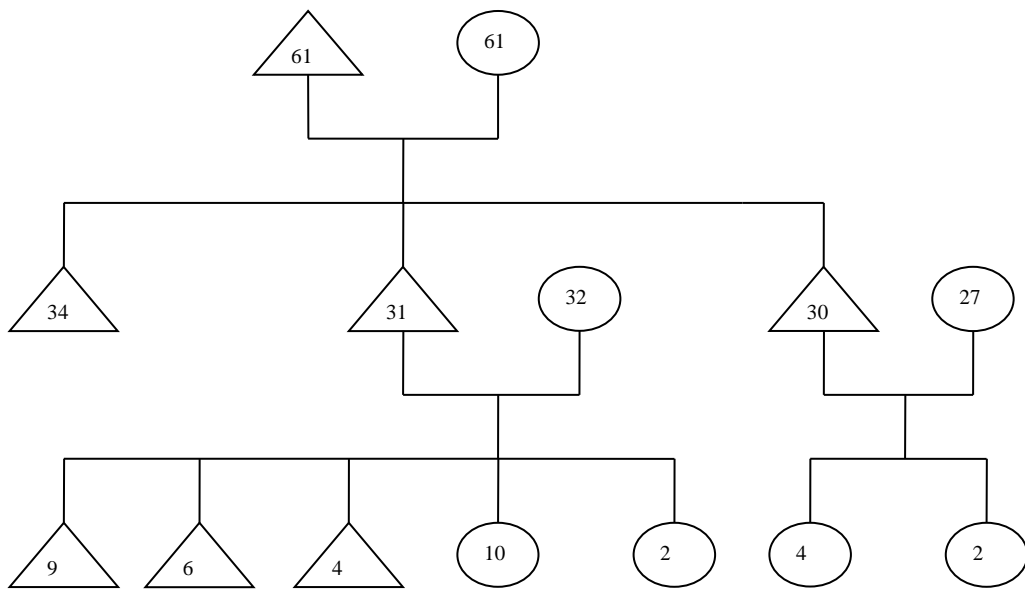
Аналізовані нами основні заняття старовірів здебільшого відповідають першому та третьому пунктам. Тож частка чоловіків у виконанні основних господарських робіт була домінуючою, що сприяло утвердженню їхньої панівної ролі у родині. Можна говорити про тотожність статевого розподілу обов'язків у сім'ях „описних слобод” і у російських селянських родинах більшості регіонів. Втім, коло жіночих робіт теж було доволі широким. Якщо врахувати специфіку слобідської економіки, значна частка у якій належала промислам та торгівлі, то жіночі заняття в старообрядських громадах, схоже, відповідали тому колу робіт, які визначила В.В. Гур'янова для селянок Тверської губернії: „1) роботи в домі, тобто приготування їжі, догляд за дітьми і членами родини, підтримка чистоти в домі; 2) догляд за городом; 3) догляд за домашньою скотиною; 4) польові роботи; 5) промислові і неземлеробські традиційно жіночі заняття: прядіння льону, овечої шерсті, ткацтво, в'язання, шиття, вишивання”.²

Спробуємо реконструювати частку жіночих робіт на прикладі окремих родин слободи Климової. Спершу розглянемо родину Якова Клімова, яка

¹ Зидер Р. Указ. соч., С.29.

² Гурьянова В.В. Роль крепостной крестьянки Тверской губернии в крестьянском и помещичьем хозяйстве второй половины XVIII века // Женщины. История. Общество: Сб. науч. тр. – Тверь, 1999. – Вып.1 – С.14.

нараховувала 14 осіб і за своїм типом була класичним прикладом складної патріархальної сім'ї (див. мал. 5.14). Крім господаря та його дружини Марії (обом по 61 року), вона включала трьох дорослих синів: Афанасія (34 роки), Федора (31 року) та Євдокима (30 років). Останні два мали власні сім'ї: Федір – дружину Марину (32 роки), трьох синів (Іван – 9 років., Іван – 6, Андрій – 4) та двох доньок (Авдотья – 10 та Лукерью – 2); Євдоким – дружину Федосію (27 р.) та двох доньок (Анісья – 4 і Федосія – 2) (див. схему 8). У розпорядженні цієї родини знаходився орний наділ площею в 1 четверть (близько 0,545 га¹), город², на 1 віз сінокісних угідь та домашня худоба (коней – 3, корів – 3, овець – 5, свиней – 2). Основні засоби для існування, згідно з джерелом, члени цієї родини здобували, наймаючись на виконання різних робіт – «пропитание имеет черною работою».³

Мал. 5.14. Домогосподарство Якова Клімова

¹ Визначено за: Грамм М.И. Указ. соч., С.194.

² Площа городу не вказана, але, очевидно, він був не більшим, ніж у сусідніх українських селах, тобто близько 2 четверяків (Див. ЦДІАК України. – Ф.57, оп. 1, спр.114.), тобто 0,14 га. (Грамм М.И. Указ. соч., С.194.)

³ ЦДІАК України. – Ф.57, оп. 1, спр.116, арк.43.

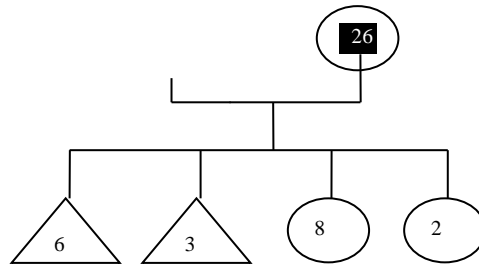
Як бачимо, дорослих жінок було три – свекруха (Марфа) та дві невістки (Марина й Федосія). Саме на їхні плечі лягав увесь тягар домашніх турбот. Лише приготування їжі, яку тоді вживали не менше трьох разів на день, для такої великої сім'ї було нелегкою справою. Значних зусиль вимагав і догляд за домом та дітьми, більшість з яких були ще зовсім малими. До цього треба додати догляд за городом та худобою, яку потрібно було випасати, доїти та годувати кілька разів на день. Крім того, в реєстрі не фіксується домашня птиця, яка теж, очевидно, була в господарстві. Щоправда, для допомоги у виконанні цих робіт могли залучатися старші діти, але таких у родині Клімових було лише двоє – старший Іван та Авдотья.

Жінки працювали ще й на польових роботах та заготівлі сіна. Як ми зазначали, основним джерелом фінансування родини була робота за наймом, яка передбачала часту й тривалу відсутність чоловічої половини родини, що, в свою чергу, збільшувало участь жінок у виконанні широкого кола робіт. Узимку до традиційних домашніх робіт додавалися ткацтво, прядіння шерсті, обробка конопель тощо.

Отже, частка робіт, яка припадала на жінок родини Клімових, була досить великою і потребувала значних зусиль. Перерозподілу ж обов'язків між членами родини не відбувалося, оскільки чоловіки зазвичай перебували поза домом, а діти були надто малі. Таке становище мало бути досить тяжким для жінок. Ще складнішим воно ставало у тому разі, якщо жінка втрачала чоловіка, маючи на руках малолітніх дітей, як це трапилося з сусідкою Клімових – двадцятишестирічною Акіліною Хрущовою. Вона овдовіла, маючи на руках чотирьох дітей: двох синів (Петра 6 років та Андрія – 3) і двох доньок (Авдотью – 8 та Марфу 2) (*див. мал. 5.15*).

Вдова володіла невеликим наділом орної землі – 6 четвериків (бл. 0,42 га), городом та сіножатями на піввоза. У господарстві було 2 коней, 2 корови, 3 овець та 2 свині. Більш того, вона ще й вела торгівлю прядивом і мала власного капіталу на 30 крб. Заняття торгівлею було невласивим для

мешканки слобод, тож, очевидно, маємо справу з унікальним випадком. Найвірогідніше, комерція дісталась вдові у спадок від померлого чоловіка.

Мал.. 5.15 Домогосподарство Акіліни Хрущової

Отже, з огляду на структуру родини та розміри господарства можна стверджувати, що Акіліна Хрущова виконувала не лише усю жіночу, а й усю чоловічу роботу в своїй сім'ї, що ускладнювало її становище, водночас наближаючи її статус до рівня чоловіків.

Тож підсумуємо наші спостереження над становищем жінки у старообрядницькому соціумі Стародубщини. Простежується загалом традиційне й для решти російських та українських регіонів осудливе ставлення до жіночої сексуальності і, схоже, нейтральне – щодо чоловічої, тобто існував своєрідний подвійний стандарт. Незважаючи на загалом підлегле становище жінки, її роль в родині малоросійських старовірів була доволі значною. Великою мірою цьому сприяв характер економічної діяльності, який передбачав тривалу відсутність чоловіків. Жінки мали й певні майнові права, принаймні на частину батьківської спадщини. Між тим замкнутість старовірських громад, їхня відокремленість від решти світу, сильні патріархальні традиції замикали жінку в межах домогосподарства, де, знову ж таки, виокремлювали для неї певне місце. Хоча в окремих випадках жінкам доводилось перебирати на себе й частину чоловічих обов'язків.

Незважаючи на всі обмеження мешканок слобод, що були властиві і для суспільства в цілому, їхній рівень грамотності був досить високим.

ВИСНОВКИ

Аналіз проблеми існування старообрядницьких поселень на території Гетьманщини засвідчив, що протягом усього XVIII ст. їхні мешканці суттєво впливали на політичну, економічну й релігійну ситуацію в регіоні. Поява цієї особливої етноконфесійної групи на території Північної Гетьманщини зумовлювалась віддаленістю даної території від російських адміністративних центрів, близькістю її до кордону з Річчю Посполитою, звичними природнокліматичними умовами, потребою місцевих землевласників у колоністах та віротерпимістю політичної еліти.

Стосунки між старообрядцями і українським населенням Стародубського та Чернігівського полків від часу появи старовірів у регіоні й до 1714 року залишались добросусідськими. Проте сам факт переселення розкольників на територію з несприятливими для землеробства природно-географічними умовами ніс у собі потенційну небезпеку конфлікту, оскільки автоматично загострював земельну проблему. Досить терпиме ставлення українських селян, міщан та козаків до старовірів зумовлювалося зацікавленістю в їхній появі місцевих землевласників.

Після вилучення старообрядців з-під юрисдикції землевласників Гетьманщини ситуація кардинально змінилась. Розпочався конфлікт, який тривав майже до кінця століття. У його основі лежали не релігійні, а суто економічні чинники. З одного боку, українське населення намагалось повернути собі втрачені землі, не допустити старообрядців до захоплення нових угідь і захистити свої торгівельні привілеї. З іншого боку, розкольники в нових обставинах прагнули здобути домінуючі позиції щодо джерел прибутків.

Зовнішніми проявами цього протистояння були: спроби гетьманів Івана Скоропадського, Данила Апостола й Кирила Розумовського виселити

старообрядців за кордони Гетьманщини; обмеження козацькою адміністрацією торгівельної діяльності старовірів; земельні суперечки. Домагання української сторони були приречені на поразку, оскільки інтереси старообрядців частково збігалися з фіскальними потребами імперської влади. Тому навіть такий впливовий гетьман, як Кирило Розумовський, не зміг вирішити проблеми виселення розкольників.

Досить промовистою виявилась позиція імперської влади, яка фактично виступила на боці старообрядців. Показово, що вона ігнорувала інтереси українських поміщиків не тільки у період лояльної політики Єлизавети Петрівни чи Катерини II щодо старовірів, а й під час гонінь на них, організованих урядом Анни Іоанівни. Це вкотре засвідчує, що в процесі побудови унітарної, добре регульованої держави, центральна російська адміністрація не мала наміру рахуватися з інтересами Гетьманщини та її корінного населення.

Велике значення для визначення місця і ролі мешканців „государевих описних малоросійських розкольникських слобод” в етнічній і соціальній структурі Гетьманщини має з’ясування демографічних показників, на які суттєво впливали міграційні процеси. На нашу думку, міграції можна умовно поділити на два етапи, що відрізнялися один від одного як за напрямками, так і за характером: 1) від часу об’єднання старообрядницьких слобод Стародубщини в „описні” (1718) і до середини 60-х років; 2) від середини 60-х і до припинення їхнього існування як окремої адміністративної одиниці (1782).

Важливою характерною рисою першого етапу є спрямованість міграційних потоків безпосередньо в слободи, що суттєво відбилося на зростанні числа їхніх мешканців. Основну масу мігрантів становили т.з. „польські вихідці” – старовіри, які приходили з старообрядницьких поселень на території Речі Посполитої, переважно з найбільшої колонії – Ветки, що знаходилась неподалік. Однак лише незначна частина з них народилась на

польській території, а переважна більшість була втікачами з регіонів Центральної Росії і лише незначний час проживала за кордоном. Найчисельніша група таких переселенців, за нашими підрахунками, близько 5000 осіб, прибула до „описних слобод” у результаті т.зв. другої „вигонки” Ветки (1764), коли царські війська вступили на польську територію і повністю розорили старообрядницькі поселення. Це, в свою чергу, значно загострило демографічну та економічну ситуацію в регіоні Стародубщини.

Певну роль у міграціях першого періоду відігравали й переселенці з сусідніх старообрядницьких слобод – Ардонь, Свяцька та Тимошкин Перевіз, заснованих на землях Києво-Печерської лаври. Переходи окремих їхніх мешканців траплялись і раніше, але на початку 40-х років, після закріпачення населення цих слобод, число переселенців дещо зросло.

Головною особливістю другого періоду була кардинальна зміна напрямку міграції. На відміну від попереднього часу, відбувався відтік населення на новоприєднані до імперії землі – в основному Новоросійської губернії. Очевидно, на середину 60-х рр. перенаселення слобод було настільки значним, що їхні мешканці з неабияким ентузіазмом відгукнулися на заклик уряду Катерини II і відіграли помітну роль у колонізації Південної України. Відтік населення набув такого розмаху, що став, коли не головною, то однією з вагомих причин демографічної кризи, яка, на нашу думку, охопила слободи наприкінці 70-х- початку 80-х рр.

Проведений демографічний аналіз даних Румянцевського опису Малоросії засвідчив, що основна маса старовірів належала до працездатного населення віком від 15 до 60 років. Серед чоловіків його частка становила 57,9%, а серед жінок – 58,1%. Другою за чисельністю категорією, як ми уже зазначали, були діти – 37,6% і 40,4%. Найменшу групу населення становили люди похилого віку – 4,5% та 2,2%. Перевага працездатного населення та значний відсоток дітей вказують на добрий демографічний потенціал та трудові можливості мешканців „описних слобод”. Аналіз цих категорій за

п'ятилітніми циклами продемонстрував різне співвідношення вікових груп в їхніх межах, що пояснюється як природними (народжуваність, смертність), так і механічними (рекрутчина, промисли, міграція) причинами. Статеве співвідношення вказує на незначну перевагу чоловіків (чоловічий коефіцієнт становив 0,51).

Важливим демографічним чинником, який впливав на ситуацію в слободах, був природний рух населення (народжуваність, смертність і приріст). З'ясування його основних параметрів засвідчило зниження рівня народжуваності серед малоросійських старовірів у досліджуваний період, порівняно з мешканцями європейської Росії та сусідніх українських поселень. Жінка-старообрядка протягом репродуктивного періоду (до 50 років) народжувала не більше 5 дітей, тоді як православні – 6-8. Причини цього явища, на нашу думку, потрібно шукати у впливові таких факторів: а) втягненні населення у товарно-грошові відносини, свідченням чого є висока частка промислів і торгівлі в структурі економічної діяльності слобідських мешканців, що було важливим чинником зниження народжуваності, оскільки передбачало часту й тривалу відсутність у сім'ях чоловіків; б) особливостях віровчення, яке вимагало від старовірів суворого дотримання постів, включно з обмеженням сексуальних стосунків; відомо, що старообрядці ретельно ставилися до виконання релігійних заборон;

Серед старовірів значно нижчим виявився і коефіцієнт смертності (у порівнянні з православним населенням), хоча динаміка його збільшення була традиційною – смертність росла у відповідності зі зростанням вікових груп. Суттєве збільшення числа померлих у слободах розпочиналося з 45-літнього віку, як правило, у результаті дії ендогенних причин смертності, тобто тих, що пов'язані з внутрішнім розвитком організму. Варто зазначити, що саме ці причини домінували в цілому по слободах (61,5%), а частка екзогенної смертності була меншою, тобто меншим було число смертей з причин

голоду, епідемій та інших хвороб. Щоправда, число померлих старовірів під час епідемії чуми у 1770 р. було доволі значним.

Дослідники схильні розглядати такі процеси як перехід від традиційного до сучасного типів смертності¹, однак навряд чи отримані нами результати можуть вказувати на те, що у поселеннях старообрядців відбувалося саме це, адже навіть у Західній Європі його початок фіксується у середині XIX ст.² У Російській імперії на той час лише проявилися тенденції до її зниження, а екзогенні причини смертності домінували аж до початку XX ст.³ Тому, скоріш за все, ми маємо справу, з одного боку, з локальним випадком, а з другого - з недостатньою інформативністю джерел.

Розгляд динаміки приросту населення „описних слобод” засвідчив загальну тенденцію до його зростання у другій половині XVIII ст. Однак з кінця 70-х рр. простежується зниження рівня народжуваності й зростання смертності, що дає підстави твердити про наростання у цей період демографічної кризи у поселеннях старовірів. Детальний аналіз її причин указує те, що головним було не зменшення числа народжених чи різкого зростання смертей, а посилення у ті роки відтоку зі слобод жителів дітородного віку. Поряд з традиційною міграцією (переселенням до інших слобод, втечами, рекрутчиною, шлюбною міграцією тощо) з’являється новий напрямок – переселення до новостворених степових губерній, першість серед яких належала Новоросійській. Характерно, що представники сусідніх українських сіл участі у цій колонізації не брали.

Відмінність старообрядців як особливої етноконфесійної групи від решти населення Північної Гетьманщини чітко простежується ще й за антропонімічними ознаками. Їхній аналіз засвідчує, що населення

¹ У демографії традиційним типом смертності вважається такий тип, у якому переважають екзогенні причини. На відміну від нього, сучасний тип смертності характеризується перевагою ендегенних причин. (Див.: Демографический энциклопедический словарь. – С.411)

² Вишневикий А.Г. Демографическая революция. – С.75.

³ Миронов Б.Н. Социальная история России... – С.193.

„государевих описних малоросійських розкольницьких слобод” користувалось виключно канонічними, біблійними іменами. Слов’янські чи давньоруські імена використовувалися лише у тому разі, коли вони належали святим (наприклад, Борис), але такі випадки були поодинокими.

Форми запису як чоловічих, так і жіночих імен у використаних нами джерелах вказують на те, що значна частини їх змінювалась у відповідності з російською фонетикою. Як результат, імена набували дещо відмінного звучання, аніж у святцях, що надавало їм особливого етнічного колориту.

Найпопулярнішими серед чоловіків було ім’я Іван, а серед жінок – Авдотья (Євдокія) та Анна. Якщо присутність у цьому списку перших двох імен пояснюється їхнім лідерством у святцях, то популярність останнього зумовлювалась ще й поширенням серед старовірів культу святої княгині Анни Кашинської¹.

Значно суворіші, ніж у решти православних, релігійні норми зумовили, на нашу думку, й повну відсутність частини широковживаних канонічних імен (наприклад, Ольга та Микола). Ними могли бути названі діти, зачаті під час посту. Відповідно, серед старовірів, які ставились до дотримання релігійних приписів набагато вимогливіше, ці імена якщо й зустрічались, то надзвичайно рідко. Відсутність у старовірів широковживаного серед православних українців і росіян імені Микола пояснюється також неприхильним ставленням до цього святого самого протопопа Авакума, який писав: «А Николе Чудотворцу, - имя немецкое написали: Николай. В немцах немчин был Николай, а при апостолах еретик был Николай, а в святых нет нигде Миколая»².

Проте, незважаючи на обмеження, норми і правила, певна можливість вибору імен, очевидно, була. На таку думку наводить факт широкого використання одних і невживання інших імен парних святих. У цих випадках

¹ Гадалова Г.С. Указ соч., С.216 – 225.

² Житие протопопа Авакума, им самим написанное. – С.136.

батьки дітей керувалися, очевидно, якимись власними мотивами: благозвучністю імені, намаганням дати дитині “щасливе” ім’я, нареченням „на честь” тощо.

Крім того, значного поширення у сім’ях старовірів набула однойменність, коли одне ім’я належало одразу кільком дітям у родині. На нашу думку, однією з причин цього було суворе дотримання принципу наречення канонічними іменами. Цією ж причиною можна, очевидно, пояснити й використання у слободах такого непопулярного серед християн імені, як Юда (у Румянцевському описі воно зустрічається в транскрипції «Июда» – Ю .В.).

Класифікація прізвищ за лексичними ознаками вказує на традиційний для росіян шлях їхнього формування. Найбільшу групу становили прізвища, утворені від власних імен – Іванов, Афанасьєв, Марков тощо, далі йшли ті, в основі яких лежали заняття їхніх носіїв, на третій позиції знаходилися прізвища, що походили від назви місцевості, а на четвертій ті, які виникли від некалендарних імен та прізвиць.

Функціонування в середовищі малоросійських старовірів інституту шлюбу та сім’ї теж мало свої особливості. Проведене дослідження показало, що поза межами шлюбу залишалось незначне число старовірів, частка яких у загальній масі слобідського населення була відносно невеликою і становила для чоловіків 0,068%, а для жінок – 0,027%. Однак у порівнянні з православними мешканцями полкових сіл (0,007 – для чоловіків і 0 для жінок), неодруженими залишалось чимало старообрядців.

Середній шлюбний вік становив для чоловіків 22,5 р., а для жінок – 19,3. Це, в свою чергу, вказує на те, що чоловіки і жінки в „описних слободах” брали перший шлюб фактично у тому ж віці, що і в інших населених пунктах Стародубського полку (чоловіки - в 23,7 р., а жінки - в 19,1 р.). Однак отримані нами дані значно перевищують аналогічні тогочасні показники як для центральних регіонів Росії, так і для України.

Середня вікова різниця між подружжям була більш ніж удвічі більшою, ніж серед православних українців (7 р. проти 3). Частіше, ніж українці, старообрядці укладали сімейні союзи, в яких жінки були старшими за чоловіків. Значного поширення набули також шлюби з великим віковим розривом.

Середня тривалість шлюбу становила 18 років. Традиційною причиною його припинення була смерть одного з членів подружжя. Щоправда, наші джерела вказують на існування нетипової для решти населення Малоросії причини розпаду родини – рекрутчини.

Розподіл жителів за шлюбним станом засвідчив, що основна маса населення вступала до шлюбу лише один раз. Менш поширеними виявилися повторні шлюби, в які вступали переважно чоловіки. Треті шлюби зустрічалися надзвичайно рідко.

Позашлюбні зв'язки не набули значного поширення в слободах, хоча й фіксуються. Ставлення до них громадської думки було толерантнішим, порівняно з православними, однак діти, народжені від них, традиційно зазнавали, хоча й незначної, дискримінації з боку суспільства.

Шлюбний ринок населення „описних розкольницьких слобод” обмежувався представниками їхньої релігійної спільноти, що мешкали в тих же „описних слободах” та суміжних з ними або й віддаленіших поселеннях старовірів (територія Речі Посполитої, Москва, Ярославль тощо). Відстань між окремими населеними пунктами лише в Північній Гетьманщині становила понад 100 верст. Так, від слободи Клинців до Середини Буди, куди видали одну наречену, було 150 верст, а до Добрянки, звідки взяли двох дівчат – 114 верст; від Климової до Радулі, куди видали іншу наречену – 132 версти. Враховуючи стан тогочасних транспортних засобів та доріг, контакти між слободами мушили бути досить утруднені. На думку російського дослідника В. Пушкова, такі віддалені пошуки наречених були пов'язані з

доволі суворими шлюбними правилами, які забороняли старообрядцям одружуватись навіть з дуже далекими родичами – вище восьмого коліна.

Шлюбних контактів з українським православним населенням, за винятком двох випадків, не відбувалося. Не простежуються вони і в залучених до аналізу українських селах. Тож можемо припустити, що шлюби між старовірами росіянами та православними українцями були винятковим явищем. Найімовірніше цьому перешкоджали релігійні, етнічні та світоглядні відмінності.

Шлюбні пари „описних слобод”, як свідчить Румянцевський опис, мешкали у господарських одиницях двох типів – дворах та безвірних хатах. Населенішими виглядають двори, на які припадало по 9 осіб, а у безвірних хатах проживало по 5,9 особи. Середній коефіцієнт для обох типів домогосподарств становив 7,3 особи. Він лише на 0,1 поступався поширеному на території російського нечорнозем'я, звідки походило чимало глав старообрядницьких сімей або їхніх предків.

Здійснена нами класифікація домогосподарств за типами дозволяє стверджувати, що провідною формою сімейної організації в „государевих описних малоросійських розкольницьких слободах” була мала, нуклеарна сім'я. Більшість таких сімей проживало у бездвірних хатах, що було зумовлено, на нашу думку, двома основними причинами: економічною – значна частина населення займалася різноманітними промислами й торгівлею, та демографічною – перенаселення слобод і міграційні процеси, до яких втягувалася значна частина мешканців.

За внутрішньою структурою серед малих сімей домінували родини з чотирьох осіб. Їх основу складали здебільшого повні ядра, тобто шлюбна пара з дітьми, а інколи й неповні – вдова або вдівець з дітьми. Розміри нуклеарних родин залежали від кількості дітей.

Структура великих родин була набагато складнішою. Домінували сім'ї з восьми осіб, але траплялися й набагато більші – по 20-30. До кожного

такого домогосподарства входило по кілька нуклеарних сімей. Зустрічаються різні способи їхнього поєднання: патріархальні й братські сім'ї; родичі по бічній лінії; ядра без родинних зв'язків, поєднані територією проживання або спільним веденням господарства; робітники з сім'ями тощо.

Крім того, у обох провідних типах домогосподарств частка працездатного населення перевищувала 50%, другу ж велику категорію складали діти – понад 30%. Ці показники вказують на значний трудовий потенціал старовірів, який був однією з причин їхньої високої економічної активності.

У старообрядницьких сім'ях Стародубщини переважала патріархальна статево-рольова система, що зумовлювалося потребами домашньої економіки. Традиційно за жінками закріплювалася побутова сфера. Однак характер господарських занять сприяв гендерному перерозподілу обов'язків. Тож жінки інколи брали на себе значну частку „чоловічих” обов'язків, скажімо, ведучи судові процеси та займаючись підприємництвом.

У слободах простежується загалом традиційне й для решти російських та українських регіонів ставлення до сексуальності: осудливе – до жіночої і нейтральне – до чоловічої, тобто існував своєрідний подвійний стандарт. Незважаючи на загалом підлегле становище, роль жінки в родині малоросійських старовірів була доволі значною, а коло обов'язків надзвичайно широким. Великою мірою цьому сприяв характер економічної діяльності, який передбачав тривале перебування чоловіків поза домом. Мали жінки й певні майнові права, принаймні на частину батьківської спадщини. Замкнутість старовірських громад від решти світу та сильні патріархальні традиції майже унеможливлювали вихід жінок за межі приватного простору, однак рівень їхньої грамотності був досить високим.

На підставі отриманих нами в ході дослідження демографічних даних спробуємо відтворити образ середньостатистичного мешканця „государевих описних малоросійських розкольницьких слобод”. Вважатимемо, що це був

35 - річний мешканець слободи Климової, який, найімовірніше, носив ім'я Іван. Зі своєю родиною, що складалася з 5 осіб, він мешкав у невеликому дворі. Ймовірно, що одружився Іван у віці 23 р. на 19-річній дівчині Євдокії, яка походила з слободи Зибкої, звідки клинцівські жителі найчастіше „імпортували” наречених. Припустимо, що на момент перепису вони мали 3-х дітей: двох хлопчиків – Василя 10 р. і Григорія – 3 р. та дівчинку – Анну 5 р. Можливо, що ще двоє народжених Євдокією дітей померло немовлятами, адже рівень дитячої смертності був доволі високим.

Господарство цієї родини було, очевидно, невеликим і могло складатися з орного наділу розміром 6 четвериків (0,42 га, найбільш поширеного у слободі), городу, сіножатей – на 1 віз та худоби – 1 коня і 1 корови. Безумовно, що це не могло повністю задовольнити потреби сім'ї, тому Іван, як і більшість його односельців, змушений був шукати додаткових засобів для існування, продаючи дьоготь. Працелюбність, бережливість, релігійні обмеження на вживання алкоголю та тютюну, очевидно, сприяли успішній підприємницькій діяльності цього старообрядця, про що свідчить невеликий накопичений ним власний капітал – 10 крб.

Усю домашню роботу, починаючи від приготування їжі і закінчуючи доглядом за худобою, виконувала Євдокія. Певну допомогу їй міг надати лише старший син Василь, адже дітей такого віку вже залучали до виконання городніх робіт та випасання худоби. Оскільки заняття чоловіка передбачало часту відсутність, то на плечах Євдокії лежала й частина польових робіт.

Таким чином, релігійні відмінності мешканців старообрядницьких поселень Гетьманщини, їх особливий адміністративний статус, політичні умови існування та нетиповий для решти населення регіону характер економічної діяльності сформували в „описних слободах” унікальну демографічну ситуацію. Її винятковість виявилась у зниженні коефіцієнтів народжуваності та смертності, специфіці приросту населення. Характерні риси простежуються й у функціонуванні інституту шлюбу та сім'ї. До них

необхідно, очевидно, зарахувати: обмеження шлюбного ринку представниками своєї релігійної спільноти, що, у свою чергу, призвело до збільшення частки тих старовірів, які взагалі ніколи не вступали у шлюбні відносини, та частих випадків значного вікового розриву між подружжям; перевагу малої нуклеарної сім'ї серед інших форм сімейної організації; своєрідність антропомічних показників; у цілому патріархальне, але дещо толерантніше ставлення до проблеми жіночої сексуальності; вище, хоча загалом традиційно підневільне, становище жінки в родині. Втім, наші джерела мовчать про головне – яким усереднений мешканець слободи бачив себе і світ навколо себе.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1. АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний історичний архів України у м. Києві

- 1.1. Фонд 51 – „Генеральна військова канцелярія”: оп.1 (спр.116).
- 1.2. Фонд 57 – „Генеральний опис Лівобережної України 1765-179 рр.”: оп.1 (спр.114, 116, 117).
- 1.3. Фонд 59 – „Київська губернська канцелярія”: оп.1 (спр. 2745 2864, 3395, 3612, 4555, 5621, 5790, 5804, 6242, 6359, 6470, 7445, 8025, 8367, 8442, 8599, 8932, 8933, 9741, 9864, 9894).
- 1.4. Фонд 206 – „Новгород-Сіверське намісницьке правління”: оп. 3 (спр. 44, 7393).
- 1.5. Фонд 707 – „Управління попечителя Київського навчального округу”: оп. 26 (спр.258).
- 1.6. Фонд 1537 – „Чернігівський губернський магістрат”: оп. 1 (спр.248).
- 1.7. Фонд 1907 – „Мглинська нижня розправа”: оп. 1 (спр.389).
- 1.8. Фонд 1943 – „Новгород-Сіверська палата цивільного суду”: оп. 1 (спр.17.)

Інститут рукопису Національної бібліотеки України

ім. В.І.Вернадського НАН України

- 1.9. Фонд 127 – „Особистий фонд М.І. Лілеєва”: №№ 48, 49, 250, 1676.

Російський державний архів давніх актів

1.10 Фонд 248 – „Правлячий Сенат”: оп. 29 (спр. 1797, 1838).

Державний архів Брянської області Російської Федерації

1.11. Фонд 143 – „Клинцівська посадська ратуша”: оп.1 (спр.20).

Державний архів Полтавської області

1.12. Фонд 2034 – „Кременчуцький окр. адмін. відділ”: оп.2 (спр.75).

Державний архів Харківської області

1.13. Фонд 3 – „Канцелярія Харківського губернатора”: оп.103 (спр.47).

Державний архів Чернігівської області

1.14. Фонд 128 – „Канцелярія Чернігівського цивільного губернатора”: оп.1
(спр.2814, 8919).

Краєзнавчий музей м. Новозибків, Брянської області, Російської Федерації

1.15. КП.1639/РК.122. – „Книга перепису слободи Деменки
Новозибківського повіту за 1736 р.”

2. ПУБЛІКАЦІЇ ДОКУМЕНТІВ

- 2.16. Андриевский А. Архивная справка о моровой язве в г. Киеве в 1770 – 71 гг. // Киевская Старина. – 1891. – № 8. – С.304 – 314.
- 2.17. Военно-статистическое обозрение российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при 1-м отделении департамента Генерального штаба. — СПб., 1851. – Т. 12. – Ч. 2: Черниговская губерния / Сост. Мицевич. – 350 с.
- 2.18. Генеральный опис Лівобережної України 1765 — 1769 рр. Показчик населених пунктів. — К.: Центр. держ. іст. архів УРСР в м. Києві, 1959. – 184 с.
- 2.19. Даль В.И. Пословицы русского народа: В 2 т. – СПб.; М.: М.О.Вольф.,1879: Т. 1. – 685 с.; Т.2. – 638 с.
- 2.20. Документы о следствии над И.Е. Пугачевым // Вопр. ист. – 1966. – №3. – С.134.
- 2.21. Житие протопопа Аввакума, им самим написанное и другие его сочинения. – М.: Госполитиздат, 1960. – 478 с.
- 2.22. Кониский Г. История Русов или Малой России. — (Репр. воспр. изд. 1846 года) — К.:Дзвін, 1991. — 257 с.
- 2.23. Літопис Самовидця / Підгот., вступ Л.І. Дзири. - К.: Наук, думка, 1971. - 207 с.
- 2.24. Лилеев М.И. Новые материалы из истории раскола на Ветке и в Стародубье (XVII – XVIII вв.) — К.,1893. – 278 с.
- 2.25. Наказ жителей описных слобод // Сб. импер. рус. ист. об-ва. – СПб., 1900. – Т. 107. – С. 204 – 209.
- 2.26. Неизвестный старообрядческий автор. О брадобритии. //<<http://www.rustrana.ru/article.php?nid=3869>>.

- 2.27. Первая всеобщая перепись населения Российской империи /Центр. стат. комитет. – Т.48.: Черниговская губерния. – М.: Изд. центр. стат. ком, 1905. – 341 с.
- 2.28. Россия. Полное географическое описание нашего Отечества. Настольная и дорожная книга для русских людей./Под. ред. В.П. Семенова. – С. Петербург, 1903. – Т. 7: Малороссия. – 517 с.
- 2.29. Твердохлебов А. Инструкция войсковому канцеляристу Григорию Губчицу, отправленному в Санки-Петербург за делами малороссийскими // Киевская Старина — 1888. — №11. — С.82 – 84.
- 2.30. Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание. – К.: Тип. ун-та, 1851. – XXII + 672 с.

ЛІТЕРАТУРА

3. МОНОГРАФІЇ, БРОШУРИ, СТАТТІ

- 3.31. Абрамов В.К. О корректности применения количественных методов // Информационный бюллетень ассоциации История и компьютер, N 26-27, ноябрь 2000. – С. 73-76.
- 3.32. Абрамов И.С. Поездка в Стародубье. // Материалы к истории и изучению русского сектанства и старообрядчества / Под ред. В. Бонч-Бруевича. – СПб., 1910. – Вып.3.– С.283 – 298.
- 3.33. Абрамов И.С. Старообрядцы на Ветке // Живая старина. – СПб, 1907. – Вып. 3. – С.116 – 132.
- 3.34. Авдеев А., Блюм А., Троицкая И. Некоторые аспекты изучения брачности помещичьих крестьян в первой половине XIX века по материалам ревизских сказок и метрических книг (на примере Выхинской вотчины графов Шереметьевых). // Homo historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2-х кн. / Отв.ред. А.О.

- Чубарьян; Ин – т всеобщей истории. – М.: Наука, 2003. – Кн.1. – С.650 – 675.
- 3.35. Алексеев (Стародубский) И. История о бегствующем священстве. – М.: Археодоксия, 2005. – 108 с.
- 3.36. Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии. /Пер. с франц. С. Хока и Ю. Егоровой – М.: РГГУ, 1997. – 207 с.
- 3.37. Арнаутова Ю.Е. Колдуны и святые: Антропология болезни в средние века. – СПб.: Алетейя, 2004. – 398 с.
- 3.38. Арсеньева Н.Б., Егунова А.И. Ревизские сказки: новые возможности исторического исследования. // <[http:// www.ab.ru/-kleo/aik/](http://www.ab.ru/-kleo/aik/)>
- 3.39. Арьес Ф. Ребенок и семейная жизнь при Старом порядке. – Екатеринбург: Изд. Урал. ун-та, 1999. – 416 с.
- 3.40. Арьес Ф. Человек перед лицом смерти. – М.: Прогресс-Академия, 1992. – 528с.
- 3.41. Бакланова Е.Н. Личные имена вологодских крестьян по переписи 1717 г. // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем: Проблемы антропонимики. – М.: Наука, 1970. – С.303 – 320.
- 3.42. Бантыш-Каменский Д.Г. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетманства. – К.: Час, 1993. – 656с.
- 3.43. Барсов Е.В. Описание актов архива Маркевича относящихся к истории Стародубскх скитов // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских при Московском университете. – 1884. – Кн. 2 – С.37 – 47.
- 3.44. Баснин П.П. Раскольничьи легенды о Петре Великом // Ист. Вестн. – 1903. – № 5. – С. 513 – 548.
- 3.45. Белоликов В.З. Инок Никодим Стародубский (его жизнь и литературная деятельность). – К., 1915. – 470 с.
- 3.46. Беляев А. О безбожии и антихристе. – Сергиев Посад, 1898 – Т.1: Подготовка, признаки и время пришествия антихриста – 1034 с.

- 3.47. Бессмертный Ю.Л. Жизнь и смерть в средние века. Очерки демографической истории Франции – М.: Наука, 1999 – 240 с.
- 3.48. Блок М. Апология истории или ремесло историка. – М.: Наука, 1986. – 256 с.
- 3.49. Блок М. Апология сравнительной истории европейских обществ // XX век: методологические проблемы исторического познания / Отв. ред. А.Л. Ястребицкая – М.: ИНИОН РАН, 2001. – Вып.1. – С.14 - 29.
- 3.50. Богомолова М.В., Кобяк Н.А. Описание певческих рукописей XVII – XX вв. Ветковско-Стародубского собрания МГУ. // Рус. письменные и устные традиции и духовная культура: (По материалам археографических экспедиций 1966-1980 гг.). Сб. статей – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С. 182 – 201.
- 3.51. Болонев Ф.Ф. Старобрядцы Забайкалья в XVIII – XX вв. – Новосибирск: АОЗТ. Февраль, 1994. – 148 с.
- 3.52. Бондалетов В.Д. Русская ономастика. – М.: Просвещение, 1983. – 224 с.
- 3.53. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм. XV – XVIII ст.: У 3 т. / Пер з фр. – Київ: Основи, 1995 – 1998.
- 3.54. Бродель Ф. Что такое Франция? Кн. 1: Пространство и история – / Пер. с франц. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1994. – 405 с.
- 3.55. Бродель Ф. Что такое Франция? Кн.2: Люди и вещи. – Ч. 2: «Крестьянская экономика» до начала XX в. / Пер. с франц. – М.: Изд-во им. Сабашниковых, 1997. – 511с.
- 3.56. Бурдые П. Практический смысл / Пер. с фр., общ. ред. и послесл. Н.А. Шматко.– М.: Институт экспериментальной социологии; СПб.: Алетейя, 2001. – 562 с.
- 3.57. Вебер М. Протестантська етика і дух капіталізму / Пер. з нім. О.Погорілого. – К.: Основи,1994. – 296 с.
- 3.58. Вишневский А.Г. Демографическая революция. – М.:Статистика, 1976. – 239 с.

- 3.59. Вишне夫斯基 А.Г. Роль исторического знания в объяснении современных демографических тенденций (на примере метаморфозы семьи) // Проблемы исторической демографии СССР – К.: Наук. думка, 1988. – С. 26 – 34.
- 3.60. Власова И.В. Брак и семья у русских (XII – начало XX века) // Русские. / Отв. ред. В. А. Александров и др. – М.: Наука, 1999. – С. 416 – 431.
- 3.61. Волошин Ю. Економічне становище старовірів Лівобережної та Слобідської України у першій половині XIX ст. // Пам'ять століть. – 2001. - №1. – С. 83 – 89.
- 3.62. Волошин Ю. Міграційні потоки росіян-старовірів на територію Гетьманщини у XVIII ст.: Географія походження та соціальний склад. //Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. – Львів.: Логос, 2004. – Кн.1. – С.144 – 149.
- 3.63. Волошин Ю. Міграція російських старовірів на територію Гетьманщини у світлі переписів першої половини XVIII ст.// Київська Старовина – 2001. – №3. – С.130. – 162.
- 3.64. Волошин Ю. Населення домогосподарств «государевых малороссийских описных раскольничих слобод» (За матеріалами „Генерального опису Лівобережної України” 1767-1769 рр.) // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т історії України НАН України, 2003. – Вип.2. – С.117 – 134.
- 3.65. Волошин Ю. Російські старообрядці на землях Стародубського та Чернігівського полків Гетьманщини наприкінці XVII у XVIII столітті //Ковчег. – Львів: Ін-т історії Церкви Львівської богословської академії, 2001. – Ч. 3. – С. 243 – 259.
- 3.66. Волошин Ю. Старовіри Гетьманщини в Генеральному описі Лівобережної України // Київська Старовина. – 2002. – №2. – С.117 – 142.

- 3.67. Волошин Ю. Шлюбність і шлюбний стан старовірів Стародубського полку. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т історії НАН України, 2003. – Вип.4. – С. 39 - 51.
- 3.68. Габдрахманов П. Семейные обычаи имянаречения или о чем «молчали» генеалогии трибутариив в средневековой Фландрии. // Homo historicus: К 80-летиюсо дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2-х кн. /Отв.ред. А.О. Чубарьян; Ин – т всеобщей истории. – М.: Наука, 2003. – Кн.1. – С.677 – 707.
- 3.69. Габдрахманов П.Ш. Имя и счастье в средневековой Фландрии // Казус 2002. Индивидуальное и уникальное в истории. – М.:ОГИ, 2002. – Вип.4 / Под ред. Ю.Л. Бессмертного и М.А.Бойцова. – С. 26 – 44.
- 3.70. Гадалова Г.С. Книга Т.Мухиной “Святая Благоверная княгиня Анна Кашинская” // Мир старообрядчества. – М.: Рос. полит. энциклопедия, 1998. – Вип.4: Живые традиции: результаты и перспективы комплексных исследований. Материалы междунар. науч. конференции. – С.216 – 225.
- 3.71. Гарбацкі А.А. Гісторыя стараабрадніцтва на Беларускіх землях //Старообрядчество как историко-культурный феномен. Материалы Междунар. науч.-практ. конференции «Старообрядчество как историко-культурный феномен» (Гомель, 27-28 февраля 2003 г.): Гомель: ГГУ, 2003. – С.47 – 61.
- 3.72. Гарбацкі А.А. Стараабрадніцтва на Беларусі ў канцы XVII – пачатку XX ст.ст.: Манаграфія. – Брэст: Выд-ва Брэсцкага дзярж. ун-та, 1999. – 202 с.
- 3.73. Гинзбург К. : Мифы – эмблемы – приметы: Морфология и история. Сборник статей / Пер. с ит. и послесл. С.Л. Козлова. – М.: Новое издательство, 2004 – 348 с.
- 3.74. Гинзбург К. Сыр и черви. Картина мира одного мельника, жившего в XVI в. – М.: РОССПЕН, 2000. – 272 с.

- 3.75. Гірц К. Інтерпритація культур: Вибрані есе / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2001. – 542 с.
- 3.76. Гончаров Ю. М. Женщины фронта: сибирячки в региональном социуме середины XIX — начала XX в. // <http://www.zaimka.ru/08_2002/goncharov_siberians/>
- 3.77. Горбунов Ю.Е. Культ Св.Параскевы Тырновской и ее иконография у дунайских старообрядцев // Археологія та етнологія Східної Європи: Матеріали і дослідження. – Одеса: Друк, 2002. – Т.3. – С.293-295.
- 3.78. Грицак Я. Українська історіографія. 1991 – 2001: Десятиліття змін // Україна Модерна / За ред. Я. Грицака, Л. Зашкільняка, Е. Гийдела. – Київ: Критика; Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – Ч.9. – С.43 – 68.
- 3.79. Гуревич А. Я. Уроки Люсьена Февра // Февр Л. Бои за историю. – С.524. – 561.
- 3.80. Гуревич А.Я. Жак Ле Гофф и «новая историческая наука» во Франции // Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада – С.350-371.
- 3.81. Гуржий А. И. Эволюция феодальных отношений на Левобережной Украине в первой половине XVIII в. — К.: Наук. думка, 1986. – 222 с.
- 3.82. Гурьянова В.В. Роль крепостной крестьянки Тверской губернии в крестьянском и помещичьем хозяйстве второй половины XVIII века // Женщины. История. Общество: Сб. науч. тр. – Тверь, 1999. – Вып.1 – С.13 – 20.
- 3.83. Гурьянова Н.С. Монарх и общество: К вопросу о народном варианте монархизма // Старообрядчество в России (XVII – XX вв.) / Отв. ред. и сост. Е.М. Юхименко – М.: Языки русской культуры, 1999 – Вып.1. – С.126 – 148.
- 3.84. Гусева Э.К. Памятники старообрядческой живописи конца XVIII – XIX вв. // Русские письменные и устные традиции и духовная культура (по

- материалам археографических экспедиций 1966-1980 гг.): Сб. статей – М.: Изд-во МГУ, 1982. – С.151 – 156.
- 3.85. Гусева Э.К. Старообрядческое искусство на Брянщине и Гомельщине. // Из истории фондов научной библиотеки Московского университета. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – С.130 – 135.
- 3.86. Дан Д. Липоване // Белая Криница. — 1999. – июль. – С.15 – 19.
- 3.87. Дартон Р. Великое кошацье побоище и другие эпизоды из истории французской культуры. – М.: Новое литературное обозрение, 2002. – 384 с.
- 3.88. Дінцельбахер П. До теорії і практики історії ментальності (від упорядника) // Історія європейської ментальності / За ред. Петера Дінцельбахера / пер. з нім. Володимир Кам'янець. – Львів: Літопис, 2004. – С.15-38.
- 3.89. Дьячков В.Л. Труд, хлеб, любовь и космос, или о факторах формирования крестьянской семьи во второй половине XIX – начале XX века. // <<http://www.kraeved.ru/tambovdem/theses.php>>
- 3.90. Дьячков В.Л., Кончаков Р.Б., Канищев В.В. Декабрьские рождения. К вопросу о роли религиозного фактора в демографическом поведении традиционного крестьянства. Тамбовская губерния, XIX- начало XX в. // <<http://www.kraeved.ru/tambovdem/theses.php>>
- 3.91. Дядиченко В.А.. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII - початку XVIII ст. — К.: АН. УРСР, 1959. – 531 с.
- 3.92. Ершова О.П. Старообрядчество и власть. – М.: Уникум-Центр, 1999. – 204 с.
- 3.93. Журавлев А.И. (Иоаннов А.) Полное историческое известие о древних стригольниках и новых раскольниках, так называемых старообрядцах, о их учении, делах и разногласиях. – 3-е изд., испр. и умнож. прибавлениями. – СПб.: Имп. Акад. Наук, 1799.

- 3.94. Заярнюк А. Про те, як соціальна історія ставала культурною // Україна Модерна / За ред. Я. Грицака, Л. Зашкільняка, Е. Гийдела. – Київ: Критика; Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – Ч.9. – С.249 – 269.
- 3.95. Зеньковский С.А. Русское старообрядчество: духовное движение семнадцатого века. — М.: Церковь, 1995. – 528 с.
- 3.96. Зидер Р. Социальная история семьи в Западной и Центральной Европе (конец XVIII – XX вв.) / Пер. с нем. Л.А. Овчинцевой; Науч. ред. М.Ю. Брандт. – М: Гуманит. изд. центр ВЛАДОС, 1997. – 302 с.
- 3.97. Иваницкий В. Русская женщина в эпоху «Домостроя» // Обществ. науки и современность – 1995. – №3. – С.161 – 172.
- 3.98. Игошев Л.А. К вопросу о значении традиций древнерусского певческого искусства (по материалам археографического обследования Ветковско-Стародубских слобод) // Русские письменные и устные традиции и духовная культура (по материалам археографических экспедиций 1966-1980 гг.): Сб. статей – М.: Изд-во МГУ, 1982. С. 156 – 237.
- 3.99. Исайчиков Ф.С., Исайчиков В.Ф. Нашим землякам климовцам посвящается. // <<http://prosvet.h1.ru/1klim.htm>>
- 3.100. Кабузан В.М. Заселение Новороссии (Екатеринославской и Херсонской губерний) в XVIII — первой половине XIX века (1719 — 1858 гг.). — М.: Наука, 1976. – 307 с.
- 3.101. Канфесіі на Беларусі (к. XVIII – XXст.) / В.В. Грыгор'ева, У.М. Завальнюк, У.І. Навіцкі, А.М. Філатова; Навук. рэд. У.І. Навіцкі. – Мн.:ВП Экаперспектыва, 1998. – 340 с.
- 3.102. Кащенко С.Г. К вопросу о смертности в Тамбовской губернии в XIX – начале XX вв. (Некоторые соображения по поводу доклада профессора Стивена Л. Хока).

//<http://www.kraeved.ru/tambovdem/theses.php?id=tes_tambov98.hokk>

- 3.103. Келли Дж. Женщины, история и теория // Феминизм: перспективы социального знания / Под ред. Ворониной О.А., Васильевой Э.П. – М.: РАН ИНИОН, 1992. – С. 108 – 118.
- 3.104. Керов В.В. «Се человек и дело его...»: Конфессиально-этические факторы старообрядческого предпринимательства в России. – М.: ЭКОН-ИНФОРМ, 2004. – 658 с.
- 3.105. Керов В.В. Конфессионально-этическая мотивация хозяйствования староверов в XVIII – XIX вв. // Отеч. ист. – 2001. – № 4. – С. 18 – 40.
- 3.106. Керов В.В. Эсхатология старообрядчества конца XVII – первой половины XVIII в. И новая хозяйственная этика старой веры // Старообрядчество в России (XVII – XX вв.) / Отв. ред. и сост. Е.М. Юхименко – М.: Языки русской культуры, 2004 – Вып.3. – С. 405 – 433.
- 3.107. Кобяк Н.А., Кукушкина О.В. Филологические разыскания в рамках комплексных исследований района старообрядческих слобод Брянщины и Гомельщины. Из истории фондов научной библиотеки Московского университета. – М.: Изд-во МГУ, 1978. – С. 120 – 129.
- 3.108. Ковальченко И.Д. Методы исторического исследования. – М: Наука, 1987. – 439 с.
- 3.109. Ковба И.О. Хозяйственное положение посполитых и подсоседаков Песчанской сотни Переяславского полка, по данным Румянцевской описи (1767 года) // Тр. Полтавской ученой арх. комиссии / Ред. И.Ф. Павловский, А.Ф. Мальцов, Л.В. Падалка. – Полтава, 1915. – Вып. 12. – С. 41 – 77.
- 3.110. Когут З. Російський централізм і українська автономія: Ліквідація Гетьманщини, 1760 – 1830. – К.: Основи, 1996. – 317 с.

- 3.111. Козлов М.В. Изучение старообрядчества в советской и постсоветской исторической науке: эволюция подхода. // Источниковедческая компаративистика и историческое построение: Тез. докл. и сообщений XV научн. конф. Москва, 30 янв.- 1 февр. 2003 г. / Сост. Ю.Э.Шустова. – М., 2003. – С.159 – 162.
- 3.112. Козлов М.В. Новейшая историческая литература по истории русского раскола и старообрядчества. (Обзор). // Социальные и гуманитарные науки. Отечественная литература. Сер.5: История: РЖ / РАН. ИНИОН. Центр социальных науч.-информ. исслед. Отд. Отеч. и зарубеж. Истории. – М.,2002. – № 1.- С. 47- 63.
- 3.113. Колесник І.І. Українська історіографія (XVIII – початок ХХ століття). – К.: Генеза, 2000. – 256 с.
- 3.114. Кончаков Р.Б., Милехин М.Н., Морозова Э.А. Половозрастной состав крестьянского населения Тамбовской губернии в середине XIX в. // <http://www.kraeved.ru/tambovdem/theses.php?id=tes_tambov98.hokk>
- 3.115. Копосов Н.Е. Как думают историки. – М.: Новое литературное обозрение, 2001. – С.268 – 294.
- 3.116. Копосов Н.Е. О невозможности микроистории // Казус: Индивидуальное и уникальное в истории. – Вып.3. / Под ред. Ю.Л. Бессмертного, М.А. Бойцова. – М.: РГГУ, 2000 – С.31 – 51.
- 3.117. Короткая Т.П., Прокошина Е.С., Чудникова А.А. Старообрядчество в Белоруссии. – Минск: Навука і тэхніка, 1992. – 117 с.
- 3.118. Кравченко В.В. Нариси з української історіографії епохи національного Відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). – Х.: Основа, 1996. – 296 с.
- 3.119. Кремлева И.А. Старообрядчество // Русские. / Отв. ред. В. А. Александров и др. – М.: Наука, 1999. – С. 701 – 722.

- 3.120. Крикун М. Населення домогосподарств у Житомирському повіті Київського воєводства 1791 року // Україна модерна. – Львів, 2001. – Ч.6 – С.25 – 45.
- 3.121. Кром М.М. Историческая антропология. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2004. – 186 с.
- 3.122. Кублицкий А.Г. Перекрестов Р.И. Ранние иночские поселения старообрядцев Стародубья и слободы Зыбка в XVIII в. // Старообрядчество: история, культура, современность: Материалы. – М.: б.и., 2002. – С.72 – 77.
- 3.123. Кублицкий А.Г. Старообрядчество в борьбе за независимость // Старообрядчество как историко-культурный феномен / «Старообрядчество как историко-культурный феномен»: Материалы междунар. науч.-практ. конференции (Гомель, 27 – 28 февраля 2003 г.): Гомель: ГГУ, 2003 – С.136 – 138.
- 3.124. Кузина А.Г. Профилактика близорукости у детей. // <http://education.rekom.ru/2_2001/kuzina.html>.
- 3.125. Лазаревский А. Описание старой Малороссии: материалы для истории заселения, землевладения и управления. – Т. I: Полк Стародубский. – К.: Тип. К.Н. Милевского, 1888. – XVI + 470 с.
- 3.126. Лазаревский А.М. Обзорение Румянцевской описи Малороссии. – Чернигов: Изд. губ. стат. комитета, 1866. – 857 с.
- 3.127. Ласлетт П. Семья и домохозяйство: исторический подход. // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г. Вишневого и И.С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С.132 – 157.
- 3.128. Ле Гофф Ж. Другое средневековье: Время, труд и культура Запада / Пер. с фр. С.В. Чистяковой и Н.В. Шевченко под ред. В.А. Бабинцева – Екатеринбург: Изд-во Урал. ун-та, 2002. – 328 с.
- 3.129. Ле Гофф Ж. Цивилизация средневекового Запада / Пер. с фр. – Сретенск: МЦИФИ, 2000 – 368 с.;

- 3.130. Ле Руа Ладюри Э. Монтайю, окситанская деревня (1294 - 1324) /Пер. с франц. В.А. Бабинцева и Я. Ю. Старцева. – Екатеринбург: Изд-во Урал. Ун-та, 2001. – 544 с.
- 3.131. Леві Дж. Про мікроісторію // Нові перспективи історіописання / За ред. П. Берка; Пер. з англ. – К.: Ніка-Центр, 2004. – С.122-148.;
- 3.132. Леонов О.Г., Ульянов И.Э. Регулярная пехота :1698 – 1801 / История Российских войск. – М.: ТКО АСТ, 1995 – 296 с.
- 3.133. Леонтьева С.И. Обучение грамоте в старообрядческой среде ветковско-стародубовского региона. // Старообрядчество как историко-культурный феномен / «Старообрядчество как историко-культурный феномен»: Материалы междунар. науч.-практ. конференции (Гомель, 27 – 28 февраля 2003 г.): Гомель: ГГУ, 2003 – С. 150 – 156.
- 3.134. Лещенко В.Ю. Русская семья (XI-XIX вв.): Монография. – СПб.:СПГУТД, 2004 – 608 с.
- 3.135. Ливанов Ф. В. Раскольники и острожники: Очерки и рассказы. В 5-ти тт. – Т. 3. – СПб.: Тип. М. Хана, 1872. – 627 с.
- 3.136. Лилеев М. Из истории поповщинского раскола. – К., 1915. – 112с.
- 3.137. Лилеев М.И. Из истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII – XVIII в.в. – К., 1895. – 596 с.
- 3.138. Лилеев М.И. Из истории раскола на Ветке и в Стародубье XVII – XVIII в.в. – К., 1895. – 596 с. Рец. на кн.: Голубев С.Т. // Миссионерское обозрение. – 1897. - №5-8. – С.438 – 451.
- 3.139. Лилеев М.И. Из начальной истории раскола на ветке и в Стародубье XVII- XVIII вв. // Известия историко-филологического института кн. Безбородко в Нежине. – Нежин, 1895. – Т.13-14.
- 3.140. Лилеев М.И. К вопросу о времени происхождения Стародубских и Черниговских раскольничьих слобод // Киевская Старина. – 1889. – Т.26. – С.377 – 401, 599 – 614.

- 3.141. Липоване: история и культура русских старообрядцев. – Одесса, 2004. – Вып.1 – 152 с.
- 3.142. Максимович Г.А. Деятельность Румянцева-Задунайского по управлению Малороссией. – Нежин, 1913. – Т.1. – 399с.
- 3.143. Медик Х. Микроистория // THESIS: Теория и история экономических и социальных институтов и систем. – М., 1992. – Т.2. – Вып.4. – С. 193-202.
- 3.144. Мельников П. Старообрядческие архиереи // Рус. вест. – 1863. – № 5. – С. 5 – 25.
- 3.145. Мердок Дж.П. Социальная структура / Пер. с англ. А.В. Коротаева. – М.:ОГИ, 2003. – 608 с.
- 3.146. Миловидов В.Ф. Старообрядчество в прошлом и настоящем. — М.: Мысль, 1979. – 126 с.
- 3.147. Миронов Б.Н. История в цифрах. Математика в исторических исследованиях. – Л.: Наука, 1991. – 167 с.
- 3.148. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начала XX в.): В 2-т. – 3-е изд., испр., доп. – СПб.: «Дмитрий Буланин», 2003. – Т.1. XL, 548. – Т.2. 583 с., 87 + 55 ил.
- 3.149. Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в.// Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. – М.:Статистика, 1977. – С.86 – 87.
- 3.150. Миттерауер М., Каган А. Структура семьи в России и Центральной Европе: сравнительный анализ // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама; Отв. ред. О.Е. Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона, пер. с франц. Л.А. Пименовой. – СПб.: Евр. ун-т; Алетейя, 2004. – С.35 – 80.
- 3.151. Мордвінцев В. Політика російської імперії щодо старообрядців у першій половині XVIII ст. // Укр. богослов. – Іст. і теолог. щорічник. – К., 2003. – Вип. 2. – С.254-266.

- 3.152.Мордвінцев В. Старообрядницькі громади України другої половини XVIII ст. та ставлення до них влади. // Соціум: Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т історії НАН України,2002. – Вип. 1. – С.191 – 202.
- 3.153.Нечаева Г.Г. Ветковская икона – Минск,: Четыре четверти. – 2002. – 269 с.
- 3.154.Никольский Н.М. История русской церкви. – М.: Политиздат, 1983. – 448 с.
- 3.155.Никонов В.А. Задачи и методы антропонимики. // Личные имена в прошлом, настоящем, будущем. Проблемы антропонимики. – М.: Наука,1970. – 342 с.
- 3.156.Никонов В.А. Имя и общество. – М.: Наука, 1974. – 278 с.
- 3.157.Нильський І. Семейная жизнь в русском расколе: Исторический очерк раскольнического учения о браке. – Вып. 1: От начала раскола до царствования императора Николая I. // Вест. Европы. – 1869. – Кн. 8. – С. 905 – 913.
- 3.158.Носевич В. Еще раз о Востоке и Западе: Структуры семьи и домохозяйства в истории Европы. //<http://dmo.econ.msu.ru/epc2001_history/advert/Vienna2000/nosevich.htm>.
- 3.159.Носевич В.Л. Демографические показатели белорусского крестьянства во второй половине XVIII – первой половине XIX в. // Компьютер и историческая демография. / Сб. науч. тр. – Барнаул, 2000. – С. 173 – 198.
- 3.160.Носевич В.Л. О пользе методологических погрешностей для совершения открытий //<<http://aik.org.ru/modules/wfsection/article.php?articleid=188>>.
- 3.161.О классификации домовых сообществ (Разъяснения редакции к типологии домохозяйств Питера Ласлета). // Семья, дом и узы родства в истории / Под общ. ред. Т. Зоколлы, О. Кошелевой, Ю. Шлюмбама; Отв. ред. О.Е. Кошелева; / Пер. с англ. и нем. К.А. Левинсона, пер. с

- франц. Л.А. Пименовой. – Спб.: Евр. ун-т; Алетейя, 2004. – С.270 – 271.
- 3.162.Оборін М. Погляд на лікування хворих на чуму і профілактику її в Україні та Росії у XVIII столітті. //<<http://www2.histomed.kiev.ua/agapit/ag9/ag09-66u.html>>.
- 3.163.Острась Е.С. Врожайність зернових культур, хлібні ціни та забезпеченість населення хлібом в Лівобережній Україні в другій половині XVIII ст. – Донецьк: Вид-во Донецьк. нац. ун-ту, 2003. – 80с.
- 3.164.Панченко А.А. Христовщина и скопчество: фольклор и традиционная культура русских мистических сект. – М.:ОГИ, 2002. – 544 с.
- 3.165.Перекрестов Р.И. «Опись на Государя» жителей старообрядческих слобод Малороссии в 1715 году, обстоятельства и причины. // Клиновский летописец: Сб.– Клинцы,2004. – Кн. 1. – С.35 – 50.
- 3.166.Перекрестов Р.И. Дело о переписи обывателей Государевых описных раскольнических слобод Малороссии 1729 года. //Клиновский летописец: Сб. – Клинцы, 2004. – Кн. 1. – С.51 – 69.
- 3.167.Перекрестов Р.И. Источники накопления капиталов старообрядцами Стародубья в начале XVIII в. // Старообрядчество: история, культура, современность. Материалы. – М.: б.и., 2002. – С.78-83.
- 3.168.Перекрестов Р.И. К вопросу о заселении слободы Клинцы // Клиновский летописец: Сб. – Клинцы, 2004. – Кн.1. – С.28 – 34.
- 3.169.Перекрестов Р.И. К вопросу о переселенческих потоках крестьян из России в конце XVII – начале XVIII века.// Старообрядчество как историко-культурный феномен / Материалы междунар. науч. практ. конференции «Старообрядчество как историко-культурный феномен» (Гомель, 27 – 28 февр. 2003 г.): Гомель: ГГУ, 2003. – С.136 – 138.
- 3.170.Перекрестов Р.И. Клиновская живопись // Старообрядчество: история, культура, современность – М. б.и.,2005. – Т. I. – С.377 – 390.

- 3.171. Перекрестов Р.И. Структура переселенческих потоков из России и Польши в старообрядческие слободы Малороссии в конце XVII – начале XVIII веков по материалам переписи обывателей Государевых описных раскольничьих слобод 1729 года. //Клинцовский летописец: Сб. – Клинцы, 2004. – Кн.1. – С.70 – 154.
- 3.172. Підгаєцький В.В. Основи теорії та методології джерелознавства з історії України ХХ століття. Навч. посіб. – Д.: Вид-во Дніпропетров. ун-ту, 2000 – 392 с.
- 3.173. Пірко В.О. Заселення і господарське освоєння Степової України в XVI-XVIII ст. / Український культурологічний центр. – Донецьк: Східний видавничий дім, 2004. – 224 с.
- 3.174. Плющевский Б.Г. Воздействие отхожих промыслов на социально-психологический склад русского крестьянства // Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России / Ред. Пашуто В.Т. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1983. – С173 – 177.
- 3.175. Поддубный А.И. Был ли Емельян Пугачев в старообрядческом Климовском монастыре //Клинцовский летописец: Сб. – Клинцы, 2004. – Кн.1. – С.420 – 432.
- 3.176. Поддубный А.И. Злынковская земля сквозь дымку времени. Ист. очерки. – Клинцы, 2000. – 192 с.
- 3.177. Поддубный А.И. Из истории поселения слободы Зыбка по материалам переписей обывателей слободы 1729 г. и 1736 г. //Актуальные проблемы современного лингвистического, литературного, исторического и естественнонаучного краеведения – Новозыбков, 2001. – С.32 – 37.
- 3.178. Поздеева И.В. Археографические работы московского университета в районе древней Ветки и Стародуба (1970 – 1972 гг.). //Памятники культуры. Новые открытия, 1975. – М.: Наука, 1976. – С.52 – 69.

- 3.179. Поклонский Д. Афанасий Прокофьевич Радищев // Стародуб. вест. – 1992. – 2 1 – 23 янв.
- 3.180. Поморський Я. Між наукою і мистецтвом: історія на зламі тисячоліть // Україна Модерна / За ред. Я. Грицака, Л. Зашкільняка, Е. Гийдела. – Київ: Критика; Львів: Інститут історичних досліджень Львівського національного університету імені Івана Франка, 2005. – Ч.9. – С.34 – 41.;
- 3.181. Попова А.М. Семейские (забайкальские старообрядцы) // Бурятияведение. – 1928. - № 1-3 (5-7). – С.13 – 17.
- 3.182. Поташенко Г.П. Русские старообрядцы в Великом княжестве Литовском: становление древлеправославной традиции // Мир истории – 2002. – №4. // <<http://www.historia.ru/2002/04/potashenko.htm>>.
- 3.183. Прибиткова І.М. Основи демографії: Посібник для студ. гум. і суп. ф-тів вищ. навч. закладів. – К.: АртЕк, 1995. – 256 с.
- 3.184. Прошлое – крупным планом: Современные исследования по микроистории. – СПб.: Европейский университет в Санкт-Петербурге; Алетейя, 2003. – 268 с.;
- 3.185. Пушкарева Н.Л. Женщина в русской семье X – XX века // Русские. / Отв. ред. В. А. Александров и др. – М.: Наука, 1999. – С.456 – 465.
- 3.186. Пушкарева Н.Л. Женщина в русской семье: традиции и современность // Семья, гендер, культура. Материалы международных конференций 1994 и 1995 гг. / Ред. Тишков В.А. – М., 1997. – С. 187 – 197.
- 3.187. Пушкин В.П. Ревизская сказка 1795 г. По сельцу Сепыч как источник по истории старообрядцев Верхоямья // Мир старообрядчества. История и современность. – М.: Изд-во МГУ, 1999. – Вып.5/Отв. ред. И.В. Поздеева. – С.41 – 74.
- 3.188. Пыпин А. Петр Великий в народном предании // Вест. Европы – 1897. – №8 – 640 – 672.

- 3.189.Расков Д. Старообрядческое предпринимательство в свете теории М. Вебера. // <<http://ecn.econ.pu.ru/publish/sye/sye4/sme4dl/>>.
- 3.190.Раскольничьи слободы в Черниговщине в первой половине XVIII в. // Киевская Старина. – 1886. – Т. 16. – С.398 – 400.
- 3.191.Ровинский П.А. Этнографические исследования в Забайкальской области// Изв. СО РГО. – Иркутск, 1873. – Т. 4. – № 3. – С. 116 – 122.
- 3.192.Розенбах П. Головная боль // Энциклопедический словарь /Брокгауза и Ефрона – (P) 2002 IDDK. – (C) 2002 Мультимедиа-издательство "Адепт".
- 3.193.Савельева О. Образ Рая в древнерусской и народно-христианской картине мира. // <<http://www.eu.spb.ru/ethno/science/conf2002/8.doc>>.
- 3.194.Савельева О.А. Образ «чужого» в старообрядческом фольклоре. К проблеме этноконфессиональной самоидентификации // Одиссей. Человек в истории. История в сослагательном наклонении? – М.: Наука, 2000. – С.207 – 222.
- 3.195.Саган О. Н. Вселенське православ'я: суть, історія, сучасний стан. – К.: Світ Знань, 2004. – 912 с.
- 3.196.Ситий І. Метрична книга с. Редьківка як джерело з історії Людності Чернігівського Подніпров'я XVIII ст. – Чернігів: Обласна універсальна наукова бібліотека ім. В. Короленка, 2004 – 64с.
- 3.197.Современные методы преподавания новейшей истории. Материалы из цикла семинаров при поддержке Democрасу Programme Tacis. – М., 1996. – 346 с.;
- 3.198.Сравнительный анализ структуры крестьянских домохозяйств Минской, Тамбовской, Калужской губерний и Алтайского горного округа (конец XVIII – первая половина XIX в.) /Мизис Ю.А., Морозова Э.А., Носевич В.Л. и др. //<<http://aik.org.ru/modules/wfsection/article.php?articleid=187>>.

- 3.199. Станкевич Г. П. Светская и церковная власть и старообрядцы на Черниговщине в последней четверти XVII – XVIII вв. // Старообрядчество: история, культура, современность. Материалы. – М., 2002. – С.31 – 42.
- 3.200. Станкевич Г. Чернігівські старообрядницькі слободи (сmt. Добрянка і Радуль Ріпкинського району) за матеріалами перепису 1729 року.// Сіверянський літопис. – 2002. – № 6. – С.32-46.
- 3.201. Станкевич Г.П. Старообрядческая старина в Киевских хранилищах (на материалах фондов ИР НБУВ) // Старообрядчество: история, культура, современность. – М.: б.и., 2005. – Т. 2 – С.201 – 215.
- 3.202. Таранець С. В. Куреневское тримонастырь: история русского старообрядческого центра в Украине (1675-1935). – К., 1999. – 159 с.
- 3.203. Таранець С. В. Старообрядчество Подоли. – К., 2000. – 239 с.
- 3.204. Таранець С. В. Старообрядчество города Киева и Киевской губернии / НАН Украины. Институт украинской археографии и источниковедения им. М.С. Грушевского. Музей истории и культуры русского старообрядчества Украины. – К., 2004. – 350 с.
- 3.205. Твердюкова Е.Д. Опыт исследования истории народонаселения Карелии конца XVIII – начала XX вв. по материалам метрических книг.// <<http://www.ab.ru/-kleo/aik/>>.
- 3.206. Тешке К. Особенности рождаемости в Центральной и Южной Европе до первой мировой войны. // Брачность, рождаемость, семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г. Вишневого и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С.119.
- 3.207. Третьякова Н.В. Социально-правовой статус старообрядчества в дореформенной и пореформенной России // Вопросы истории СССР (Сб. ст.). – М.: Наука, 1972. – С.476 – 498.
- 3.208. Успенский Б.А. Филологические разыскания в области славянских древностей. – М., Изд-во Моск. ун-та, 1982. – 248 с.

- 3.209. Февр Л Бои за историю. – М.: Наука, 1991. – 529 с.
- 3.210. Федоренко П.К. Воронковская сотня Переяславского полка по Румянцевской описи // Тр. Полтавской учен. арх. комиссии / Ред. И.Ф. Павловский, А.Ф. Мальцов, Л.В. Падалка. – Полтава, 1915. – Вып. 12. – С. 83 – 181.
- 3.211. Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Харьковской епархии. – Харьков, 1857.
- 3.212. Филарет (Гумилевский) Историко-статистическое описание Черниговской епархии. – Чернигов, 1873 – Кн.1. – 152 с.
- 3.213. Филарет (Гумилевский). Исторические сведения о раскольниках Черниговской губернии // Тр. киевской духовной академии. – 1860. – Кн.3. – 171 с.
- 3.214. Хаджнал Дж. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость семья за три века: Сб. статей / Под ред. А.Г. Вишневого и И. С. Кона. – М.: Статистика, 1979. – С. 23 – 33.
- 3.215. Хок С. Л. Голод, болезни и структуры смертности в приходе Борщевка, Россия, 1830-1912; http://www.kraeved.ru/tambovdem/theses.php?id=tes_tambov98.hokk >.
- 3.216. Хок С. Крепостное право и социальный контроль в России: Петровское, село Тамбовской губернии. – М.: Прогресс – Академия, 1993. – 192 с.
- 3.217. Христианские вероисповедания и государственная власть в России в XVIII – первой половине XX века. / Щапов Я.Н., Васильева О.Ю., Зырянов П.Н. и др. // Отеч. ист. – 1998. – №3. – С. 156 – 159.
- 3.218. Цатурова М.К. Русское семейное право XVI – XVIII вв. – М.: Юрид. лит., 1991 – 112 с.
- 3.219. Чайкина Ю.И. Женские имена (начало XVIII в.) // Русская ономастика и ономастика России. – М.: Школа-Пресс, 1994. – С. 66 – 74.

- 3.220. Чистов К.В. Русская народная утопия. – С.-Петербург: Дмитрий Буланин, 2003. – 539 с.
- 3.221. Чистов К.В. Русские народные социально-утопические легенды XVII-XIX вв. – М.: Наука, 1967. – 341 с.
- 3.222. Шлюмбом Ю. Устойчивые мифы и изменчивые практики. «Крестьянский двор» и большая семья в Германии // Homo historicus: К 80-летию со дня рождения Ю.Л. Бессмертного: В 2-х кн. / Отв.ред. А.О. Чубарьян; Ин-т всеобщей истории. – М.: Наука, 2003. – Кн.1. – С.631 – 649.
- 3.223. Шмітт Ж.-К. Сенс жесту на середньовічному Заході / Переклад: Н.В. Колибіна. Передмова, науковий коментар: Ю.І. Сватко. – Харків: Око, 2002 – 640 с.
- 3.224. Эткинд А. Хлыст (Секты, литература и революция). – М.: Новое лит. обозр., 1998 – 688с.
- 3.225. Яковенко Н. ”Ничого не має бити дорожшого над вольность”// Український гуманітарний огляд – К.:Критика,2002. – Вип. 7. – С. 11 – 39.
- 3.226. Яноўская В.В. Хрысціянская царква ў Беларусі 1863 – 1914 гг. – Мн.: БДУ, 2002. – 199 с.
- 3.227. Яременко М. Міжконфесійні відносини в Україні та Білорусі у XVIII ст. // Соціум. Альманах соціальної історії. – К.: Ін-т іст. України НАН України, 2003. – Вип.3. – С.121 – 136.
- 3.228. Najnal J. European marriage patterns in perspective. In: D.V. Glass and D.E.C. Everslay (eds). Population in History. – Chicago, 1965. P. 101 – 143.
- 3.229. Korczyński M. Studia nad rodziną chłopską w Koronie w XVII-XVIII wieku. — Warszawa: Wydawnictwo Krupski i S-ka, 1998. — 203 s.
- 3.230. Laslett P. Introduction: The history of the family // Laslett P., Wall R. Household and Family in Past Time. – Cambridge, 1972. P. 1 – 89.

- 3.231. Mitterauer M. Historical family forms in eastern Europe in European comparison // http://dmo.econ.msu.ru/epc2001_history/advert/Vienna2000/index.html.
- 3.232. Wiegelmann G. Bäuerliche Arbeitsteilung in Mittel- u. Nordeuropa — Konstanz oder Wandel? // *Ethnologia Scandinavica*. – 1975. – S.3 – 15.

4. ДОВІДКОВІ ВИДАННЯ

- 4.233. Археология и нумизматика Беларуси. Энциклопедия. – Минск, 1993.
- 4.234. Большая Советская Энциклопедия / Гл. ред. А.М. Прохоров. – Изд. 3-е. – М.: Сов. энциклопедия. – 1972. – Т.8: «Дебитор – Евкалипт». – С. 161.
- 4.235. Вургафт С.Г., Ушаков И.А. Старообрядчество. Лица, предметы, события и символы: Опыт энциклопедического словаря. – М.: Церковь, 1996. – 317 с.
- 4.236. Грамм М.И. Занимательная энциклопедия мер, единиц и денег. – Челябинск: Урал Л.Т.Д, 2000. – 411с.
- 4.237. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка. – М.: Рус. Яз.: Т.1: А-З. – 1978. – 700 с.; Т.2: И-О. – 1979. – 779 с.; Т.3: П-Р. – 1980. – 655 с.; Т.4: Р – В. – 1980. – 689 с.
- 4.238. Демографический энциклопедический словарь / Под ред. Д.И. Валентей. – М.: Сов. энциклопедия, 1985. – 608 с.
- 4.239. Древлеправославный календарь. – Новозыбков, 2000. – 112 с.
- 4.240. Медицинский справочник. // <http://www.medicina.kharkov.ua/medref/i403.html>.
- 4.241. Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. — К., 1912. — Т.4. – 834 с.
- 4.242. Ожегов С.И. Словарь русского языка / Под.ред. чл.-корр. АН СССР Н.Ю. Шведовой – 20-е изд., стереотип. – М.: Рус. яз., 1988. – 748с.

- 4.243. Популярная медицинская энциклопедия. Гл. ред. Б.В. Петровский. – М.: Сов. энциклопедия, 1979. – 703 с.
- 4.244. Скрипник Л.Г., Дзятківська Н.П. Власні імена людей: Словник-довідник/ За ред. В.М. Русанівського – К.:Наук. думка, 1986. – 310с.
- 4.245 Словарь иностранных слов. – М.: Рус. яз., 1989. – 624 с.
- 4.246. Современная медицинская энциклопедия /Пер. с англ. Америк. изд.; Под ред. Р. Беркоу, М. Бирса, Р. Боджина, Э.Флетчера. Рус. изд. под общей ред. Г.Б. Федосеева. – СПб.: Норинт,2003. – 1236 с.
- 4.247. Справочный богословский преимущественно церковно-исторический словарь. / Сост. протоиерей Л. Петров. – СПб., 1889. – 294 с.
- 4.248. Энциклопедический словарь – СПб.: Типо-Литогр. Ф. А. Брокгауза и И.А. Ефрона, 1894. – Т. 13. – С.286.; Т.30 – С.473.

5. АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

- 5.249.Таранець С. В. Джерела з історії старообрядництва Правобережної України кін. XVIII – поч. XX ст. - Автореф. дис. канд. іст. наук. – К., 2003. – 18 с.
- 5.250.Тарасенко О.Ф.Архієпископ Філарет (Гумілевський) та його внесок у розвиток церковно-історичних студій в Україні в середині XIX ст: Автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук. – К., 2002. – 19с.
- 5.251.Федорова А. Старообрядницькі общини Південної Бессарабії у XIX – першій половині XX ст.: історико-конфесійний аспект. – Автореф. дис. канд. іст. наук. – Одеса, 2005. – 20 с.